

54612
82189FI T56

tiszatáj

71. ÉVFOLYAM

ENNYI

2017. december

12

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

Megjelenteti a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

PAGEO

PALLAS ATHÉNE
GEOPOLITIKAI
ALAPÍTVÁNY

az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a PAGEO Alapítvány
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

HÁSZ RÓBERT főszerkesztő
ANNUS GÁBOR, ORCSIK ROLAND, TÓTH ÁKOS szerkesztők
DOMÁNYHÁZI EDIT korrektor
SZÉKELY ANNA szerkesztőségi titkár

Felelős kiadó: Tiszatáj Alapítvány
Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány
A lapot nyomja: E-press Nyomdaipari Kft.
Szeged, Kossuth Lajos sgt. 72/B
Felelős vezető: Engi Gábor

Internet: www.tiszataj.hu e-mail: tiszataj@tiszataj.hu

Online változat: tiszatajonline.hu

Szerkesztőség: 6720 Roosevelt tér 10–11. Tel. és fax: (62) 421–549.

Levélcím: 6701 Szeged, Pf. 149.

Terjeszti: Lapker (Magyar Lapterjesztő Rt.)

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága 1008. Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél,

e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303–3440

További információ: 06 80/444–444

Egyes szám ára: 600 forint.

Előfizetési díj: negyedévre 1500, fél évre 3000, egész évre 6000 forint.

ISSN 0133 1167

Tartalom

LXXI. évfolyam, 12. szám / 2017. december

LADIK KATALIN	Keményen és látva mindent	3
CSEHY ZOLTÁN	Lassú Kapitány asszociál (Kassák-motívumokra)	4
MOHÁCSI BALÁZS	„lettem a dac, mi az égre dörömböl” (Észrevételek Kassák Lajos korai költészetéről)	6
SOPOTNIK ZOLTÁN	Meredek zóna	19
ACZÉL GÉZA	(szino)líra (torzósztár)	20
NÉMETH ZOLTÁN	Kassák	22
HÁY JÁNOS	Kassák Lajos kivégzése jambusvetőgéppel	24
PASSUTH KRISZTINA	A magyar aktivizmus: elődök és utódok	25
BÍRÓ JÓZSEF	Brief (wien, XIII. amalienstraße 26.)	36
STANDEISKY ÉVA	Kassák barátja (Összeboronálva egy egész életre)	38
TÓBIÁS KRISZTIÁN	Kicsi gyíkcokkák napoznak a lövészárookban (részle- tek)	52
BALÁZS IMRE JÓZSEF	Kassák Lajos és Reiter Róbert	56
KONKOLY DÁNIEL	A szavaló, a költő és a túlvilág (Kassákné Simon Jolán hangja)	64
RŐCZEI GYÖRGY	kassák - wagner maszkjában	73
TANDORI DEZSŐ	Kassák ez is	74
NEMES Z. MÁRIÓ	Komjáthy Jenő költeményei a Szíruszi Magkórus elő- adásában a 2789. Hungarofuturista Kongresszuson (1. Csúzik a nyarmat; 2. Nyápocok)	79
FRIED ISTVÁN	Kassák Lajos három NYUGATos esztendeje	82

SZIJJ FERENC	A világ szerkezete (Kassák-émlékvers) 99
ÉLES ÁRPÁD	„Jól ismerlek, Paul Klee” (Paul Klee alakja Kassák Lajos lírájában) 101
KABDEBÓ LÓRÁNT	Egy Kassák-kritika esettanulmánya 113
ILIA MIHÁLY	Kassák Lajos a Tiszatájban 136
KATONA ESZTER	Kassák Lajos és a magyar avantgárd spanyolországi recepciója 141
SASVÁRI EDIT, DOBÓ GÁBOR	Kassák Múzeum: a magyar avantgárd kortárs múzeuma 155

ILLUSZTRÁCIÓK *Bíró József*: vizuális költemény - (Kassák Lajos emlékére) a címlapon

Kassák Lajos kollázsai a 22., 37., 64., 81., 98., 112. és a 140. oldalon.

A Kassák-munkák a *Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum* engedélyével kerülnek publikálásra. Ezúton mondunk köszönetet a múzeum munkatársainak a dokumentumokhoz való hozzáférésben nyújtott segítségükért!

LADIK KATALIN

Keményen és látva mindent

Kassák Lajos emlékének

A fekete bolygók vizei
gyönyörtől ájultan és látva mindent
nyörtől jultan ájult izein.

A világ egészen más tájain
jain jain jain
az anyag és szellem vonzásában
egy fényesre borotvált gőzmozdony
elhullajtott tollaival ámulatba ejti a költőket:
iiiissss iiiissss

Ők is növesztenének
szárnyakat és vasalókat,
fekete vizek fölött vágatatókat.

2017. 02. 04.

CSEHY ZOLTÁN

Lassú Kapitány asszociál

(KASSÁK-MOTÍVUMOKRA)

1

a kéz jeleket ír megint antipatikus jeleket
a szavak zsilipkamráinak játékát hallom
az erő gödreiben a fekete és fehér féreg átrágja magát a színek gyökérzetén
a mezőn kisarjadó ezer tükör virágba borítja a nézést
piperkőc narcisszusok lepik el a gyárok csarnokait
hermaphroditusok dugják ki emlőiket a felhőkarcolók ablakain
nemtelenek meztelenkednek az országimázsreklámok lilázó fényében
már nincs mit mutatniuk túl sok mindent mutattak
a tavasz statikája inog mint áriában a vonalon izmozó tükörhangjegy
a transzvesztita szubkulturális hangjában vagy itt az örökös ütőér fölött
lelkifurdalás nélkül leszek bátor a bádoggal kivert siralomvölgy ölén
fém ez is mint a lélek fémszaga van a zenének várj
teremtő szóval szabadítom fel a föld alatt gubbasztó ásványt halott csontot
kalandor testeket képzelek és a köznapok árnyékában hűsöltetem őket
felruházom őket vöröskeresztes futurizmussal
míg csöndben nőnek
a meszesgödör alján
rátok uszítom a moralista telet

2

két halottas ló halad a célíg
bóbiták fekete bóbiták nőttek ki a testükön
és kantár nőtt rájuk nyereg és lovas
és a lovasban lassan megkel a tészta
a belek a zsigerek a húсок meleg anyaga
kenyérré érik lassan a massa
kenyér kenyér
mi a kenyér?
halottas ló terhe folytatása

3

az érhálózatban kúszó folyondár
kijön kibújik a holtak száján
most már mindig hideg lesz
dalos folyondárkelyhek pici
szíve dobog zárt tenyeremben

4

Lassú kapitány, ó, Lassú Kapitány,
hová dugod vörös répaorrod? A kisasszonyok
alszanak már a szoknyájuk alatt,
galamb módra dugják fejüket a szárnyuk alá,
és befelé élveznek,
de még a hamueső is bennragadt a bibliában,
nem tud kijönni többé már a láng se. A cet
megzabálta Jónást, és kiszarta.
Ne olvass
Coleridge-t, Lassú Kapitány! A Nagy Lavór
ringásába vegyült sirállysikolyt is fertőtlenítik. És nem
álomtalan rummal, hanem láthatatlanná tevással:
te sem látszol többet,
a matrózaid se,
a kék-fehér sávós mellkas is elmosódik,
s a textil, a pipa mögött, a sapka alatt még
egy ideig ott vagy. Aztán érzékeny papírvirágokat
hintünk a sóba.

MOHÁCSI BALÁZS

„lettem a dac, mi az égre dörömböl”

ÉSZREVÉTELEK KASSÁK LAJOS KORAI KÖLTÉSZETÉRŐL

„Meggyőződésem szerint bármely huszadik századi magyar költő oeuvre-jének, illetve bármely huszadik századi magyar költői iránynak meghatározó jellemzője az Adyhoz való viszony.”

(Tábor Ádám)¹

„Költészettechnikai iskolázatlanság és világszemléleti egyoldalúság (akár a megtéveszthetőségig) fel is róható a tízes évek Kassákjának.”

(Kulcsár Szabó Ernő)²

Kassák Lajos korai, 1915 előtti költészete epigonköltészet.³ Indulását meglehetősen különböző formanyelvek határozták meg. Egyrészt a Csizmadia Sándor névvel fémjelezhető „népszavás” munkásköltészet,⁴ másrészt a *Nyugat*, de inkább az Adyval kiálló *A Holnap*, harmadrészt pedig (talán) Berzsenyi klasszikus formái. Kassák e meghatározó költészetek által sajátította el lírája alapjait.

Ahogy Rónay György írja, Kassák találkozása az irodalommal, „[n]em a legszerencsésebb találkozás. Az egész költészet, amellyel az egyletben és munkáskörökben megismerkedett, mindenestül naiv és maradi, élén az Ady ellen kijátszott, jobb sorsra érdemes Csizmadia Sándorral. (...) ő a mintaképe, és mellé, szerencsére, Petőfi”.⁵ Rónay azt mondja, „szerencsére” Petőfi is mintaképe Kassáknak, és hogy van egy verse, ami *Az apostol* hatását mutatja. Ám az *Egy ember élete* vonatkozó helyei alapján arra kell következtetnünk, hogy Kassák Petőfi költészetével valamivel előbb ismerkedett meg, mint Csizmadiáéval.⁶ Mindez számunkra abban a tekintetben fontos, hogy Kassák felismeri és beszélni kezdi – legalábbis megpróbálja

¹ TÁBOR ÁDÁM: Füst-problémák, in: *Szellem és költészet*, Kalligram, 2007, 106–117., 106.

² KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: „...ki üdvözöl téged születő pillanat”. Alanyiség és deperszonalizáció a húszas évek Kassákjánál, in: *Beszédmód és horizont*, Argumentum, Bp., 1996, 124–156., 146.

³ Lásd ehhez: RÓNAY György: *Kassák Lajos alkotásai és vallomási tükrében*, Szépirodalmi, Bp., 1971, 49–56.; ACZÉL Géza: *Kassák Lajos*, Akadémiai, Bp., 1999, 5–10.; SZOLLÁTH DÁVID: Ady-epigonizmus a korai József Attila-lírában és környezetében, *Literatura*, 2006/4, 468–493.

⁴ Ennek rövid összefoglalását lásd: SZOLLÁTH DÁVID: Világhiány proletárversben. József Attila külváros-verseinek műfajához, *Literatura*, 2013/4, 385–399., 387.

⁵ RÓNAY György: *Kassák Lajos. Alkotásai és vallomási tükrében*, Szépirodalmi, Bp., 1971, 49.

⁶ Vö. az *Egy ember élete* „Kamaszvévek” fejezetének 13. és 14. részével. KASSÁK: *Egy ember élete I.*, Magvető, Bp., 1983, 217–230.

beszélni – a századforduló (utó)romantikus, biedermeieres, kissé avított költői köznyelvét.⁷ Aczél Géza arra is felhívja a figyelmet, hogy „közvetve a petőfis látás és verselés hagyományait kapja a Csizmadia Sándor, Peterdi Andor, Gyagyovszky Emil neveivel jelezhető munkásköltészetől is”,⁸ vagyis a „szerencse” az, hogy Kassák nem pusztán másodkézből ismerkedik ezzel a költői nyelvvvel, nem (csak) a másolatot másolja, hanem visszanyúl a forráshoz, Petőfihez. Nem sokkal előtte Ady hasonlóan indult, ő elsősorban Reviczky Gyula és Ábrányi Emil költészetéhez nyúlt vissza első két kötetében – mely (legalábbis a modernség felől tekintve) a Petőfi és Arany nevével fémjelezhető paradigma kései hajtása.⁹ Mekis D. János tanulmányának terminológiájával úgy is mondhatnánk, ez a (késő)romantikus költészet volt a századforduló domináns diskurzusközössége. Ehhez tartozott Csizmadia Sándor is. Az ő ekkori költészete középszerű, Petőfi-utánzó, ám politikai elkötelezettsége és az ezáltal felvetődő társadalmi-politikai témák érdekessé teheték verseit. Kassák számára a munkásság, a munkásotthon, a *Népszava* volt az elsődleges kulturális közeg – Csizmadia és a munkásköltészet is ennek a közegnek volt része.¹⁰ Megítélésem szerint ez a szocializációs és akkulturációs közeg elsősorban Kassák szociális érzékenységét alakította, a költői nyelvet csak „ráadásul” kapta, nem volt más mintája. Ám amint más formanyelvekkel is megismerkedett, már azokban próbálgatta témáit.

*

Adyt, ahogy azt Szegedy-Maszák Mihály kimutatta, a baudelaire-i szimbolizmus és más francia költők termékeny hatása (vagy termékeny félreértése) mozdította ki epigonszeréből.¹¹ Ezért is, illetve e fordulat kanonizációjának érdekében az 1906-os *Új versekkel* kezdődik az Ady-összes. Kassákra pedig – ezt is tudjuk – immár (főként) Ady volt hatással, és mindenekelőtt az 1908-ban megjelent *A Holnap* antológia versei. De kiterjeszthető ez persze a teljes antológiára, hiszen Babitsot, Balázs Bélát és Juhász Gyulát kivéve mind Dutka Ákos, Emőd Tamás, Miklós Jutka Ady-epigon.¹² Ám azt is meg kell jegyeznünk, hogy Juhásznak is akad néhány verse, mely „ismerőse és rokona” Ady-költészetének, például a „mindenség melódiáját” felcsendítő *Szonett* vagy *A himnusz* és a *Botond apánk Bizáncban*. Továbbá érdemes Csap-

⁷ Úgy gondolom, az itt vizsgált korpuszra is érthető az, amit Balázs Imre József a kortárs költői köznyelv(ek)ről mond. „Tételezzük föl, hogy adott időpontban, adott helyen léteznek egy költői köznyelv. Tételezzük fel, hogy az éppen aktuális költői köznyelv az, amelyen egy kortárs versirodalomban némiképp tájékozott költő megszólal, ha *különösebben nem figyel oda*.” (BALÁZS Imre József: Ne legyen túl szép, in: Uő: *Az új közép*, Universitas Szeged, Szeged, 2012, 85–88, 85. – kiemelés az eredetiben)

⁸ ACZÉL: *Kassák Lajos*, i. m., 7.

⁹ Vö. pl.: EISEMANN György: Modernitás, nyelv, szimbólum, in: *A magyar irodalom története* (szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András), Gondolat, Bp., 2007., 689–703. és MEKIS D. János: Tiszteletadás, utánzás, hatás. Költészet Ady bűvkörében, *Literatura*, 2013/12., 372–384.

¹⁰ Nem annyira a közeg, mint inkább Csizmadia – az önéletírásban egyébként elég ambivalensnek mutatott – szerepéről tanúskodik, hogy Kassák tőle kapja első útmutatásait költészetéhez: tanuljon nyelvtant, poétikát, stilsztikát (vagyis verstant). Vö.: KASSÁK: *Egy ember élete I.*, i. m., 230–234.

¹¹ Vö.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Ady és a francia szimbolizmus, in: *Tanulmányok Ady Endréről* (szerk. KABDEBÓ et al.), Anonymus, Bp., 1999, 102–114. vagy in: Uő: *Irodalmi kánonok*, Csokonai, Debrecen, 1998.

¹² Ez már a korban is közvéleménynek számított. Vö.: KEMÉNY Simon: *A Holnap*, *Nyugat*, 1908/19., 214–216. és TÓTH Árpád: *A Holnap új könyvéről*, *Nyugat*, 1909/12., 664–666.

lár Ferenc *Kassák és Babits*,¹³ *Kassák és Juhász Gyula*,¹⁴ *Kassák és Kosztolányi*¹⁵ című írásait szem előtt tartanunk, mivel ezekben e költők és oeuvre-ök kapcsolatát érdekes filológiai tényekkel világítja meg.

Monográfiájában Rónay György kimerítően foglalkozik Kassák Ady- és a nyugatos epigonizmusával. Ady-pókok és -szimbólumok tarkítják ezeket a verseket, találhatók kosztolányis, babitsos és Tóth Árpád-os szövegek is. Továbbá általában elmondható, hogy nyomot hagy a költeményeken a nyugatos jelzőkultusz¹⁶ – ez abban a tekintetben különösen fontos, hogy még az *Eposz Wagner maszkjában* című első verseskötetében is a jelzőhasználat lesz a domináns, a *Hirdetőszloppalban* azonban már az igék dinamizmusa lesz meghatározó formanyelvi eszköz.

Nincs mód arra, hogy részletezőbb alaposággal, konkrét példákon mutassuk ki Kassák korai költészetének epigonvoltát. Természetesen nagy számban találunk szöveg- és stílusimitációkat, garmadával adyzmusokat.¹⁷ Azonban ezek felsorolásával csak e korai korszak értéktelenségét tudnánk hangsúlyozni, miközben a nyilvánvaló értékeiről nem ejtenénk szót. És ahogy azt Bori Imre is írja: „A »holnapos«, lényegében a »nyugatos« magyar irodalom hatásai szemléletét befolyásolva, továbbvitték ugyan, de alapvetően megváltoztatni, a valóban új költészethez elvinni nem tudták”.¹⁸

*

Ha a fiatal Kassák kinőtte a népszavás epigonköltészetet, részben Ady hatását is, és ha a nyugatos poétika csak – nem minden haszon nélküli – kerülő volt, akkor Berzsenyi költészetének vajon milyen szerepe lehetett Kassák korai lírájának alakulásában?

„[K]ölsönkaptam Berzsenyi költeményeit, s ezek a kemény, vasból és acélból való mondatok egyszerre átlöktek együgyű tépelődéseimen. Ezekből a versekből egy embernek a hangját hallottam ki, akit ugyan nem hívnak Sándornak, mégis rendkívüli jelentősége lett előttem. Érez-

¹³ CSAPLÁR Ferenc: *Kassák és Babits*, in: Uő: *Kassák körei*, Szépirodalmi, Bp., 1987, 320–340.

¹⁴ CSAPLÁR: *Kassák és Juhász Gyula*, Uo., 341–360.

¹⁵ CSAPLÁR: *Kassák és Kosztolányi*, *ItK*, 1993/1, 39–51.

¹⁶ RÓNAY: i. m., 68–71.

¹⁷ Rónay bőséges példatára mellett még SZOLLÁTH Dávid *Ady-epigonizmus a korai József Attila-lírában és környezetében* (*Literatura*, 2006/4, 468–493.) című tanulmányában is számos példát találhatunk. Én ehelyütt csak *Az én nászom* (KLÖV II. 638.) című verset emelem ki, melynek a *Héja-nász az avaron* az előzménye, és amely mind a szöveg-, mind a stílusimitációra kiváló példa. A vers témája és hangütése kétséget kizáróan adys, találni benne a Szolláth által kiemelt adyzmusokat, például kötőjeles szóalkotást: „velőt-forraló”, „pipacs-arcú”. Ugyanakkor a zárlat hangzásában is (megjegyezhetjük: kicsit komikusan) megidézi az Ady-verset: „Hej az én nászom / Egy kéjbe fulladt részeg álom.”

¹⁸ BORI Imre: *Kassák Lajos, az író*, in: BORI Imre – KÖRNER Éva: *Kassák irodalma és festészete*, Magvető, Bp., 1988, 9–173., 17.

Nem árt megjegyezni, hogy Bori teleologikus szólama nagyban Kassák önelbeszélésére támaszkodik. *Az Egy ember életének* Kassákját ugyanis az újonnan megszerzett ismeretek mindig továbbviszik valahova, valami felé, vagy burkokat fejtenek le róla stb. Ugyanakkor Bori megjegyzésének jobb értéséhez tudni kell, hogy felfogása szerint a modern magyar irodalom az avantgárral kezdődik. Ady „[n]em kezdet, lezárt egy költői (s nemcsak költői) korszakot” (BORI Imre: *Ady Endre lírájáról*, in: *Huszonöt tanulmány*, Forum, Újvidék, 1984, 16.). Gondolkodása szerint Ady és az 1910-es évek *Nyugatja* legjobb esetben is átmenetet képeznek, a modernség előfutárai. (A korszakkal foglalkozó írásaik egyik legfontosabb premisszája ez az elképzelés.)

tem, hogy Berzsenyi némely soraiban Petőfinél és Csizmadiánál is közelebb áll hozzám. Ezt a két utóbbi költőt eddig fölülmúlhatatlannak, egészében jónak találtam. Berzsenyi komor versei megmutatták Petőfi eddig általam észre nem vett handabandázásait s Csizmadia szónokiaskodásait is.” – írja az *Egy ember életében*, s még azt, hogy „Nem tudtam, hogy másoknak mi a véleménye Berzsenyiről, csak azt éreztem, hogy ez az ember sokban rokonom lehetett nekem, s most, hogy a verseit megismertem, egy egész világgal lettem gazdagabb.”¹⁹

Rónay azt állítja, „a gazdagodás nemigen látszik meg a *Valami készül* darabjain”.²⁰ A *Valami készül* az 1905 és 1908 közötti verseket foglalja magában, s bár Kassák valóban ekkortájt ismerkedik meg Berzsenyi lírájával, hatása csak később, és csupán igen halványan, bizonytalanul mutatható ki. Aczél – immár későbbi szövegek kapcsán – mondja, hogy „Berzsenyi öblös hangú lírájának felfedezése” gazdagította a költőt, és hogy ez hallatszik az olyan ódai szövegekben, mint az *Utcagyerekek* (II. 657.), *Ének egy józan és tiszta hajnalon* (II. 673.), *Óda a pénzhez* (II. 674.).²¹ Bori Imre szintén a megszólalásmód „tónusában” talál rokonságot Berzsenyivel – igaz, ő már az *Eposz Wagner maszkjában* versei kapcsán tesz erről említést – habár megjegyzendő, hogy az Aczél által kiemelt versek az *Eposz* darabjaival közel egy időben keletkeztek. „»Forr a világ« – hirdette mestere a versben, Berzsenyi Dániel, aki talán a legmértőbben vezethette a kifejezés síkján e gigászi küzdelem szemléletekor. Hiszen a változó világ énekesei ők, érzékelve és felfogva az adott helyzet ellentmondásos jellegét, értelmetlen értelmességét – egyszóval: sajátos dialektikáját. Ugyanis a világ, amely önnön pusztulása drámáját éli, a születés drámai helyzetét is felkínálhatja és megteremtheti, s lehet nyitány és finálé is egyszerre.”²²

Sajnos egyik monográfus sem igyekszik konkrétumokkal alátámasztani meglátását – hiszen az öblös hang vagy tónus kijelölése nem kifejezetten tekinthető berzsenyis tulajdonságnak, lehet az egyszerűen az óda műfajához illő konvencionális megszólalásmód is. Így kénytelenek vagyunk Kassák vallomására hagyatkozni, mely szerint Berzsenyi legalábbis fontos olvasmányélménye volt, de ha hiszünk neki, akkor éppen ennek (illetve *A Holnap* és a *Nyugat*) hatására kerül ki abból a (késő)romantikus diskurzusközösségből, mely addig egyetlen követhető példaként állt előtte.

Rónaynak szemléletes – Kassák önéletírásának vonatkozó részét parafrazeáló – metaforája, amikor azt mondja, „*A Holnap* és a *Nyugat* burkokat fejtett le róla, de ugyanakkor új burkokat is rakott rá”.²³ Berzsenyire is mondhatnánk, hogy burkokat fejtett le Kassákról. Berzsenyi nemzeti sorskérdésekkel foglalkozó verseinek természetesen legfeljebb relatívnak kellett lenniük a maguk kemény, kissé rezignált, ódás hangjukkal a petőfisi, lánglélkű költészethez képest. Továbbá – bár ez talán pusztán kombinációnak tűnhet – az sem kizárható, hogy a különböző antik metrumban írott versek valamifajta szabadversként, különös, új verszenét hordozó költeményekként értelmeződhetek Kassák számára a rímes verselés ellenében. Ezt az elképzelést alátámaszthatja, hogy Berzsenyi metrikája, például a szótagok ritmusértéke idomul a sajátos, a tájszólás szerinti kiejtéshez. Továbbá – nem perdöntő ugyan – de figyelembe veendő analógia, amit Vas István írt éppen sajátos kassákos–szabadverses korszaka

¹⁹ KASSÁK Lajos: *Egy ember élete*, Magvető, Bp., 1983, 243.

²⁰ RÓNAY: i. m., 50.

²¹ ACZÉL: i. m., 9.

²² BORI: Kassák Lajos, az író, i. m., 40.

²³ RÓNAY: i. m., 78.

kapcsán: „Amikor Kassák modernségétől elfordultam, eleinte még csupán a szabadvers megreformálására törekedtem: valamilyes »belső zenét« akartam belevinni. Kezdetben a kivezető utat Catullusnál kerestem, akiben – verstani ismereteim fogyatékosága következtében – ilyenféle megoldást véltem felfedezni. Nemsokára azonban más latin költőket is olvastam, például Vergiliust és Ovidiust, és mint már említettem, Vörösmarty hexameterei is eleven varázssal zuhogtak szívembe, fülembé. De azért most sem gondoltam rá, hogy verstani hiányaimat pótoljam, így hát ez a latinus zenei hatás inkább öntudatlanul befolyásolta elképzelésemet az újfajta szabadversről.”²⁴

Ugyan aligha mutatható ki textuálisan, de még talán poétikailag sem Berzsényi hatása – ennyiben igaz a Rónaynak –, ám azt akár el is hihetjük az *Egy ember élete* elbeszélőjének, hogy a fiatal költő találkozása ezzel a költészettel volt akkora hatású, hogy kibillentette az addig egyedülként ismert (késő)romantikus költészetet korábbi helyéből. Ennyiben tehát a Berzsényi költészetével való megismerkedés (egyik) katalizátora lehetett Kassák korai költészetének, amely megmutatta egyrészt azt, hogy elkötelezettséggel nem csak Petőfi hangján lehet szólni, másrészt felmutatta egy rímtelen, kevésbé vagy másként kötöttnek érzett költészet lehetőségét – igaz, e tudás nem rögtön nyilvánult meg Kassák írásaiban. És Berzsényi költészetének jelentős szerepe volt abban, hogy Kassák nyitottá vált Ady és a nyugatosok poézisére, mondhatni előkészítette nekik a terepet.²⁵ Érdekességként azt is megjegyezhetjük, hogy Berzsényi lírájában itt-ott található olyan megoldásokat, szóalkotásokat, amelyek izgalmasan hathattak a fiatal Kassákra. Hogy ezek a szavak, szóalakok mennyire voltak bevettek a nyelvújítás korszakában, további kutatást igényelnek, de így is elmondható, hogy a nomen possessorisok, amelyeket Szoláth nyomán adyzmusként ismerhetünk fel Kassák korai lírájában, ha nem is jellegadó költői eszközként, de már Berzsényinél is előfordultak: „Még gyenge a szűz, s már kacéros / Gerjedező tüzeit kínálja.” (*A magyarokhoz I.*); „halmok koszorús oldalain” (*Keszthely*); „dús búzakalász hullámos tengere” (*A Balaton*); „Ott hörgölték egymás vérét / A párducus magyarok” (*Múlandóság*). Találunk továbbá érdekes igeképzéseket is: „Érzi, hogy itt isteni szárnyait / Eléggé nem héjázthatja” (*A halál*); „Itt, hol hársak árnyékoznak” (*Fannim emléke*).²⁶ A nomen possessorisok főleg Kassák 1915 és 1920 közötti időszakának, míg a hasonló igeképzések egész életművének meghatározó formanyelvi eszközei.

*

Ahogy Rónay írja, az Ady és a *Nyugat* úttörésével megjelenő modern költészet nemcsak burkokat fejtett le Kassákról, hanem új tehertétele is volt költészetének. Ez legkirívóbban akkor látszik, ha áttekintjük a függelékben közölt korai verseket, elsősorban a *Játék – Élet* 1909 és 1915 között írott verseit, melyeknek nagy része szonett. Kassák több szonettjén is lehetne szemléltetni, ahogy mondanivalóját 14 sorba igyekszik bepréselni, ám kísérletei kevés siker-

²⁴ VAS István: *Nehéz szerelem II.*, Szépirodalmi, Bp., 1983, 141.

²⁵ Simon Zoltán hasonló következtetésre jutott Kassák Berzsényi-élménye kapcsán: „egy kölcsön kapott Berzsényi-kötet hamarosan új világot tárt fel előtte: olvasmányélménye itt már nem az agitációs hasznosság, hanem az esztétikai érték szerint formálódott. Így aztán a holnaposok antológiáját – környezetével ellentétben – már megértéssel fogadta, s ha nem tudta is szavakba foglalni, felismerte bennük a továbblépés jeleit.” SIMON Zoltán: Kassák Ady-képe, *Alföld*, 1977/11, 94–99., 94.

²⁶ Kiemelések tőlem. A verseket a következő kiadásból idéztem: BERZSÉNYI Dániel: *Összes versei*, Szépirodalmi, Bp., 1986.

rel járnak. Az *Egy külvárosi ivóról* (KLÖV II. 669.) című szonett kvartináiban például megsejthetjük egy komoly (szociografikus?) téttel bíró zsáner lehetőségét, ám az kisiklik a – forma szabályainak megfelelően nemcsak rím-, hanem tematikai fordulattal is járó – kvartina-tercina váltásnál, s helyette furcsa munkás-dekadens haláltáncot kapunk.

Ami e szonettekben és a négysoros dalformákban meglepő lehet, hogy verselésük meglehetősen pontos. Szabályosan, ötös és ötödfeles jambusokból építkeznek, igaz, nem mentesek tévesztésektől. A versek rímminősége olykor hagy némi kívánnivalót maga után, de ez igazán csak akkor látványos (vagy zavaró), ha a nyugatosok rímeivel vetjük össze őket. Korai versei tanúsítják ritmusérzékét, és hogy – beszerzett stilsztika tankönyve alapján²⁷ – bizonyos mértékig magabiztosan elsajátította egyes kötött formák szabályszerűségeit. Ez a felismerés talán banálisnak tűnhet, de alátámasztja Babits későbbi kritikájának azt a kijelentését, amikor az avantgárdok szabadvers-költészetét bírálva Kassákról mégis megengedően szól: „egyedül Kassák egyéniségét látom a szabad vers formáiba erőltetés nélkül beilleszkedőnek – ő már érettebb és fejlettebb költő, egy hosszabb fejlődésen át érlelte meg a formát, s nem mindjárt, elvszerűen választotta”²⁸

Ez az érési folyamat elég látványos a *Játék – Élet* verseiben, a szonettek között egyre gyakrabban tűnnek fel a kötött formát szétfeszítő mondanivalójú versek, például az *Utcagyerekek* (KLÖV II. 657.), az *Ének egy józan és tiszta hajnalon* (KLÖV II. 673.), az *Óda a pénzhez* (KLÖV II. 674.) stb. Érdekes átmenetként értelmezhetjük formailag – kötött rímes és rímtelen szabad köztölt – a *Malmok a hegyent* (KLÖV II. 707.), a szabadvers folyását elszórtan rímek díszítik.

Mondom e dalt múltán huszonhat évnek
 Huszonhat ősznek magtára a *lelkem*
 Éveim íze ma borral a számon
 S holnapra régi magam elveszejtém
 Ősz van.
 S virrad már vidám tüzekkel a hajnal
 De mégis messze-messze reng az élet
 Csók, asszony: fekete igézet rajtunk
 S hiába nyit bennünk a holnap *vágya*
 Hol ködlik a cél a távoli dombon
 Malmunk az évet üresen *darálja*²⁹

²⁷ Vö.: KASSÁK: *Egy ember élete I.*, i. m., 230–234. Arra kell következtetnünk, hogy az önéletírásban említett stilsztika tankönyv vagy verstan volt valójában, vagy tartalmazott verstani részt: „De azért vettem nyelvtant is és stilsztikát is. Beláttam, hogy a szavakat valóban nem tudom helyesen leírni, s hogy a versírásnak tényleg vannak szabályai. A nyelvtant csak átolvastam, a stilsztikával azonban többet foglalkoztam. Kemény dió volt a számomra. A sokféle jel és szabály nehezen akart a fejembe menni. Ha verset akartam írni, úgy csináltam, hogy először a vízszintes és görbe jeleket felrajzoltam egy papírra, aztán erre a skálára írtam a sorokat. Kicsit úgy éreztem, mintha kötőféken vezetgetne valami láthatatlan kéz, ez sokban csökkentette előttem az írás érdekességét. Később aztán nem írtam fel a jeleket, már ezekre a ritmusokra születtek meg bennem a sorok, s csak utólag skandáltam végig a verseket.” Uo., 233.

²⁸ BABITS Mihály: Ma, holnap és irodalom, in: B. M.: *Tanulmányok, esszék* (vál. JANKOVICS József), Kortárs, Bp., 2005, 377–392., 387.

²⁹ Kiemelések tőlem: M. B.

A vers ránézésre szabadvers, ezt a benyomást erősíti az idézett első szakasz írásképe is. A szövegnek nincs kötött strófaszerkezete, az elszórt rímek egyetlen szabályossága, hogy a strófák végén rím áll – igaz, a verszárlat ezt éppen megsérti. Ha azonban a verset jambizálva olvassuk végig, kitűnik, hogy két sort – az „Ősz van.”-t és a vers utolsó sorát – kivéve mind-egyik hibátlan, ötödféles jambus.³⁰ (Sőt, némelyik sor olvasható daktilikusán is, a sorzárlatok olyankor a hexameterére emlékeztetnek.) Ez azzal is jár, hogy e sorok zárlata nőrím, ami pedig az elszórt asszonáncokon túl sokkal erősebb kohéziót ad a szövegnek, hiszen az adott ritmusminta következetesen vonul végig a versen. Ha ezt a ritmusképletet bokorrímként fogjuk fel, a következetes, kimért rímismétlődés adja meg a vers feszes komolyságát, és főleg az, hogy nőrímek a sorzárlatok, hiszen a sorvégi fél verslábak tagolják és kiméretté teszik a szöveg ritmizálását. Ha ötös jambusban volnának a sorok, vagyis ha hímrímmel zárnának, a szöveg jóval áradóbb lenne, hiszen nem lassítanák ezek az apró megállások.

A szöveg verstani érdekessége, hogy első olvasásra könnyedén hiteti el az olvasóval, hogy szabadvers, és csak a többedszeri figyelmes olvasás mutatja meg, hogy a kezdetől érzékelhető feszesség oka, talán nem várt módon, mélyszerkezeti kötöttség. De a szöveg ettől függetlenül sem érdektelen. Az első négy sor szubjektívum: a költői én konstatálja, hogy elmúlt huszonhat éves. Ám a vershelyzet már ezen a személyes szinten tágulni kezd, a költői én – elég petőfisen megverselt – lelke magtárként metaforizálódik, ami végső soron a lírai én megszólalását legitimálja, hiszen azt hivatott mutatni, hogy a versbeszélő huszonhat év tapasztalatából beszél. A költői én határhelyzetben – adys vehemenciával – szólal meg: „holnapra régi magam elveszejtem”. Ennek a személyes átmenetiségnek szolgál antropomorf háttérül a természeti átmenet, az ősz.

Érdekes röviden fölmérni, milyen allúziókat fedezhetünk még fel a szakaszban. A „S virrad már...” sorfelütésben meghallhatjuk Berzsenyi két versfelütését is: „Zúg immár Boreas...” (Horác); „Hervad már ligetünk...” (A közelítő tél). A sor folytatása pedig a tűzzel és a hajnallal a forradalmi, marxista ikonográfiát juttathatja eszünkbe. A folytatásban a „messze-messze” akár Babits híres versét is megidézheti, s a rákövetkező sor, „Csók, asszony: fekete ígézet rajtunk” egyszerre utal Kosztolányi *Utolsó versek* című ciklusában megjelenő fekete asszonyra és juttatja eszünkbe Ady Lédáját.

Az „Ősz van.” sora után a versbeszéd egyes számról többes szám első személyre vált át. A többes szám eleinte csak az asszonyra, a feleségre vonatkoztatható, de a második szakaszt nyitó „Ember!” felkiáltás – mely Nietzsche *Im-igyen szóla Zarathustrájának* egyik dalbetéjtét idézi³¹ – visszamenőleg is szélesebbre tágítja a többes szám első személyű megszólalás közösségét. Inentől a vers beszédmódja már az avantgárd versek optimista, humanisztikus közösségi be-

³⁰ Jambikus vagy trochaikus lejtésen nem (feltétlenül) tiszta jambusok vagy trocheusok sorát értem. A sor lejtését ugyanis a sor szótagszáma és a sorzárlat, vagyis egy sorvégi kötött ritmusképlet, a hímrím vagy a nőrím határozza meg. Ebben az értelemben jambikus az a sor, amely (1) páros szótagszámú és hímrímmel végződik, illetve (2) amelyik páratlan és nőrímmel zárul. Trochaikus az a sor, amely (1) páros szótagszámú és nőrímmel végződik, illetve (2) amelyik páratlan és hímrímmel zárul.

³¹ A *mámoros dalról* van szó. Lásd: NIETZSCHE Frigyes: *Im-igyen szóla Zarathustra* (ford. WILDNER Ödön), Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Bp., 1908. (<http://mek.oszk.hu/01700/01740/01740.htm#64>) – utolsó letöltés: 2017. 06. 29. (Ugyanezt a szöveget Keresztury Dezső *Az ittas ének* címmel fordította le, lásd: *Friedrich Nietzsche versei*, Lyra Mundi, Európa, Bp., 1989, 71.)

szédmódja felé mutat,³² csupán nem mozdul ki a liminális pozícióból: „hiába nyit bennünk a holnap vágya”. A vers ilyen irányultsága mégis megkérdőjelezhető, mivel a népszavás költészet felől is olvasható: Bori hívja fel a figyelmet arra, hogy az új kezdetet metaforizáló hajnal vagy reggel (de ilyen a jövő szinekdochéja, a holnap is) a szocialisztikus líra konvenciókészetének darabja,³³ és meg kell jegyeznünk, a „nyit” ige is ezt a képzetet erősíti, nemcsak az ajtónyitás értelmében, hanem olyan szinonimakörben is, mint a nyílás, rügyezés, virágzás.

Meglátásom szerint a *Malmok a hegyen* beszélői pozíciója azonban már más, mint a népszavás költészeté. Ha Kassák *Zsoltár* (KLÖV II. 686.) című szonettjét vesszük például, melynek első tercínája a szintén az új kezdetet jelentő ébredéssel kezdődik, azt látjuk, hogy a beszélői pozíció hasonlóan liminális, ám a kitörés lehetősége csak vágyként fogalmazódik meg: „Lesz-e majd perc, mikor magamnak ébredek”. Különös fogása a versnek, hogy bár a két tercina egy-egy nagy kérdés, végükön pont van kérdőjel helyett, ami nem lehet véletlen, hiszen a vers második kvar-tinájában kétszer is kérdőjel zárja a kérdéseket. Hogy a vers kérdései tulajdonképpen a kvar-tina–tercina határon megszűnnek kérdésnek lenni, csak a kilátástalanságot nyomatékosítják. Ezzel szemben a *Malmok a hegyen* első szakaszában megjelenő hiábavalóságon túl semmi sem jelöl kilátástalanságot, sőt, amíg a *Zsoltár* vágyott jövője távoli („Vajjon célhoz érek-e egyszer sokára?”), addig itt az ősz és a tél után érkező közeli tavasz (az új kezdet rég állandósult toposza ez is) reménye dalol, kiváltképp a vers harmadik szakaszától:

Malmunk legyen malma nyítt férfi búnak
 És csiszolja szűz fehérre a lelkünk
 Szívünk égjen, mint éjbelató fáklya
 Hogy ne szabadjon álmosan keresnünk
 Testünk, lelkünk legyen örökké útban
 S ha pihenni a horizontra állunk
 Piros virág nyisson a gomblyukunkban

Amikor azt írom, a tavasz reménye *dalol* ebben a versben, nem modoroskodni, költőieskedni kívánok. Kevés egyértelműbb nyomát látom annak a valószínűleg Whitmantól tanult himnikus, patetikus, nemegyszer próféta hanghordozást megütő megszólalásmodnak, mint amikor a versbeszélő énekel vagy dalol valamit. Egyetlen jellegzetes példaként megemlíthetjük az amerikai költő *Téli mozdony* című versének³⁴ felütését, mely Kosztolányi fordításában úgy szól: „Téged dalollak” (eredetiben: „Thee for my recitative”).³⁵ A *Malmok a hegyen*ben ez

³² Bori Imre így fogalmaz a versről: „Ebben a versben a kassáki »új« már egyértelműen adott, még ha hőfoka közelről sem olyan magas, mint azokban a költeményekben, amelyeknek »wagneri« az orkesztrációjuk.” BORI Imre: Kassák Lajos, az író, i. m., 33.

³³ Vö.: BORI Imre: Kassák Lajos, az író, i. m., 13–15.

³⁴ Walt WHITMAN: *Téli mozdony*, in: KOSZTOLÁNYI Dezső: *Idegen költők. Összegyűjtött műfordítások*, Szépirodalmi, Bp., 1966, 18.

³⁵ Természetesen ez a versbeszélői önreflexív formula toposz: több évszázados hagyománnyal bír. A Kassákra ható költészetek közül Whitmanén kívül még Adyéra jellemző a hasonló megszólalásmod. Azonban Ady költészetének nem ez a jellege az, ami egyszerre adys és másolható is, jóval szuggesztívabbak Ady szóalkotásai. Az „éneklésnek” a versbeszélő profetikus szubjektumához van azonban köze, ám Ady költészetének hipertrofikus énje beszélői pozíciója előtt elsősorban tartalmi közlései által nyeri kiterjedését (pl. „Góg és Magóg fia vagyok én...”). Whitman versbeszélője ezzel szemben a

a fogás talán már túlzóan is hangsúlyos: a versfelütés úgy szól, „Mondom e dalt”, a második szakaszban azt olvassuk, „Sorsod szekerét dallal küldd előre”. A negyedik szakaszban a testvér „gazdag égi szóval” és a „harcos büszke szóval” való köszöntése újra e képzetkörhöz köthető. Végül: „Tanuljon meg árván bánatot üzni / Bő férfi szájjal életről dalolni / a világnak.” – szól a kissé sután megfogalmazott („bő férfi száj”) verszárlat.

*

A korai versek egy másik érdekes darabja a nagy lélegzetvételű *Óda bíborban* (KLÖV II. 692.). Ez kötetlen szabadversben éneklí a modernségben fontos témává váló város, illetve az élet dicsőségét. Az *Óda bíborban*ról mindenképpen elmondható, hogy kiemelkedik a korai versek közül, és a második kanonikus Kassák-kötet, a *Hirdetőszloppal* olyan fontos város- és életverseivel rokon, mint a *Fiatal lányok mennek át az utcahosszon* (KLÖV I. 31.), a *Sorok ideges órákban* (KLÖV I. 32.), a *Himnusz* (KLÖV I. 40.), a *Nyár-orcheszter* (KLÖV I. 44.), a *Kompozíció* (KLÖV I. 45.). Tulajdonképpen ez Kassák első verse, melyben a város nem egyszerű szcénája a versszituációnak, hanem tárgya, témája („Üdvözlégy szemem új szerelme: Város!” – kiemelés tőlem: M. B.).³⁶ Talán ez a tématalálás az oka annak, hogy ilyen hosszan dicsőíti a várost, a modern ember „természetes” közegét, melyben „az élet dinamizmusának” szépségét látja meg.³⁷ Már a vers felütésében egyértelműen összekapcsolódik az új tárgy megtalálása azzal a határhellyel, ahol a *Malmok a hegyenben* láttuk a lírai ént: „most áldom az utat s e szent ordító órát, / Hogy tanyátlan vándor én idáig értem, / S néked adhatom legszebb ajándékom: az új dalt!”. Itt is az avantgárd korszak verseinek hangütését meghatározó Whitman hatását érezni a pátoszos, himnikus, ódás versbeszédben, és kevésbé a nyugatos „mesterek” hangját. Igaz, az is hallatszik még: Adyt például igencsak megidézi az erős jelzők intenzív használata (elég az alább idézett részlet első sorát megnézni: kormos, bomlott, zeg-zugos) – az „új dal” pedig óhatatlanul felidézi a *Góg és Magóg fia vagyok énben* írott „új időknek új dalait”.³⁸ Az is nyugatos hatás, hogy a szöveg – kissé talán már erőltetetten is – törekszik a széphangzásra, rímek helyett rengeteg alliterációt találunk a szövegben. A vers második szakaszát idézem:

Ó, kormos káosz, bomlott zeg-zugos Babel.
Így álmodtam célbaérni a szalmás falusi ágyról:
Dallal és vidáman, mint a májusi idő.
Most buggyan belőlem a bő himnuszok folyója,
Most kerget a láz a görbe gödörből
Gyűrűs, szörnyű táncban futni a dús föld színén.

dicsőítő éneket zengő krónikás inkább. Bár Kassák szövegei szubjektumának sok tekintetben Ady az előképe, a megéneklésben inkább a whitmani dicsőítő, krónikási hangot hallom.

³⁶ Aczél Géza Bori Imrét idézve mondja azt az *Óda bíborban*ról, hogy ezzel a „művével Kassák átlépi »költői Rubikonját«. (ACZÉL: i. m., 19.) Bori Imre szerint ez az első „kassákias” vers, habár „[a] vers még nem egységes szemléletet tükröz, a költő magatartása romantikus elemekből áll össze benne, szóhasználata pedig közelről sem jellemző még, s csupán nyugtalanságaiban, a versmondatok feszítő, lázasabb képeiben közeledik majdani expresszionista önmagához”. (Lásd még bővebben: BORI: Kassák Lajos, az író, i. m., 23–26.)

³⁷ Vö. BORI: Kassák Lajos, az író, i. m., 25.

³⁸ Az Ady-verseknek a következő kiadását használom: ADY Endre: *Összes versei I–II.*, Szépirodalmi, Bp., 1975, 7.

S akit jární s látni tanított meg bús önmaga sorsa,
Térdig is szívesen járom el téveteg lábam,
Hogy két szemem tágra meredten fürödjön
A tengernyi szépben, mi utcáidon életbe lendül.
A tengernyi semmiben, mit csak kívánni kell merészen
És csodába teljesedik rút szolgálók nyomán.³⁹

E kiemelt részletből még inkább kiütözik a szöveg „szépcsendése”, az első sor tiszta hangorgia: a két *k* keménységét nemcsak a játékos, hangfestő *zeg-zugos* jelző oldja, hanem az azt keretező (alliterációként még mindig érzékelhető) *bomlott Babel* is. De az első túlzás nem is a negyedik sor háromszoros *b-s* alliterációja, hanem az ötödik sor „görbe gödre”, amikor már tagadhatatlanul kitűnik, hogy a szintagma jelzőválasztását valamifajta alliterációs kényszer magyarázhatja csupán. Kassák effajta eljárásának előképét nem egyszerű megadni (bár kézenfekvő, nem gondolom, hogy produktív volna Babits erős alliterációival vonni szorosabb párhuzamot⁴⁰), az egészen biztos, hogy a költői eszköz az elhagyott rímzenét igyekezett pótolni. Érdekes lehet azonban összevetni az alliterációkat a Füst Milán *Őszi sötétség* című ciklusában találhatókkal, főleg az *V. Az új szobrászhoz!* című darabjában találunk sok alliteráló szintagmát: „kék kányák”, „kidolgozott kőnek”, a zárlatában végig dominál a *k* hang: „S éjszín haját, amint gyűrűzve kibomlik, akár a forró füst karikái... / S képzeld el könnyű kezét s készítsd el aranyból”.⁴¹

Fent azt állítottam a versről, kötetlen, áradó szabadformában íródott, ám ha a kiemelt szakasz sorait ritmizáljuk, egy kivételével („Most kerget a láz a görbe gödörből”) mindegyik trochaikusnak mondható, de ha ennek a sornak a zárlatát egy daktilusnak és spondeusnak olvassuk – vagyis adóniszi kólonnak, ami egyébként elhagyhatatlan zárókólonja a hexameternek, zárósora a szapphói strófanak –, akkor a szakasz ritmikáját hibátlannak mondhatjuk. Az is érdekes, és nem tudom teljesen a véletlennek betudni, mivel nyilvánvalóan valami sajátos (mikro)struktúra-ötlet megvalósulása, hogy a tizenkét soros szakasz összes sora nőrímré végződik, kivéve a hímrímré záruló harmadik, hatodik és tizenkettedik sort – igaz, a kilencedik nem.⁴² S hogy tovább érveljek hipotézisem mellett, miszerint Kassák elsajátíthatott Berzsenyitől valamifajta rontott antik ritmust, megfigyelhetjük, hogy az „önmaga sorsa” hibátlan hexa-zárás, s ugyanennek a ritmusnak az árnyékát, rontását ismerhetjük fel még több sorvégen: „zeg-zugos Babel”, „falusí ágyról”, „téveteg lábam”, „életbe lendül”. (Sőt, a fent idézett Füst-sorpár „kötetlen kötöttségeit” is hexa-záratok zárják.)

*

Az előzőkhöz hasonlóan több okból is érdekes lehet számunkra az *Ének egy józan és tiszta hajnalon* (KLÖV II. 673.) című vers. (1) Eredetileg a *Nyugat* 1915/15. számában jelent meg

³⁹ Kiemelések tőlem, M. B.

⁴⁰ Viszont érdekes párhuzam lehet, hogy Babits *Páris. Fantázia* című versében, melyben ambivalens képet fest a városról („Messze szőke Szajna partján feketül egy híres város” – szól a zárlat), Babylon, tehát Babel párhuzama is felbukkan. A Babits-verseknek ezt a kiadását használom: BABITS Mihály: *Összegyűjtött versei*, Osiris, Bp., 2007.

⁴¹ Füst Milán verseinek a következő kiadását használom: FÜST Milán: *Összes versei*, Fekete Sas, Bp., 2008.

⁴² A hatodik sorban a „színén” rövid *i*-vel olvasandó.

Ének Angyalföldről címmel.⁴³ (2) Az életmű egyik legkorábbi darabja – a *Gyárvárosi fiúk kara* (KLÖV II. 671.) mellett –, melyben Angyalföld név szerint a versszituáció konkrét helyeként szolgál. Ezáltal olyan verseknek, mondjuk úgy, prototípusa ez a szöveg, melyeket Aczél Géza sétálóverseknek nevez⁴⁴ – ezek közül kézenfekvő példa a *Séta a perifériákon* (KLÖV I. 46.), mivel a verstörténés konkrét helye ott is Angyalföld. Ezekben a versekben a séta nem pusztán verstörténés, hanem egyfajta forma is: nem pusztán a város, az utcák bejárása, hanem gondolatmenet is.

A versben a lírai ént újra csak határhelyzetben látjuk: „sárga gúnyám múlt nyarak porát szitálja rám, / Gondolom: sorsom e napon bizton jobb útra tér”. E köztesség mindvégig jelen van a versben: a munka éneke gyászos, de a kovács vidám ütemet üt hozzá. Az én „terhes napokra” emlékezik, ám rögtön azzal folytatja: „Múltam megáldom szelíden – nagy béke van velem”. A múlthoz, az emlékekhez társuló negatívumot mindvégig valamifajta optimizmus ellensúlyozza. Ez alig változik a verszárlatig, itt nem könnyű eldönteni, a lírai én továbblépett-e.

Az utcahosszban tiprok, mint nyítt pártalan legény,
De bút, borongást, mint rossz garast, könnyen vesztek el.
Két lábam boldogan bokáz, s bár félem holnapom:
Jó szívvel szánom a testvért, kit bánata köt még
Beérni az örökké szűk kört sima síneken.

E verset poétikailag is határhelyzetben látom. A meglehetősen konvencionális jelzőhasználat – főleg, ha a többször is használt bús jelzót vesszük figyelembe –, az alliterációk mind nyugatos hatást mutatnak. Azonban az éneklés és az ipari munkazajok zeneiségének kiemelése minthogyha újfajta vers-eufóniát akarna teremteni – arról nem beszélve, hogy ez az „irodalmi zajzene” elvi szinten párhuzamba állítható a futurista bruitizmussal.⁴⁵ Ráadásul az olyan igehasználát, mint a *fölficánkol* vagy a *bokáz* – utóbbi népies felhanggal – szintén az avantgárd korszak verseinek igekészletét idézik. Mind mozzanatosságukban, mind hapax legomenon-szerű szintagmaalkotásukban benne foglaltatik – de legalábbis megelőlegeződik – az avantgárd dinamizmusa, ereje.

A szöveg verstani érdekessége újfent kettős. Az ötsoros szakasztagolás a kötött formák árnyékaként arról árulkodik, hogy a szimmetrikus, strofikus tagolás rendje még nem bomolhat föl. Ugyanakkor a strófaíknak nincs se rím-, se ritmusképlete, a soroknak nincsen kötött szótagszáma. Viszont – ahogy az a korábban elemzett verseknél is történt – ritmustöredéket talál az olvasó. A látszólag kötetlen sorok egész könnyen, természetesen jambizálhatók: „Sarokra lépve járok el vén házaid alatt.” Máskor viszont daktilusok, és mint feljebb, adóniszi kólonok ugrasztják vagy torpantják meg a jambust: „Kinek, kinek szebb, mint nékem a messzi menyország.”, vagy: „Most fölficánkol az égig a lusta sarokból”. Meglátásom szerint nem lehet véletlen az adóniszi kólon megjelenése Kassák verseiben, még ha nem is kifejezetten időmértékes versekben kerülnek elő. Mintául két lehetséges költészet tűnik fel. Az egyik Füst Miláné, akinek „lírájában az időmérték, ahol oldott, sajátosan oldott, ahol kötött, ott sajátosan

⁴³ KASSÁK Lajos: *Ének Angyalföldről*, *Nyugat*, 1915/15., 848.

⁴⁴ Aczél Géza Kassák lírájának következő jellegzetes alaptípusait különíti el: „a plakát-, a messianisztikus-, a sétáló-, az erotikus-, a fiatalember-versek vonulatai”. ACZÉL: *Kassák Lajos*, i. m., 36.

⁴⁵ Lásd erről: FRIED István: Kassák Lajos zenéje. Az irodalmi és zenei avantgarde Kassák első verseskötetében, in: *Tanulmányok Kassák Lajosról*, i. m., 227–243.

az”⁴⁶ – írja róla Radnóti –, amit valószínűleg hasonló jelenségre kell értenünk: az oldott szabadvers néha kötött ritmusúvá sűrűsödik. A másik lehetséges előkép Berzsenyi Dániel, akinek szapphói strófában írt versei – pl. *Osztályrészem, Magányosság, Horatiushoz* – szolgálhatnak (ritmikai) mintául.

Am harmadikként álljon itt újabb példa a ritmusátvételre, -másolásra. A *Sóhaj a ház küszöbéről* (KLÖV II. 715.) című vers ritmikailag pontos másolata Petőfi Sándor *Szeptember végén* című versének.⁴⁷ A két vers strukturálisan megegyezik abban, hogy három nyolcsoros strófából áll, amelyekben tizenkettő és tizenegy szótagos, anapesztikus sorok váltogatják egymást.⁴⁸ Ez azt is jelenti, hogy a tizenkettes sorok végén – ha az ütemhatárok máshol vannak is – az adóniszi kólon ritmusképlete jön létre. Felmerül a kérdés, a fentiekben miért nem említettük Petőfit is mint e verstani érdekesség mögött álló lehetséges hatásközpontot. Ennek oka, hogy Petőfi verszenéje jóval dallamosabb, mondjuk úgy, hallhatóbb, mint Berzsenyi – valószínűleg nem teljességében érzékelt – metrikája, vagy mint Füst Milán kötetlen kötöttségei. Ilyenként – Kassák szempontjából – Petőfi költészete formalista, míg Berzsenyi és Füst lírája formabontó – vagy legalábbis akként értelmezett.⁴⁹

Mindezt számításba véve a *Sóhaj...* formáját valamifajta Petőfi-hommáge-ként értjük. E vers ráadásul több szempontból is kiütözközik a korai versek közül. (1) A szonettek és a dalformák mellett ez az egyetlen, mely verstanilag-formailag hasonlóan – sőt pontosabban – kidolgozott, ám ehhez hasonló versformájú költemény nincs még egy a korai versek között. (2) A vers első szakaszát Kassák az *Eposz Wagner maszkiában* mottójává választotta (sőt, több későbbi válogatás esetében is így járt el).

Ó élet! ki hátamon hordtam a házam
 És csúsztam az árkot a gondfa tövén,
 Most nyisson a bánatok árva gubója
 És nyisson utamra a messze világ.
 Mert voltam idáig a könnyek igása,
 Ki szántja a szemnek a drága körét.

⁴⁶ RADNÓTI Miklós: Kaffka Margit művészi fejlődése, in: Uő: *Művei*, Szépirodalmi, Bp., 1973, 577–656., 618.

⁴⁷ Érdekes, hogy az *Egy ember életében* ezt olvassuk: „Petőfi *Szeptember végén* című versét se tudtam szeretni soha.” KASSÁK: *Egy ember élete I.*, i. m., 255.

⁴⁸ Arra, hogy a *Sóhaj...* mintája a *Szeptember végén* nem Kassák Petőfi-olvasásából következettünk csupán, hanem abból is, hogy a Petőfi-vers verstanilag és verstörténetileg egyedülálló a kor magyar költészetében. (Vö: GÁLDI László: *Ismerjük meg a versformákat!*, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1961, 113–114.) Petőfi verse formai kuriózum tehát a korban, így ez alapján arra kell következtetnünk, Kassák mintája nagy valószínűség szerint nem lehetett más, mint a *Szeptember végén*.

⁴⁹ Hipotézisemet továbbra is a Vas István memoárjában olvasottakra alapozom (lásd ehhez: Vas: *Nehéz szerelem II.*, 19. *Verstani csörte* című fejezetét). Vas korai költészetének analógiája abból a szempontból is revelatív, hogy megmutatja, miként történik a metrika fül utáni átvétele. Vas „hexameterai” eleinte valóban hibásak: botlanak, nem elegendő szótagból állnak, ami ezekben a hexameterszerű sorokban mégis közös, hogy a daktilikus lüktetés jól érezhető, és a sorzárlatok, egy daktilus és egy spondeus szinte kivétel nélkül megvannak. És Kassák ekkori tudatosan vagy tudatlanul verstani kísérletekbe bonyolódó költeményeinek is éppen e jellegzetességei domborodnak ki: a néhol hibás, de felismerhető és jellegadó lüktetés, valamint a sorzárlatok.

De lettem a dac, mi az égre dörömből,
Emberszívek mécsese: vágyteli tűz.

Ha mindeddig arról beszéltünk a kiemelt korai versek kapcsán, hogy lírai énjük helyzete liminális, amelyből ráadásul nem is biztos, hogy ki tudnak mozdulni, úgy itt már nincs erről szó. Talán ez a Kassák-versek közt az első, amely prófétásan szólal meg (forradalmi, „vágyteli tűz”-ként), ily módon nem véletlen, hogy e szakasz mottóvá vált, hiszen ez képezi az átmenetet a preavangárd és a korai avantgárdként kanonizálódó életmű-részek között. Különösen érdekes, hogy ennek a fordulópont-szerű versnek ilyen kötött, zenei formát választott Kassák, igaz, mintha éppen az anapesztusok szökkenései hoznák meg a vers dinamizmusát. És köthető e vers a lírai főműként jegyzett *A ló meghal a madarak kirepülnek*hez is, hiszen a „háton hordott ház” a batyus csavargásokra utal, vagy amikor azt mondja, „Nem állom a posztot a ház küszöbén.” és később: „Jövőbe bolondul el mind a szegény”, ezek az életműben fontos vándorlás-motívumhoz köthetők. S az is közös a két versben, hogy mindkettő a költővé válásról, a költői elhivatásról tudósít – csupán eltérő formanyelveken. Vagyis már itt föltűnnek jelzesszerűen olyan életrajzi és költészeti nyelvi töredékek, melyeknek a lírai művek közti elsődleges helyeként *A ló meghal...*-t tekintjük.

*

A korai versek közül természetesen rengeteg szempont alapján ki lehet emelni egyes darabokat, szándékosan választottam főként szabadverseket, méghozzá mert Kassák kanonikusává vált költészetének szinte egészét szabad formában írta. Ezek a választások azért sem okoztak különös nehézséget, mivel a szonettek között önkéntelenül is ezekre irányul a figyelem. A kanonizált életmű felől tekintve a fent kiemelt verseket mindenképpen érdekessé teszik a szemléltetett beszédmódbeli és tematikus vált(oz)ások, személy szerint legérdekesebbnek mégis azt tartom, amit a verstani elemzésekkel megtudtunk ezekről a szöveg(részlet)ekről. A szakirodalom e korszakról alig mond többet, mint hogy epigonkorszak, a közvéleményben hangsúlyosan az áll, hogy Kassák autodidakta volt és a versritmusra süket. Aki mégis számba veszi ezeket a korai verseket, többnyire kárhordatja őket. Pedig ezeken a korai verseken mérhető le, hogy a pályakezdő Kassák milyen költészettechnikai képességekkel rendelkezett és milyen tudást sajátított el. Felismeréseink mindenképpen árnyalják Kassákról eddig alkotott képünket, az életmű helyes megítélése, megértése szempontjából azt fontos hangsúlyoznunk, hogy már ekkor megkezdődik Kassák „avantgárd fordulata”, és talán az *Eposz Wagner maszkiájában* versei tényleg inkább a „korai” (vagyis még nem érett) művek közé sorolhatók,⁵⁰ ám már egyáltalán nem az avantgárd korszak kezdetét jelzik.

⁵⁰ Aczél monográfiája például a korai korszak lezárásaként értelmezi (ACZÉL: i. m., 5–26.), de ha áttekintjük a szakirodalom javát, akkor is azt látjuk, hogy a hangsúlyt a *Számozott Költemények és A Ló meghal a madarak kirepülnek* kapja – ennek szemléletes bizonyítéka a Kassák-újraolvasó (*Tanulmányok Kassák Lajosról* (szerk. KABDEBŐ Lóránt et al.), Anonymus, Bp., 2000).

SOPOTNIK ZOLTÁN

Meredek zóna

A líra meredek, mindig is az volt, mindig is a kétely tartotta össze, mindig is a kétely óvta meg magától, a roncs erőktől, amik nem tudnak természetéről sokat. Mert ki tud? Túl sokan pofáznak ártatlanságáról. Nem irigylem a fiatal költőt, aki szétnéz most e lusta terep asztalán, és háborúk ólomkatonáit látja, csatákat szimulálnak, mikor, ki kerül ki mögé. Segítséget kérjen, ne kérjen? Hát ne, kaparja ki magának a szirének szemét. Ne engedje magát befűzni táskahordóznak, mert Dunát lehet táskahordozókkal rekeszteni. Egész csapatokat nevelnének ki, és ha nem veszi időben észre, mehet a háborúba, amihez semmi köze sincs. És jönnek a dilettánsok, az asztalra basznak, na, de milyen asztal az, előre befűrészték a lábait, persze hogy beszakad. Az a beszakadás csak árnyék egy régi fotón, vagy egy folyóparton kint felejtett ócska kerti szék. Nem irigylem a fiatal költőt, aki nem látja át a morbid egészet, hogy már a verseket is szagolgatni kell, melyik metaforának van korrupció szaga, melyik rímet vágják oda csak úgy megszokásból. És az arrogancia nem tisztánlátás, a gyűlölet nem esztétika, a pátosz nem tudás, a pontot meg nem ő fogja kitenni saját verse végére. Pedig művésznek lenni: nem számolni, nem méricskélni, nem maszatolni, nem megfelelni, nem megfelelni, nem megfelelni. És a független értelmiségit felrúgta a történelem, a morál kutyáinak kihullottak a fogai, már ugatni is alig. Nem irigylem a fiatal költőt, akire távcsöves puskával vadásznak. Igazodni pedig célkereszt.

ACZÉL GÉZA

(szino)líra

TORZÓSZÓTÁR

ambíció

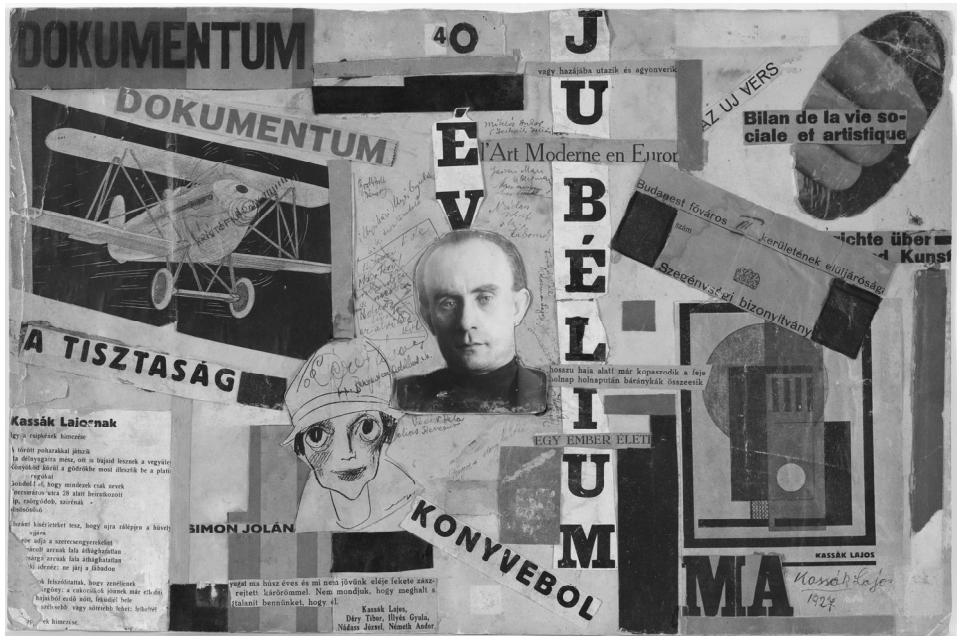
egy ideje a szellemi szint virtuális vonala izgat mint a gyanús páternoszterben a lent és a fölő a sötét lyuk előtt gyorsan eldönteni följebb vagy lentre még először még azt sem tudva rossz ütemezéskor a plafonon vagy a pincében ezek netán ledarálnak ha kellően fölértett ritmusban nem üzensz vissza a háznak a nyugodt folyosónak ám ha rutinosan újra kezdenéd holnap még mindig csökkentett habzású benned a kedély egészséges ambíciók mellé egy romlott világban mennyi a törleszkesedés vagy mennyire van túlmoralizálva ha a kor ütemétől elszakadva elvont ideákat lobogtat meg a bamba olykor közröhejnek is kitéve mert a képzeletbeli túloldalon rég fontosabb az összekacsingatások szálnalmas erénye vagy az útba eső alany valamely leágazása odaadón kefél-e ősi kultúráktól az ortegai széthullásig a sok kiegészítő ábra miközben a nyáj persze kellően differenciálva hol szűrűratétes lovagként az etnográfia az ingyencek az oszkar közelébe vágyva parányi életét végig kolompolja a zuhogó téridőben az erőszakosabbja pedig kierőszakolja ki légyen elefánt és ki légyen a bolha míg csak el nem tűnnek régészeti leletnek

ambiciózus

lassan elfogy a söröm s még sehol az ihlet bár nevezhetné az esedékes divat szerint másképp is ami éppen nincsen sámánkodástól a blazírtig húzva szét a képet s a hatalmas tablón a verset faragó bőven zokoghat vagy heherészhet szinte már minden hangütéshez adott a készlet gyökverstől a több kilométeres eposzig hol zárt kebellet hol a dalnokon nincsen ing mivel háborgó lelke kitakarva ha túldimenzionált egója a nép nevében így akarja közben pedig kölcsönösen szánják egymást a felek szavakat csiszolgatni hónapokon át beteges hajlam lehet duruzsolják ezek amott szürke mániákus robotra gyanakszanak az ambiciózus lendület alatt holott a tanult avult esztétikák szerint ez még csak nem is az alkat hanem merev forma mely karakter nélkül van kioldva a misztikus egészből s akkor még hol van jobb esetekben méltó sugallatja amikor érzelmi gomolygásából kibomolva szintén avult esztétikák szerint valami ideológiai tartalmat is kivet a napra serkentve a süket befogadót némi kakaskodásra hol a fogalomba a kor modern szellemében belefér a dáma s nem-sokára sör és műélvezet nélkül a rezignáltan báméskodó is

ambulancia

az egykor szemérmesen szűkre szabott családi háttérből nagy ívek nemigen lendültek a tágabb világ felé nem véletlenül lett gyerekkorunk szimbolikus üzenete egy megbízható cserépkálya miként morális mérce a tisztas szegénység szereteté sok múltból hozott őszinte versikével hol gazdag csábítások ellenére az övétől sosem tér el a hűséges istenadta s ha bűne labirintusában el is téved néhány napra meleg fészkebe büntudattal visszatálál igen a nehezen fölfejtető kis közösség lelki nehezéke és összetartozásához valami különös béke mely beleég a gesztusokba apai feszültségekbe és anyai komplexusokba anarchista hóbörgések nélkül amelyekből az idő előbb-utóbb csak kifésül némi penetráns önmotogatóst ám ebben a levegőtlen kamaszkori önkörben jól emlékszem egy váratlan motbid kiszögelés csak megtalált véres háborúkról riadtan olvasgatva hogy kibomlott belek leszakadt lábak csonkolt kezek mögött ott bujkál a kozmikus ambulancia haszna hol állva vágva vagy szöges deszkán a fél-hullákat futószalagon menthetik mivel később e rutin kell nekik azóta óvatosabb vagyok s lefokozom csöndben a régi honlapot

KASSÁK LAJOS: 40 ÉV JUBILEUM (KOLLÁZS)

NÉMETH ZOLTÁN

Kassák

A magyar irodalom bombázása,
pontosabban a kötött formák
elpusztításának terve eleinte
nem kecsegtetett túl sok reménnyel,
néhány évtized alatt azonban
a totális háború végül teljes győzelmet
aratott.

Lázás, lobogó sorok zúdultak
a magyar költészetre zuhanórepülésben,
kiáltványok repkedtek, gyomrukból
több tonnányi érc hullott a lírára,
nem kímélve verset, verssort,
költőt, egész életműveket.

A jambusok, hexameterek, verslábak
napokig égtek az emésztő tűzben.

Megolvadtak az évezredes formák,
az évszázadok alatt kicsiszolt csillár
leszakadt.

Az időmértékes költészet
törmelékei betemették az elhasznált
strófaszerkezeteket, az irtózatos erő
először levegőbe röpítette, majd
darabokra törte és szétporlasztotta
a költészet zenéjét.

A rím és környéke:
mielőtt felmérnénk a pusztítás erejét,
ismerkedjünk meg a rímekkel,
e csodás szerkezettel,
a magánhangzók és mássalhangzók

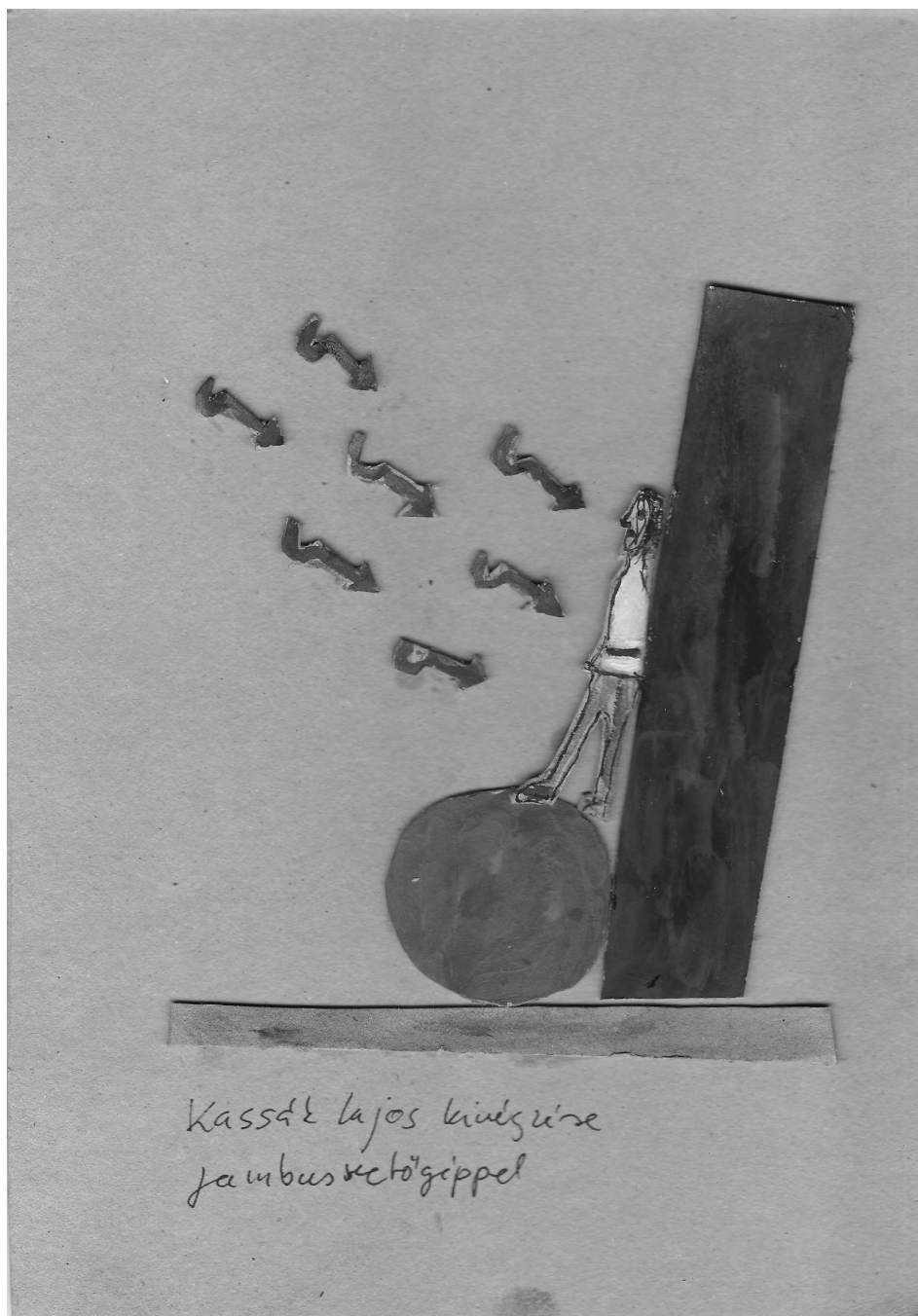
mennyei zenéjével,
a váratlanság lüktető hangjaival!
A tiszta rím tökéletes alakjával,
a csoportrím monoton szépségével,
a páros rím tiszta, ősi erejével.

Merthogy ebből a szépségből
szinte minden elveszett.

Az áldozatokról illik megemlékezni:
több ezer verssor, több száz költő,
egész életművek,
hirtelen minden elavult,
semmivé foszlott.

Az elveszett tudás híján
megközelíthetetlenné vált,
ami valaha érték volt,
és elérhetetlenné,
mint egy szó,
amelyet félúton visszanyel
a gége.

És bár a nyelven új vetés lobog,
ugyan ki tud beszélni ma már
a madarak nyelvén?

HÁY JÁNOS: KASSÁK LAJOS KIVÉGZÉSE JAMBUSVETŐGÉPPEL

erősítették meg. Erről viszont már éppen Apollinaire – aki fronton szerzett sérülésébe 1918-ban belehalt – már nem értesülhetett.

A Tett és a MA a világháború és a politika sodrában

A MA 1919-július 1-ig Budapesten, majd – közel tíz hónap szünet után - 1920 május 1-től 1925-ig Bécsben jelent meg, a mindenkori főszerkesztő, Kassák Lajos költő- író irányításával. Az első manifesztum után már teljes fegyverzetben tudott magának – már amennyire ez az adott viszonyok között egyáltalán lehetséges volt – érvényt szerezni. Ahhoz, hogy ennek jelentősége világos legyen, A Tett-re is röviden ki kell térnünk.

A Tett

A korabeli európai- vagy akár amerikai- publikációkkal ellentétben Magyarországon a MA s az őt 1915-ben még megelőző A Tett folyóirat nem kizárólagosan művészeti elvekért, az új festészet megteremtéséért, új irányzatok jogainak érvényesítéséért szállt síkra. Kassák visszaemlékezésében: „1915 november 1-én jelent meg A Tett: ezen a napon indult sokat vitatott útjára a magyarországi aktivista mozgalom (...) A lap nem adott programot. Azt vallottam, amit a matematikus Poincaré: előre programot készíteni annyi, mint előkészíteni a csődöt”.⁶ Kezdetben az A Tett-ben a művészeti kérdések is az aktuális társadalmi-politikai problematika köntösében jelentek meg, a kettő elválaszthatatlanul kapcsolódott össze. A politika napi élet-halál kérdéssé vált az első világháború sodrásában. A kezdeti nemzeti lelkesedés már ott is megcsappant, ahol korábban még létezett. Evvel szemben mikor már az első sebesültek hazaérkeztek, az is nyilvánvalóvá vált, hogy a háború nem néhány hétig tartó diadalmas felvonulást, hanem hosszantartó szenvedést, létbizonytalanságot, anyagi katasztrófát jelent. A Tett-et 16. Internacionalista számát követően (még egy száma jelent meg) „antimilitarista” szemlélete miatt tiltották be, amit végeredményben nem lehet koholt vádnak tekinteni.

Ami pedig a művészetet illeti, 1919 januárjában már világosan felmerül a „forradalmi művészet vagy pártművészet” elveinek és gyakorlatának kibékíthetetlen ellentéte. „Az igazi művész sohasem fogadott el pártprogramot, világszemléletet sem. Ő alkotott magának és az univerzumnak programot, világszemléletet, de mihelyt megalkotta, már meg is tagadta, mert túlhaladta egy még fejlettebbért, hogy következő lépése azt is túllépje.”- írta Szélpál Árpád.⁷ a MA egyik kitűnő szerzője. Megállapításából kiderül, hogy a MA baloldali elkötelezettjei számára a Kommunisták pártjában, a párt égisze alatt folytatott politika ugyanolyan elfogadhatatlan, mint az ellenkezője: a meglévő hatalommal való kiegyezés. De kiderül az is, hogy az „aktivisták” számára nincs megállás, megnyugvás: mindig tovább kell lépni, egy új világnézet kialakítása érdekében. Ennek értelmében kevesli azt, ami a szépirodalomban addig történt: a Nyugat folyóirat mértéktartó modernizmusát, de még de Ady Endre költészetét is, mivel szerinte Ady „Új hangot, új formát hozott, de új világszemléletet nem.”⁸ Érdekes módon, Kassák hasonló követelést Apollinaire költészetével szemben nem támaszt.

⁶ Kassák Lajos: Az izmusok története. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1972, 170.

⁷ Szélpál Árpád: Forradalmi művészet - vagy pártművészet. MA, IV. 1. sz., 1919 január, 4.

⁸ Szélpál Árpád, id. cikk, 4.

Régi és új műfajok

A műfaj tehát, amire a MA cikkírói 1919 előtt többnyire hivatkoznak, legtöbbször a szépirodalom, s azon belül is a költészet. A képzőművészet, a festészet, a grafika fontossága inkább csak 1920 után kerül igazán előtérbe s nyer a szépirodalommal szinte egyenrangú jelentőséget. Az elvárás viszont a képzőművészetre is vonatkozik: az állandó előrelépés igénye, azaz változtatás a korábbiakhoz képest. Kétségkívül: a Ma-val egykorú európai lapok, magas esztétikai igényeik ellenére is olykor mozdulatlanok, monotonnak tűnnek a MA dobogó, hangos ritmusához képest. A dinamizmus pedig nem kívülről jön, magukban a szerzőkben, s nekik köszönhetően az egész folyóiratban rejlik.

Ez pedig valóban nem hasonlít egy már megszokott, bejáratott publikációhoz, amely elfogadott nemzetközi normák szerint építi fel egyes számait, s ahol a vezércikkek, tárcák, kritikák, tanulmányok, illusztrációk, esetleges hirdetések stb. egy létező rendszer struktúrájába illeszkednek bele. De mivel a MA más szerepet is tölt be, mint általában egy korabeli kulturális folyóirat, eleve más elvárásoknak tesz eleget. Természetesen itt meg kell különböztetnünk a MA első, magyarországi, és második, bécsi periódusát, amelyek más és már stratégiát teremtenek, más és más közönségnek szólnak, és teljesen eltérő politikai szituációban születnek meg.

Új irányzat a folyóirat köntöskében

Evvvel kapcsolatosan felmerül a kérdés: valójában miért is öltötte fel a „folyóirat- köntöst” egy olyan mozgalom, aminek mind társadalmi, mind művészeti mondanivalója igen erőteljes – adott esetben szinte agresszív – volt, és már eleve túlmutatott egy szokásos sajtótermék keretein? Kassák Lajos célkitűzéseit legvilágosabban 1919-ben fogalmazta meg. Addig ugyanis – legtöbb szerkesztőtársától eltérően – nem előlegezte meg az új programot, amiből addig még kevés valósulhatott meg. Ebből a szempontból nézve Kassák – a többi lapszerkesztőtől eltérően – már nagyrészt kiforrott gondolatokra, és többéves szerkesztői gyakorlatra támaszkodhatott. Mi több, 1916 és 1919 között már lényegében kibontakozott az az irányzat, aminek addig nem volt neve, s csak 1919-től kezdve nyerte el az „aktivizmus” rangját. Mi több, mivel az egész mozgalomnak néhány hónap múlva külföldön, emigrációban kellett újjászületnie, az elnevezés igen gyorsan nemzetközi meghatározássá is vált. „Aktivizmus – új terminológia a mi társadalmi mozgalmunkban. Magyarra fordítva így értődne: közvetlen cselekvés. Én szeretném bővebb és átfogóbb jelentőséggel az elnyomott emberek, a csupán ön-maga erejével megváltható nép spontán és végtelen forradalmi életvitelének magyarázni. Ezen a szélesen elgondolt fundámentumon alakult meg a budapesti aktivisták csoportja és ezzel a célirányossággal akarja tovább indítani mozgalmát a minden kormányformát és párt-diktatúrát elemésztő individuális forradalomért.”⁹

A terminológia eredete német: a Die Aktion¹⁰ baloldali folyóiratból ered - de az aktivizmus, mint mozgalom, már hazai termék. A berlini Die Aktion folyóirat leginkább az induláshoz, a baloldali önmeghatározáshoz nyújtott Kassáknak kiindulópontot – a továbbiakban az irodalmi és képzőművészeti kibontakozáshoz már nem, az már Kassák autonóm személyiségének, ízlésének és az adott lehetőségeknek volt köszönhető.

⁹ Kassák Lajos: Aktivizmus, id. cikk, 46.

¹⁰ Die Aktion, Berlin 1911–1932, főszerkesztő: Franz Pfemfert

Aktivizmus mint képzőművészet

Ha mi a továbbiakban a MA törekvését elsődlegesen mint művészeti (képzőművészeti) irányzatot fogjuk elemezni, ez nem változtat azon a tényen, hogy a művészet – pontosabban a képzőművészet – a budapesti MA-nak csak egyik, s talán nem is a legfontosabb megnyilvánulási formája volt. Kassák széleskörű programot hirdetett meg 1919-ben. Programjából ugyanúgy kizárta a gazdasági szempontokat, mint – lehetőség szerint – a pártpolitikai harcokat, de a konkrét művészeti célokat is. Kassák Lajos közvetlen tevékenysége céljának a „létezés forradalmának végnélküliség”-ét és „az ember önmagára találása”-t¹¹ tekinti. Mindezt pedig egy olyan időszakban mondja ki, amikor Magyarországon 1919 márciusában éppen kikiáltották a Tanácsköztársaságot, amely inkább a „kollektív művészet”-et, mint az individuális tendenciákat részesítette előnyben.

Az újonnan 1919-ben „aktivizmus”-ként meghatározott irányzatnak a Tanácsköztársaság rá nézve részint kedvező, részint kedvezőtlen konzekvenciáit egyaránt viselnie kellett. Ebben a kettős, ellentmondásos helyzetben a főszerkesztő, Kassák Lajos gondosan ügyel arra, hogy belső – és külső – emberi, intellektuális függetlenségét megőrizze. A lap funkciója tehát sokkal összetettebb, mintha csupán egy új irányzat – mondjuk a kubizmus – szószólója lenne. Akkor történik meg tehát a névadás, mikor az Osztrák-Magyar Monarchia egész társadalmi és kulturális struktúrája éppen összeomlóban van, s helyette még egy új struktúra nem született meg. Viszont az egymásnak feszülő világnézetek, pártharcok, politikai szenvedélyek keresztjében kristályosodik ki az a senkire nem támaszkodó, krónikus pénztelenséggel küzdő, minden társadalmi támaszt nélkülöző szűk kis csoport, amely – jobb híján – aktivistának nevezi magát

Ez a csoport már 1919 előtt, tehát 1915–1916-ban kezdett formálódni, legnagyobb részét írók részvételével, s attól kezdve egyre gyorsabban bontakozott ki, s vált nemzetközileg is ismertté, sőt hatékonná. Megfelelő működési területe azonban nem volt: sem székház, sem bejegyzett társaság, sem színház, még egy állandósult kávéházi asztal sem. Mindezt az általuk indított, általuk fizetett és terjesztett folyóiratnak kellett – annyira, amennyire – pótolnia. Méghozzá igen szűkrezabott és teljesen esetleges anyagi forrásokból. Ilyen módon a MA lapjain bonyolódtak a viták, oda futottak be a külföldi lapok, amelyekről a szerzők (honorárium nélkül) írtak ismertetést, s készítettek fordításokat. Kiállítási – virtuális – térként is egészen 1917 októberig a MA lapjai szolgáltak. Csak ezt követően alakították át a szerkesztőséget esetenként kiállítási térre. Mint ahogyan ez más, szegény lapoknál (mint például a belgrádi ZENIT) vagy jobb módú nemzetközi publikációknál (a berlini Der Sturm) is megtörtént. A legtöbb kiadvány egyszemélyes vállalkozásként működött, ami nem függött társadalmi, politikai beállítottságától, sőt művészeti preferenciáitól sem. Így például a berlini Der Sturm-nak kezdetektől, tehát 1910-től kizárólagos mozzgója, főszerkesztője, úgyszólván lelke Herwarth Walden, a zágráb- belgrádi Zenit-é (1921-től után) Ljubomir Micic, a De Stijl-é Theo van Doesburg, a prágai RED-é Karel Teige, a zürichi dadaista lapoké Tristan Tzara volt, és még folytathatnánk. Őket részben megelőzve, vagy velük egy időben az aktivizmus, mint új irányzat a MA lapjain, és csakis a MA-nak köszönhetően született meg. Egyébként nem is létezett volna. Tehát az aktivizmus gyakorlatilag egyenlő a MA tevékenységével. Éppenezért a következőkben a MA történetét, változásait, koncepcióját, képanyagát, tipográfiáját fogjuk

¹¹ Kassák Lajos: Aktivizmus, id. cikk, 49.

részletesebben vizsgálni, de a MA-ban közölt szépirodalommal, kottákkal, színházi műhellyel stb. itt nem foglalkozunk.

Proletárból lapszerkesztő

A MA az első olyan hosszú életű (1916–1925) folyóirat volt, amelyet Kassák Lajos az új társadalom-és művészetszemlélet jegyében megalkotott. Ehhez nélkülözhetetlen volt, hogy Kassák Lajos maga olyan emblematikus egyéniséggé váljon, mint ahogyan az már az 1910-es évek folyamán megtörtént. A lap megalapítója mintegy magában hordozza a később kibontakozó mozgalom legfontosabb karakterisztikumait. A MA mozgalom dinamizmusa magából Kassákból sugárzik. Ahogy kezdetben személyes sorsát irányítja, úgy irányítja később az egész magyar avantgárd mozgalmat is. Elszántan, kérlelhetetlenül, szabályokat és emberi barátságokat is lesöpörve tör át az akadályokon, hogy céljait megvalósítsa. Kassák, aki szegény, teljesen képzetlen proletárcsaládból származik, maga is csak két alsó osztályt végez, azt is nagy ellenszenvvel, és belső ellenállással teszi. Lényegében autodidakta, aki még magával a magyar helyesírással is évtizedekig hadilábon áll. S így lesz belőle az egyik legjelentősebb magyar író. Fiatalkorában mint vasmunkást, az üzemek és a sztrájkok világa vonzza, s még mielőtt folyóiratot alapítana, sztrájkok szervezésében éli ki szenvedélyét. Indulása tehát alapvetően eltér olyan – ugyancsak erős – mozgalomalapító egyéniségektől, mint például a Der Sturm folyóirat megteremtője, a német Herwarth Walden, a futurizmus motorja: Giuseppe Tommaso Marinetti, vagy a cseh poétizmus író-festője, Karel Teige, az orosz Majakovszkij, vagy a párizsi Amadée Ozenfant és Le Corbusier, a l'Esprit Nouveau folyóirat „animateur”-jei. Egyéniségben Kassákhöz Franciaországban még talán leginkább Guillaume Apollinaire és Blaise Cendrars fékezhetetlen, bohém, autonóm karaktere áll közel.

De Kassák nemcsak külföldi szerkesztő-író kollégáitól különbözik: különbözik a hazai írói és művészeti hagyományoktól is. Ahogy – kezdő poéta létére – nem fogadja el a mindenki számára mérvadó Nyugat folyóirat feltétlen felsőbbbségét, ugyanúgy a képzőművészetben sem fogadja el az akkortájt kibontakozó Nyolcak csoport fölényét a többi irányzattal szemben. Távolabbra, messzebbre vágyik, s autodidakta csökönyösségével már 1909-ben Párizst tűzi ki a maga számára célpontnak. 1909-ben tehát, amikor a Nyolcak először állítanak ki Budapesten, Kassák egy hozzá hasonló csavargó-író társával együtt, gyalog (Ausztrián, Németországon, Belgiumon keresztül) hihetetlen kalandok és koplalás árán jut el Párizsba. Párizs pedig – még pár percnyire az annyira óhajtott találkozástól is – szinte inkább elérhetetlen utópiának tűnik. „Már láttuk Párizst, és láttuk a megváltás kapuit, égbe szaladt tornyok mögött az ígéret földjét sejtettük, emlékeztem Zola hús és vér regényeire, és nemcsak ott leszünk a Szajna-parton, ahol Ady nyomaiba lépünk, ahol virágot vásárolt Guillaume Apollinaire, a kubista költő.”¹² Még évtizedekkel később is emlékszik arra az élményre, amit Apollinaire versei nyújtottak neki „Mint megmunkálatlan fatuskó érkeztem ide [Párizsba], és néhány hónap alatt megcsiszolódtam, érdeklődővé lettem a világ dolgai, az emberi alkotások iránt. Most hallottam először Guillaume Apollinaire-ről, Pablo Picasso-ról, Henry [sic!] Rousseau-ról. (...) Hátat fordítottam tegnapi magamnak valami ismeretlenért, amiben látatlanul is hittem. Picasso képeit egy műkereskedés külön szobájában (nem termében) láttam, Rousseau két képével pedig valami üzlethelyiség kirakatában találkoztam. (...) Éreztem, hogy percek

¹² Kassák Lajos: Egy ember élete. Budapest, Magvető, 1966 (Harmadik kiadás), 486.

alatt más emberré lettem, következképpen hinni kezdtem a magam zöldülő kis tehetségében is. Ezekben a napokban született meg az első »szabad versem«, mely később a Renaissance című folyóiratban jelent meg. Az út végére értem, s egy kapu kinyílt előttem.”¹³

Amikor a magyar királyi belügyminiszter A Tett című „szépirodalmi lapot” a „hadviselés érdekeit veszélyeztető tartalma miatt”¹⁴ lényegében betiltotta, valójában, szándékai ellenére, nagy lehetőséget adott Kassáknak. Miután az A Tett nemzetközi kitekintésű száma a Monarchiával hadban álló országok (szerb, orosz, francia, olasz stb.) szerzőinek írásait is közölte, joggal váltott ki nemzetközi érdeklődést és szimpátiát a Monarchiával szembenálló értelmiségiek körében. Mindez végső soron előmozdította Kassák új laptervének megvalósítását. Az új lapnak a MA nevet adta. „A lap alapelvei semmiben se változzanak, de legyen tudatosabb, perspektivikusabb az irányvonal, amit követni szeretnénk” - írta Kassák, majd hozzátette a – számunkra legfontosabb – megjegyzést: „Taktikai szempontból a hangsúlyt egyelőre tegyük át a képzőművészetre, mondtam: tartalmában nehezebben ellenőrizhető, mint az irodalom, formavilága gazdagabb lehetőséget nyújt.”¹⁵ Ha megnézzük a MA folyóirat első számait, úgy tűnik, Kassák igyekezett eleget tenni eredeti célkitűzéseinek. Mindjárt az első címlapon a kitűnő cseh festő, Vincenc Beneš erőteljes kubista csendélete¹⁶ hívja fel magára a figyelmet. Összegezõ, erőteljes stílusával a korabeli magyar alkotások, csendéletek felfogásától meglehetősen eltér. Leginkább a francia kubizmushoz igazodik. Kassák viszont – a képzőművészet ürügyén – ha nem is vizuálisan, de írásban úgy fejezi ki magát, hogy az egyszerre érthető művészeti elemzésnek és forradalmi célkitűzésnek.

A plakát és az új festészet

A folyóirat első, hangadó cikke: „A plakát és az új festészet.”¹⁷ „A keresők (...) akárcsak a plakátművész, ép úgy harcosok, próféták és emberek ők a maguk művészi körében... Képeikkel tisztító hatalmat akarnak beledobni a korba, művészetükben a vajúdo század irányt jelző póznái. Az ő képeik már nem szobadísznek készülnek, hanem mindannyiszor eleven kérdõ és felkiáltó jelek akarnak lenni az értelmi tömeg előtt. (...) Az új festõ erkölcsi individuum, tele hittel és egységbe vágyással! A képei pedig harci eszközök! (...) Az új festészet a monumentalitás jegyében, az ész revíziója alatt készül s egészében mindig valami a mainál örömösebb célt szolgál! Karaktere akárcsak a plakáté: egyéni demonstráció és szabad erõ!”¹⁸

A plakát egyszerre lesz Kassák számára az új festészet – és egyben – a társadalmi küzdelem szinonimája. S noha Kassák maga ekkor még nem igazán tud festeni, már kísérletezik a különböző technikákkal. Mindeközben a képzőművészet számára már nemcsak taktikai célt szolgál, hanem azon túl egyre inkább öncélúvá is válik. Ennek is köszönhető, hogy Kassák az új lapban fontos szerepet juttat a festõknek, grafikusoknak, olyanoknak, akiket õ tehetségeseknek talál. Igazán csak a radikálisabb felfogású művészekkel foglalkozik, azok érdeklik. S

¹³ Kassák Lajos: Az izmusok története. Budapest, Magvetõ Kiadó, 1972, 166–167.

¹⁴ A Magyar királyi belügyminiszter rendelete 1916 október 2-án. In: Kassák Lajos: Az izmusok története, id. mű, 197.

¹⁵ Kassák Lajos (Pán Imre): Az izmusok története, id. mű, 198.

¹⁶ V. Beneš: Linóleummetszet. in: MA, 1916, I.1.sz. címlap, Budapest

¹⁷ Kassák Lajos: A plakát és az új festészet. MA, I. 1. sz., 1916, 2–4.

¹⁸ Kassák Lajos: A plakát és az új festészet, id. cikk, 4.

mindezt a háború kellős közepén, amikor a legtöbb fiatal a fronton van, s kisebb gondja is nagyobb annál, mintsem a MA számára készítsen alkotásokat. Így Kassák hazai választási lehetősége eleve leszűkül, külföldi művek beszerzése pedig még nehezebb: leginkább a Der Sturm folyóirat révén tud reprodukciókhoz jutni. Mindent összevéve azt is mondhatjuk, hogy Kassáknak, illetőleg a MA folyóiratnak hihetetlen szerencséje van, mert így is több átütő tehetség bukkan fel, és jelenik meg a lapban. A korábbi, modern szemléletű csoport, a Nyolcak, már 1912 után, mint csoport felbomlott. Tehát az ő mozgalmukat a lap nem képviselhette. Viszont egyes alkotóikat, mint Kernstok Károlyt, Berény Róbertet, Orbán Dezsőt s főként Tihanyi Lajost igen. Ők jelentik a korábbi Nyolcak csoporttal való személyes kapcsolatot, még ha stílusuk nem is feltétlenül egyezik Kassák felfogásával. Míg Kernstok inkább erőtlenné válik, addig Tihanyi Lajos, elsősorban portréinak köszönhetően, a korabeli magyar festészet egyik legerőteljesebb egyénisége lesz. De a kapcsolat mindig személyes: nem a hajdani Nyolcak csoportra, csak egyes művészekre vonatkozik, akik valamilyen módon Kassák látókörébe kerültek, de nem voltak az ő felfedezettjei.

Kassák fokozatosan talál rá új emberekre, akik folyóiratához csatlakoznak. 1916–1919 között nincs más nevük, mint „maisták”. Ők nemcsak stílusukban, hanem társadalmi helyzetükben, magatartásukban is különböznek a Nyolcaktól. Míg azokat alapvetően a polgári származás és a nagyvárosi életformában, a kávéházak világában való otthonosság jellemezte, a „maistákat” inkább a proletár származás, életformájukat a szoba-konyha világa erősen meghatározta. Maga Kassák is ebbe az életformába nőtt bele – édesanyja még analfabéta volt. A MA művészeinek egy része nem a fővárosban nőtt fel, hanem Erdélyben – Kassák pedig Érsekújváron született. Ezen túlmenően maga a háború is nyomasztotta a jövőendő aktivistákat, például Nemes Lampérth Józsefnek egy életre szóló testi és lelki traumát okozott a világháború.

Kubizmus Párizsból

Kassák művészei mégis hamarabb szabadultak fel a művészi megkötések alól, mint annak idején a Nyolcak. Alapvető pozitív élményük Párizs volt, de az nekik már nem a Fauve-ok Párizsa, sokkal inkább a kubizmus városa. A kubista művészettel ott a helyszínen, vagy valamilyen közvetítéssel megismerkedtek. De a kubizmus elméletileg is hat: a MA II. 6. és 7. (1917 ápr. 15., 1917. május 15.) számában jelentetik meg Jacques Rivière *A festészet mai követelményei* című tanulmányának részleteit, amely a kubizmust elemzi. A szerző kifejti – többek között –, hogy a hagyományos perspektíva hierarchiája helyett az összes tárgy egyenlő értékű lesz, olykor a tárgy több nézőpontból is megjelenhet. „A kubista festő pártatlanul követeli meg ezeket az áldozatokat, mert az összes tárgyat egyazon síkban helyezi el.”¹⁹ A tanulmány második részében egyrészt azt tudjuk meg, hogy „A kubistáknak köszönhető, ha új, egészséges jövő vár a festészetre, ha a festészet megtalálja igazi feladatát. Ez a feladat: a dolgok állandó lényegének benső, igazi ábrázolása.”²⁰ Ugyanebben külön részt szentel „A kubisták tévedései”-nek, s leszögezi: „egy új, derengő művészet tudattalan munkásai a kubisták:

¹⁹ A festészet mai követelményei. (Szemelvények Jacques Rivière (sic!) tanulmányából. MA, II. 6.sz., 1917. ápr. 15., 92.

²⁰ A festészet mai követelményei (Szemelvények Jacques Rivière (sic!) tanulmányából) MA, II., 7. sz., 1917. máj. 15., 112.

evvel meg is bocsátottuk botlásait, miknek fő oka az elvekbe makacsodás”²¹ Ha Rivière tanulmánya nem is mélyül el a kubizmus felfedezésének jelentőségében „...viszont részletesen elmagyaráza a kubista képpalkotás ábécéjét.” – írja Szabó Júlia.²² Szabó Júlia véleménye szerint a MA körében keletkezett tusfestmények és olajfestmények közül legvilágosabban Bortnyik Sándor kompozícióján, 1917-től Uitz Béla tusrajzain, sőt bizonyos fokig Nemes Lampérth művein is lehet érzékelni hasonló jegyeket.²³ Kassák viszont igyekszik az otthon élők közül megtalálni a kubistákat, így például a Fialatok csoportkiállításán szereplő Kmetty Jánost mint kubistát elemzi²⁴, „noha hiányolja nála a kubisták belülről teljesedő formáit. Ugyanakkor egy igen erőteljes portrérajzát leközi a III. 4. sz. címlapján. Kassák – érthető okokból – nem foglalkozik azokkal a magyar kubistákkal, akik Párizsban élnek, s ez időben közülük többen francia internáló táborban (Réth Alfréd, Szobotka Imre), vagy éppen a fronton vannak (Csáky József). Dénes Valériát és Galimberti Sándort viszont 1918-as nekrológiájában elemzi. Másrészről viszont reprodukcióban leközi Picasso *Festmény* című művét,²⁵ ami az *Avignoni kisasszonyok* sorozatába tartozik.

Kassák tájékozottsága természetesen – különösen a háborús viszonyok között – nem lehet más, csak meglehetősen korlátozott. Mégis, él a lehetőségekkel: megrendeli, és szerkesztésében mindenki számára megtekinthetővé teszi a *Die Aktion* és a *Der Sturm* könyveit, ezek közül a képzőművészeti szempontból nyilván a *Der Sturm* kiadványai (például Herwarth Walden: *Einblick in Kunst*, 64 reprodukcióval), illetőleg a *Der Sturm* 75 darabból álló képes levelezőlapjainak sorozata (a legújabb francia, orosz, német stb. törekvésekről) nyújtják a legfőbb vizuális tájékoztatást. Ezek között – többek közt – Albert Gleizes, Fernand Léger és Robert Delaunay művei is szerepelnek. Noha a németországi tájékoztatás erősebb, mint a francia, mégis, Kassák régi vonzódása Apollinaire-hez erősen érvényesül, amikor 1919-ben megjelenteti: „A KUBIZMUS, Guillaume Apollinaire-től”, méghozzá Dénes Zsófia író fordításában.²⁶ A fordítás lendülete, gazdag képvilága, váratlan fordulatai nem maradnak el az eredeti Apollinaire szöveg mögött. Feltehetően revelációként hatottak a korabeli költők, festők számára, s egy egészen új betekintést nyújtottak az új felfogás irányába. A költő által felvetett kubizmus problematikát a következő számban a magyar Hevesy Iván *Túl az impresszionizmuson* című nagyszabású tanulmányában folytatja.²⁷ Hevesy egyike az olyan korai elemzéseknek, amelyek Franciaországon kívül, de a francia festészet új eredményeinek tudatában jelentek meg, egy olyan országban, amely még nem heverte ki a világháborút, és a leg súlyosabb politikai, anyagi problémákkal kellett megküzdenie.

A kubizmus és természetesen a *Der Sturm* által képviselt irányzatok (futurizmus, expresszionizmus stb.) publikációi, az itthon megrendezett korábbi kiállítások mind hozzájárultak ahhoz, hogy a MA-nak saját művészei legyenek, egyéni stílussal. Ez az egyéni stílus eltért a Nyolcak-étől, túlmutatott rajtuk modernségben, felszabadultságban. Kassáknak nemcsak jó érzéke, szerencséje is volt: igazán nagy művészeket „fedezett fel”, publikált a lapjában, és

²¹ A festészet mai követelményei, id. cikk, MA, II. 7. sz. 113.

²² Szabó Júlia: A magyar aktivizmus története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 42.

²³ Szabó Júlia, id. mű, 1971, 42.

²⁴ Kassák Lajos: Tárlatok Nemzeti Szalon: Fialatok csoportkiállítása MA, II. 9.sz., 1917 július 15, 147.

²⁵ Picasso: Festmény. MA II. 11.sz., 1917 szeptember 15

²⁶ Guillaume Apollinaire: A KUBIZMUS. MA IV, 2.sz., 1919 febr.26, 16–21, Dénes Zsófia fordítása.

²⁷ Hevesy Iván: Kubizmus, in: Túl az impresszionizmuson. MA IV. 3.sz., 1919 március 20, 34–39.

amennyiben módja volt rá, kiállította őket a MA helyiségében. Érdekes módon ezek a művészek (elsősorban festők) nem feltétlenül feleltek meg azoknak az elveknek, amelyeket Kassák cikkeiben képviselt. Azaz nem jellemezte őket feltétlenül harcos, forradalmi magatartás, sokkal inkább művészetükben képviseltek más irányzatot, mint magyar kortársaik. Így egyértelműen eltávolodtak mind a posztimpressionizmustól, mind a fauveizmustól, hogy helyettük mind a kubizmus, mind az expresszionizmus áramlataiból merítsenek. Közülük Mattis Teutsch János és Bortnyik Sándor a figuratív ábrázolásból kiindulva az absztrakcióhoz köledett, mintegy a két stílusirányzat mezsgyéjén egyensúlyozva.

Ugyanakkor a velük egyidőben kibontakozó zürichi dadaizmushoz vagy a holland De Stijl folyóirat geometrikus absztrakt stílusához ekkoriban még nem kapcsolódnak. Ugyanúgy nincs közülük 1920-ig az oroszországi absztrakcióhoz sem. Legközelebb a németországi Die Brücke és a Der Blaue Reiter csoport szemléletéhez állnak. Nyugat európai szempontból nézve tehát meglehetősen magányosak, de a közép-kelet európai (például cseh, lengyel) kollégáikkal ugyancsak nincsenek stílári vagy személyes kapcsolatban. Míg korábban, 1906–1914 között a fiatal magyar piktorok természetszerűleg illeszkedtek be a legmodernebb francia áramlatokba – így a fauveizmusba, és valamelyest a kubizmusba is –, addig a világháború kitörése után az itthon maradottaknak erre már nem volt módjuk. Bizonyos szórványos információk érkeztek hozzájuk a német folyóiratokból, de lényegében, 1915-től 1919 nyaráig elsődlegesen magukra építhettek, magukból meríthettek. S ez váratlanul jól sikerült.

Rajz és szöveg

A lap korlátozott anyagi lehetőségeiből fakad, hogy nem annyira képeket, mint inkább nagyméretű rajzokat és linómetszeteket jelentetnek meg. Ezek nem válnak ki, hanem inkább beilleszkednek az adott szöveg-környezetbe, akár a címlapon is: kép és szöveg (beleértve a MA feliratot és a hozzátartozó fejléct) szerves egységet alkot. Az első valóban hatásos kompozíció: Nemes Lampérth József Tusrajza a MA I. évfolyam 2. számának címlapja. Nemes Lampérth mellett Kassák másik felfedezettje (sógora) Uitz Béla. Ők azok a művészek, akiknek stílusa Kassák elképzeléseinek legjobban megfelel. Mindketten proletár származásúak, igen nehéz körülmények közt váltak művésszé. Mindkettőjüknek erőssége a rajz, a lendületes fekete vonalak, foltok sajátos ritmusa. Mindkettőjük alkotásai még kisméretben is monumentális hatásúak. Nemes Lampérth Budapesten és Párizsban is tanult, erőteljes stílusa már 1912-re kialakult. Aktfiguráit és tájképeit is belső szenvedély fűti, a fekete, sokszor satírozással kiegészített vonalak szinte plasztikus formákat teremtenek. Egyike volt azoknak a festőknek, akik már a MA megszületésének évében, 1916-ban csatlakoztak a MA köréhez. Pályájának legtermékenyebb ideje egybeesett a MA működésével. Kassák Lajosról ő rajzolta az egyik legrészebb portrét²⁸ Sajnálatos módon életútja már igen korán, 1924-ben lezárult.

Hozzá szemléletben legközelebb Uitz Béla állt, aki lakatosként kezdte pályáját, majd a budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult. Mind az olaszországi útján látott reneszánsz emlékek, mind pedig a budapesti Művészházban 1913-ban látott Picasso-művek meghatározó módon hatnak rá. Már 1915-től az A Tett, majd 1916-tól a MA körébe tartozik, Kassák legközelebbi munkatársa. Alkotásaiban modellként a freskó lebeg szeme előtt, és mind rajzaiban, mind festményeiben a monumentális hatást keresi. „A kompozíciós kötöttségeken gyak-

²⁸ Nemes Lampérth József: Kassák Lajos portréja (Tusrajz). MA, II.12.sz., 1917 október 15, 187.

ran túlnövő, spontán vonalvezetésű expresszív tusrajzok a Kassák-körben hangoztatott antimilitarista gondolat és az ennek legjobban megfelelő expresszionizmus hatását mutatják.” - írja monográfusa, Bajkay Éva.²⁹ 1922 után Kassák és Uitz útja élesen elválik, Uitz előbb Párizsban, majd Moszkvában telepszik le.

Ugyanaz a lapszám, amely Nemes Lampérth Kassák portróját, Mattis Teutsch kiállításának katalógusát is közli.³⁰ Ez a MA első képkiallítása, a katalógus szövegét Kassák írta. A festő brassói szász eredetű, kultúrája szorosan kötődik a német kultúrához, a müncheni Der Blaue Reiter csoporthoz. Kompozíciói síkszerűek, elvontak, a vonalak hullámzó ritmusa jellemzi. Egyformán otthonos a linóleummetszetek, az akvarell, az olajfestészet, sőt, még a faragott, színesre vagy feketére festett szobrok technikájában is. Festményein és akvarelljeiben az egymást kiegészítő pasztellárnyalatok együttese szinte zenei összhangot teremt, Kandinszkij vagy František Kupka kompozícióihoz hasonlóan. Akárcsak Nemes Lampérthnek és Uitznak, Mattis Teutschnak is a MA-val való együttműködés időszaka jelenti legtermékenyebb korszakát. Mattis Teutsch-tól távol áll a politika, a társadalmi kérdések megvitatásának lehetősége, inkább a spirituális problémák foglalkoztatják. Mindamelllett a MA folyóiratnak egyik leghűségesebb munkatársa, akinek linóleummetszeteiből a MA külön albumot ad ki, és az egymást követő számokban számos kompozíciója megjelenik.

Akárcsak Uitznak és Bortnyiknak, Tihanyi Lajosnak is számos konfliktusa volt Kassák Lajossal, noha róla festette egyik legszebb portróját³¹, s noha neki rendezett Kassák a MA helyiségében nagyszabású kiállítást 1918-ban. Tihanyi, aki korábban jelen volt a nagybányai, majd a hazai fauve művészek között, és a Nyolcak csoportjában is, mintegy hidat képez a korábbi modernista törekvések és a maisták között. Tihanyira elsősorban mint portréfestőre figyelnek fel – modelljei általában uralják a nekik szánt szűk teret, mintegy megteremtik saját környezetüket. Rajzaiban is rendkívül expresszív, de az expresszionizmuson kívül kubista, futurista elemek is felfedezhetők művészetében. Alakjai általában tele vannak belső feszültséggel, s ez a feszültség kiárad a térbe, s a leggazdagabb színárnyalatok bontakoznak ki portréin, tájképein. A maga módján erőszakos, ugyanakkor gyermektegy személyiségével hódítja meg kora kitűnő személyiségeit, legyen az Fülep Lajos, Kassák Lajos, vagy a későbbiekben Tristan Tzara. Portréi minden más portréval összetéveszthetetlenek. Számára is a MA-val együtt töltött periódus, az ott rendezett kiállítás révén is, egyik legfontosabb korszaka életének, amit 1920 után már sok hányódás, gyötrődés kudarc-élmény jellemez, és tesz végérvényesen tönkre.

A MA folyóirat megjelenését, baloldali elkötelezettsége ellenére, a Tanácsköztársaság párhíányra hivatkozva betiltja. Utolsó budapesti száma 1919. július 1-én jelenik meg. A Tanácsköztársaság bukása után viszont a baloldali művészeket, írókat a bebörtönzés veszélye fenyegeti (az utóbbi Kassák esetében meg is valósult), így legtöbbször külföldre, első lépésként Bécsbe menekülnek. Itt Kassáknak hihetetlen erőfeszítéssel, s csodával határos módon sikerül a MA-t 1920 május 1-étől ismét kiadni. A beköszöntött *An die Künstler aller Ländern!* címen németül és magyarul fogalmazza meg. S noha az osztrák környezetbe való beilleszkedés csak kevésbé sikerül, a MA ekkor válik valóban nemzetközi folyóirattá. Ezt a tényt hónapokon

²⁹ Bajkay Éva: Uitz Béla, Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1987, 23.

³⁰ MA II, 12.sz, 1917 október 15

³¹ Tihanyi Lajos: Kassák Lajos arcképe, 1918. Olaj, vászon, j. b. l. Tihanyi Lajos, 86,5x70 cm, Szépművészeti Múzeum-MNG

belül felismerik a hozzá közelálló mozgalmak. Kassák fenntartja az aktivista elnevezést, baloldali elképzeléseit, próbálja az otthon-maradottakkal is fenntartani a kapcsolatot, de evvel egyidejűleg integrálódni abba a nemzetközi hálóba, amit a határokon túl a különböző folyóiratok, almanach-ok, szerkesztők, művészek és bohémek együttesen alakítanak ki. Módjuk van a legfrissebb avantgarde irányzatokkal – a dadaizmussal, az orosz szuprematizmussal és konstruktivizmussal, a holland De Stijl-lel és még számos más törekvéssel – megismerkedni. Ebben az időszakban válik Kassák költőből, íróból, szerkesztőből még festővé is. Az ugyancsak emigrációban élő Bortnyik Sándor 1921-ben jelenteti meg *Album*-át (6 lappal) amelynek műfaját „képarchitektúra”-nak nevezi el Kassák, az általa megfogalmazott előszóban. Ekkor alkotja meg Kassák is első képarchitekturáit (Bildarchitektur), s ekkor jelenteti meg Mátyás Péter (aki később Kállai Ernő néven válik ismertté) első cikkét, ami Kassákról, a képzőművészről szól.³² A címlapon pedig Kassáknak egy erőteljes, tisztán megkomponált tökéletesen absztrakt képarchitektúrája szerepel. A régebben szokásos címlap a rajzolt MA felirattal és részletező alcímmel már 1921 márciusától eltűnt: ekkortól kezdve a címlap önmaga is műalkotássá válik, s a MA szó a kompozíció része lesz, a többi tudnivaló pedig beolvad magába a folyóiratba. A lap gazdag képanyagát és avantgarde tipográfiáját továbbfejleszti az új németországi képviselő: Moholy-Nagy László, aki 1921 áprilisától Berlinből a MA képszerkesztője lesz. Az első szám, amelynek a koncepciója tőle származik, Archipenkonak van szentelve, 15 reprodukcióval, remekül tördelve. Evvel a MA valóban betört a nemzetközi folyóiratmezőnybe, amit a következő, Georg Grosz-nak szentelt 1921 júniusi szám még csak megerősít. Az igazi felfedezés azonban a következő, 1921 augusztusi szám, amely az absztrakt film megalkotóját, Viking Eggeling-et mutatja be, akit ekkor még csak a legszűkebb körben ismertek. Mindez jól „felvezeti” s nemzetközi környezetbe helyezi magának Moholy-Nagy Lászlónak a művészetét – valahol dadaizmus és a konstruktivizmus határán. Mátyás Péter (Kállai Ernő) kitűnő elemzése kapcsolódik az illusztrációkhoz, s evvel megalapozza az addig szinte ismeretlen magyar művész helyét a nemzetközi művészetben. A MA következő, novemberi száma pedig Kassákot avatja festővé, Mátyás Péter (Kállai Ernő) cikkével, négy nagyméretű s egy kisebb reprodukcióval, ami már önmagáért beszél. Ha ettől az időponttól, tehát az 1921–1922-es év fordulójától kezdve a MA tartalmát, formai kivitelét, tipográfiáját akarjuk elemezni, akkor azt már csak nemzetközi kontextusban tehetjük meg.

A MA folyóirat közvetlen utódai – Kassák Lajos hazatérése után – a Dokumentum, majd a Munka folyóirat, már kevésbé a szorosán vett képzőművészetre, mint inkább a fotóra, filmre, mozgásművészetre, színházra irányítva figyelmüket. Más korszak, más követelmények – de mindezeknek nem tudott volna Kassák eleget tenni, ha előzőleg az A Tett és a MA folyóirat nem bontakozik ki és nem kapcsolódik be a nemzetközi folyóiratok hálórendszerébe.

³² Mátyás Péter (Kállai Ernő): Kassák Lajos. MA, VII 1.sz. 1921 november 15, 139.

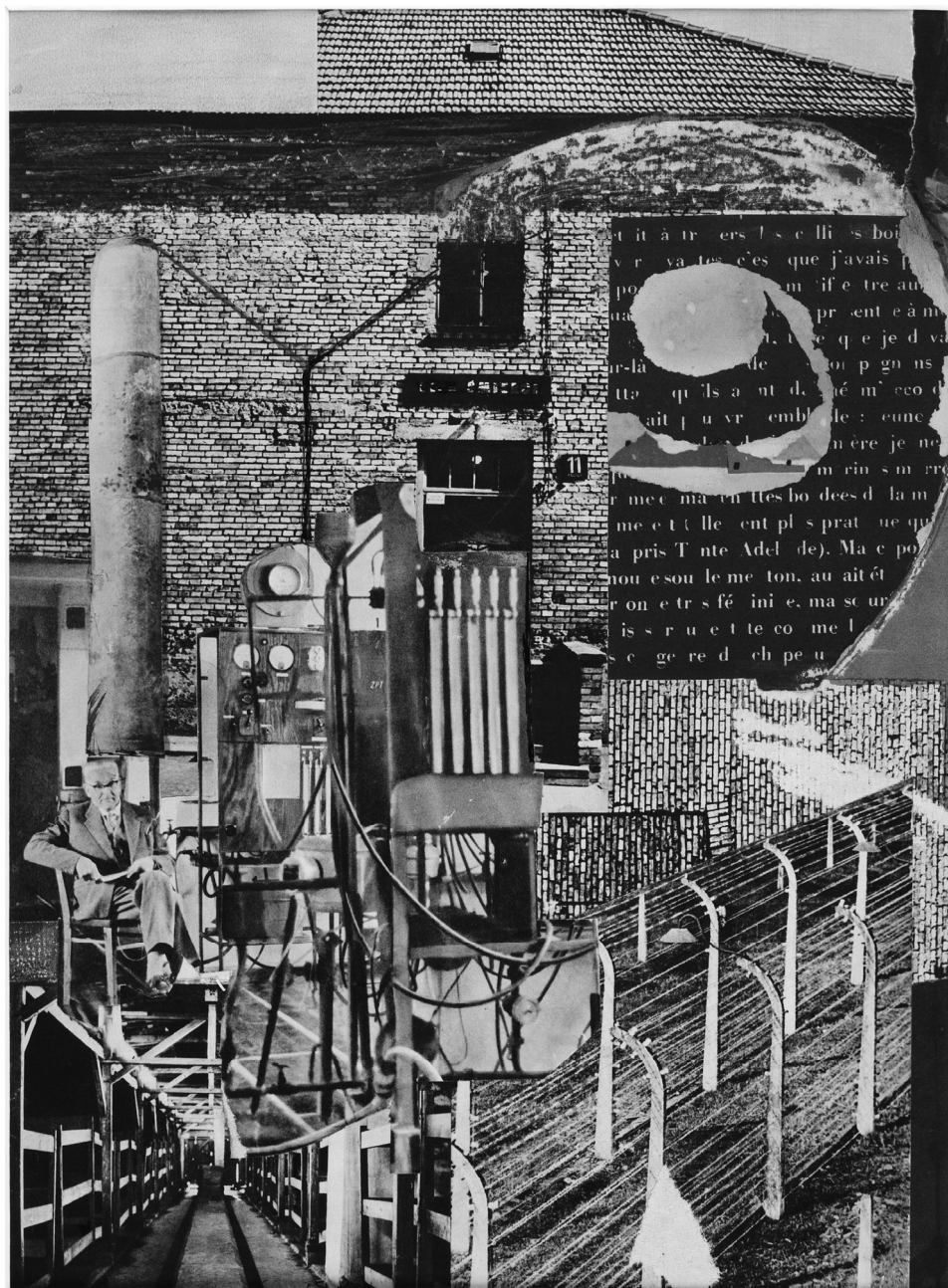
BÍRÓ JÓZSEF

Brief

WIEN, XIII. AMALIENSTRASSE 26.

tisztelt kassák úr,

volt szerencsém olvasni néhány igen – igen érdekes figyelemre méltó
 sőt kitűnő kiadványát s az ön **az új művészet él** című érdekesítő
 munkáját [1926 „ korunk „ kiadása cluj – kolozsvár]
 „ a művésznél, aki alkotó karakterénél fogva új egységek hordozója, nem a
 majd megcsinálható magyarázatára, hanem a kész alkotásra vagyunk kí-
 váncsiak, a mű kell, hogy dokumentálja önmagát, jelenvalóságával kell, hogy
 aktív szerepet vállaljon a környezet világban. „
 magam is így gondolom **déry reiter tamás kudlák nádass**
barta ujbári moholy – nagy és a többiek igen talán
 ők s ön lesznek azok akik feltámasztják poraiból a pangó agonizáló
 – (bár itt – ott még látszólag hamvaiból feltámadni képes) – ? –
 magyar irodalmat **illyés és józsef attila** is láthatóan hasznosítják
 az avant – garde – mozgalmak új eredményeit persze ne feledjük párizs
 izzik micsoda tűzijáték **breton tzara cendrars aragon**
soupault és a festők színészek táncosok szobrászok filmesek
 micsoda isteni tűzijáték forr brüsszel róma berlin vityebszk
 philadelphia bécs *itthon ?* ... vak pocsolják
 hártásodnak tél van a gázlámpák halovány fénye mint /
osvát a new york – ban trónol fenségesen **móricz** pipáz köpköd és
 kapál **babits** gondterhelten fújogatja asztaláról a port **karinthy**
 (?) **minden másképpen van** c. elbeszélés – kötetének darabjait írja
nagy lajos káromkodik **kosztolányi** korzózik **tamási áron** a minap
 tért meg amerikából - - - - - (!)
 úgy tűnik **ady** halála óta **PEST** is halott mit gondol (?) ha netán
 felforrósodnék a levegő megperzselődne a *nyugat* is (? !)
 talán az újonnan felbukkanó friss erős akaratos okos fiatalok
 talán ők ők a bátrak s a bátrak közül is a legki / a
 kiválasztottak meglelik a szintézis ... esküszöm (!) megleljük !

KASSÁK LAJOS: MI LESZ VELED EMBERKE? (KOLLÁZS)

STANDEISKY ÉVA

Kassák barátja

ÖSSZEBORONÁLVA EGY EGÉSZ ÉLETRE

„Általában visszariadunk attól, hogy az élet és a műalkotás analógiáit firtassuk.”

(Radnóti Sándor: *Pilinszky János*)

Hogyan tudott Kassák Lajos alacsony sorból jőve, első generációs értelmiségként bekerülni a szellemi élet első vonalába? Miért válhatott a patikusszolga és a mosónő fiából író, művész? Szittyta Emilhez fűződő ellentmondásos barátságának vizsgálata segíthet a fenti kérdések megválaszolásában.

„Olyan vagy, mint én” – deklarálta Kassák öreg korában (*Elporzott évek*). Évtizedekkel korábban a költő inkább elhatárolódni igyekezett Szittyától, semmint azonosulni vele. A „nem vagyok olyan, mint te” érzése küzdött benne a „hozzád hasonlónak szeretnék válni” vágyával. Az 1920-as évekbeli írásaiból ez az ambivalencia, az 1960-a évekbeli verséből pedig gondolkodói és alkotói rokonságuk elfogadása olvasható ki. A két lázadó autodidakta avantgárd művész és anarchista szocialista kapcsolatát ez az írás Kassák szemszögéből vizsgálja, így sokkal inkább szól Kassákról, mint barátjáról.¹

Kassák a tízes évek végén, a húszas évek elején lett a magyarországi avantgárd megteremtője. Művészi kiteljesedésben Szittyta Emilnek meghatározó szerepe volt. Ő nyitotta fel Kassák szemét a művészetekre, és segítette eligazodni a kor emberét izgató eszmék és mozgalmak között. Szittyta életvitele, világlátása, gondolkodásmódja pedig szembesítette szűkebb környezete kispolgári mentalitásával, és oldotta vallásos családjából hozott prudériáját. Ennek a korábbi énjét újjal felváltó emberpróbáló folyamatnak a kínjai jelennek meg a gyűlölt-szeretett barát ábrázolásában. Amikor Kassák az 1920-as években először idézte fel csavargótársa emlékét, akivel néhány hónapig együtt barangolták be Európát, még nem járta be azt az utat, amin végigmenve a mindennel elégedetlen lázadó munkából önmagával megbékélt, önértékét felismerő művésszé vált.² Miután útja elvált csavargótársától, még évekig próbál-gatta önmagát. Kereste a művészi kifejezés formáit, s ezt segítették azok a tapasztalatok, amelyekben Szittyta példája és szellemi útmutatása révén lett része.

Vajon miért volt az 1920-as években annyi negatív érzélem, ellentmondásos érzés Kassákban egykori csavargótársa iránt? S a rákövetkező évtizedekben miért nem említette őt? És miért írt kapcsolatukról verset öreg korában? Mivel magyarázható, hogy hasonlóan Szittyta 1914-es első, név nélküli említéshez, negyvenkilenc év múltán ismét meleg szeretettel idézte fel alakját?

¹ Nem tudok arról, hogy Szittyta Emil írt volna Kassákhöz fűződő barátságáról.

² Az önmegvalósító folyamat beteljesedését én az 1930-as évekre teszem.

Első emlékezés: alkotói útkeresés és barátságárítás

Kassák 1909-es csavargóútjáról beszámoló, öt évvel későbbi írásában szó van társáról, akivel – mint írja – „talán egész életre itt boronált össze a sors”.³ A név nélkül említett személy csak Szittyá Emil lehetett.

Szittyát Kassák akkor ismerte meg, amikor csavargása egyik állomásán elvált az útja attól a korábbi csavargótársától, akivel mindkettőjük közös ismerőse, Simon Jolán biztatására együtt indultak világot látni.⁴ Szittyá neve Kassák-alkotásban először *A ló meghal a madarak kirepülnek* című művében fordul elő, amelyben alkotói útkeresését, testi és lelki történéseit ötvözte új minőségge: szabad verssé. Kassák *A ló meghal...*-ban rokonmotívumokat ismételve mutatja be Szittyát. „csak ezek a belga parasztok ne lennének ennyire piszkosak / ezek a sovíniszta állatok még mit se tudnak a világ folyásáról / hiába állok előttük / egyik sem látja meg homlokomon a csillagot / olyan voltam mint a 7 árva / de azért mégis itt értek bennem össze a görbe vonalak / itt találkoztam össze szittyával aki zürichből jött és / csillébe készült vallásalapítónak / én komolyan hittem hogy lehet belőle valaki / nagyon különösen voltak megkoszosodva a fülei [...] hát igen reggel elindulunk isten csárdája felé / krisztus könnyeit fogjuk inni a nádfödélű pajtában és / szilvóriumot / ő de minden jó ember sorsába belepottyant legalább / egy krokodilus / s ő aki a zürichi herbergből jött és csillébe készült / vallásalapítónak / ezen az éjszakán trippert kapott a rivoli utcai matróz- / bordélyban [...] szittyá az öltözőben felejtette az új vallás kulcsát / s az első napon hangosan sirt utána mint a gyerekek / aztán levazelinolta a füleit és elindultunk brüsszel felé / mint akit kiraboltak / mindenről lemondunk és tudtuk csak az idő ért meg / minket / ő sohse fog bennünket kiejteni magából”.

Szittyá csapongása, eszmei bizonytalansága mintha Kassák vívódásainak tükörképe lenne, s ebben a tükörben feltűnik Jolán képe is. Viszonya hozzájuk ambivalens, ezért is kerülhetnek a versben egymás közelségébe:

ó ha most ide tudnám kapcsolni a szeretőm gyémánt-
szemeit
a középső lámpa körül elhajóztak a szalamanderek
szittyá már aludt a vörös tócsákban
s most szép volt mint egy fiatal buldog
mi mindennel gazdagodhatna az ember egy óra alatt
ha olyan okos lenne mint teszem egy fényképezőgép
de az ember mindig be van csukva s bőre fölött ész-
revétlenül elszaladnak a világok
éjfélkor az orosz gyűlésre mentünk a petit passageba
egy szőke tovaris beszélt még egészen gyerek
lángok virágoztak ki a szájából s a kezei röpködtek

³ Egy csavargó noteszkönyvéből. *Új Nemzedék*, 1914. november 1. Ebből az újságcikkből Gucsa Magdolna idéz 2016-ban az ELTÉ-n megvédett *Szittyá Emil. Közelítési javaslatok egy fragmentált életműhöz* című diplomamunkájában, amelynek rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm. A továbbiakban erre a munkára így hivatkozom: Gucsa, 2016.

⁴ *A ló meghal...* vele kezdődik: „Az idő nyertett akkor azaz papagályosan kinyitotta a / szárnyait mondom széttárt vörös kapu /szeretőmmel kinek fekete gyémántok voltak befalazva / az arcába s 3 gyereket cepelt a kétségbeesésében / a gyárkérmények alatt ültünk / tudtuk holnap a görbe vonalak / ho zsupp ho zsupp azt mondta elmész KASIKÁM”

mint vörös galambok
 hát igen mi rokonok vagyunk dosztojevszky ördögőseivel
 mi leharaptuk magunkban a szentimentalizmus hetedik
 fejét
 és mindent le akarunk rombolni

Szittyá volt az, aki elvitte Kassákot Brüsszelben az orosz emigránsok gyűlésére, s akinek lelkesedése a forradalmi eszmék iránt őt is magával ragadta. Amorf gondolatai Szittyá révén kaptak a versében formát:

az én hátamról ekkor leesett egy pup
 ablakokon kinyíltak a jégvirágok
 s szittyá akiből zsan provokátor és rendőr-kém lett később
 megcsókolta az orosz kabátját
 tiszta vagyok mint a gyermek
 mondta – ha tripperem nem lenne elmennék csarsz-
 koje szélóba hogy megölhessem a cárt

E versrészletből azonban mindenekelőtt a visszaemlékező költő tartózkodása, ellenszenve olvasható ki a csavargótárs iránt, akit *A ló meghal...*-ban egyszer sem nevez barátjának. Kassák 22, Szittyá 23 éves volt, amikor találkoztak. Közös csavargásuk után 16–17 évvel, immár túl avantgárd fénykorán Kassák önéletrajzi regényében, az *Egy ember életében* is elmentmondásos képet rajzol Szittyáról: hol lekicsinyli, hol feldicséri. „Oda voltam kötözve Szittyához, s ő cipelt magával.” „Mézeskalács-buldognak”, „göndör hajú sivatagi tevének”, „háztizsákkal megrakott hétszínű papagájnak”, piszkos csavargónak nevezi, aki piszkos lapokra jegyzetel. Szittyá Kassák leírásában csélcsap természet: hol cárgyilkos akar lenni, hol vallásalapító Chilében. Krisztus-képekről készül könyvet írni, s ezért a legnagyobb nyomorúságaik közepette is cipeli magával feljegyzéseit, s amikor elveszti hátizsákját, nem mutat bánatot a veszteség felett. Külsejével is taszította Kassákot. Mégis, mintha valami mágnesez delej kötötte volna hozzá hónapokig. Amikor rövid időre el kellett válniuk – a vagonok alá szerelt, kutyáknak készített, elkülönített fülkékben csempészte át őket egy jótét vasutas a belga–francia határon – szorong, de a félelem Szittyá eltűnésétől ambivalens érzéseinek nem változtat: „Lehet, már ki is mászott a fülkéből, lecsúszott a vonat alá, átszaladtak rajta a kerekek, s rossz vérének a szaga már megfertőzte a nyáréjszaka levegőjét.” Szittyá nemi betegsége undorítja Kassákot, mivel számára az rendellenesség az „egészséges” természet rendjéhez képest.⁵

Ferenczi László jól látja, hogy az *Egy ember életében* a legbonyolultabb részek Szittyára vonatkoznak: „Leírás és értékelés szinte bekezdésenként ellentmond egymásnak. Az odi et amo, a gyűlölök és szeretek sajátos formája. Kassák érzékelteti s olykor ki is mondja Szittyá iránti adósságát, ugyanakkor irtózik is tőle, noha sem nagylelkűségről, sem jószágáról nem feledkezik meg. [...] Kassákot Szittyá vezette be Európába, az az ember, aki mind 1909-ben, mind 1915-ben feltétlenül bízott tehetségében. [...] Kassákot mindaz irritálhatta, ami Szitya-

⁵ Valamennyi fentebbi idézet és a továbbiakban minden jelöletlen citátum Kassák *Egy ember élete* című önéletrajzi regény *Csavargások* című harmadik könyvéből való. Ennek a Kassák-műnek számos kiadása van, így oldalszámot nem adok meg.

tyában magára emlékeztette: apostoli ténykedése, nyugtalan szelleme, életerős szellemi függetlensége. És bizonytalan egzisztenciája.”⁶

Rendellenesség, piszok, kisebbségi érzés versus rend, tisztaság, egyensúly

Kassák minden piszoktól, rendellenességtől irtózott, ugyanakkor kereste az érintkezést velük. Otthagytta például a „tisztá” tanulást, és a piszkos munkával járó munkáslétet választotta. Egész ifjúkorát jellemzi ez a végtelen ambivalencia. A brüsszeli emberoncs koldusok undorító menedékhelyén verekedés tör ki az „űződő szerelembe” belegabalyodott megcsonkítottak között. Kassákból kitör a rendellenesség miatti ellenszenv: „– Miért nem ölik meg magukat az ilyen emberek – mondtam önkéntelenül. – Hiszen ezek rosszabbak már a hulláknál. Eleven hullák! Ilyen fogyatékoságokkal sose akarnék élni”. A két barát szinte kéjesen veti be magát a „gomolygó csoportba”. Vajon miért? Szittyá indulatkitörése saját kegyetlen szenvedélyeit juttatja eszébe. „Üsd – visította Szittyá –, üsd az öreganyát neki! – Olyan volt, mint egy elragadtatott gyerek, összecsapkodta a tenyereit, és dobogott az asztal tetején. [...] Úgy éreztem, rettenetes kaszával oda kellene állnom a verekedők közé, és szó nélkül, de nagyon kemény lendülettel, le kellene kaszálnom valamennyiüket. A kegyetlenkedésnek ezt a formáját már többször észrevettem magamon, és nem szégyelltem magam miatta, ez az én alaptermészetem volt. Valami ösztönös formában kívántam a rendteremtést.” Meghökkenő az utolsó mondat: a kaszás halál, az erőszak állítja elő a világ rendjét? Az egyszerre romboló- és építővágyú anarchista jelenik meg itt. Szittyá anarchistának vallotta magát, Kassák már csavargóútja előtt vonzódott az anarchizmushoz.

Kassák számára a tisztaság ellentéte, a piszkos a legellenszenvesebb fogalom. Szittyá piszkossága, indulatkitörései taszítják Kassákot: „Láttam, hogy tegnap milyen vidáman éltél abban a piszokban, s most összevissza hazudozol itt, hogy újra megfürdesd magad a saját szópiszkodban. Mondtam már, nem hiszem el rólad, hogy homoszexuális vagy, de elhiszem, hogy nem tudsz piszok nélkül élni, és belehálnál, ha nem játszhatnád el hisztérikus pózaidat.” A regényben azonban arról is szó esik, hogy Szittyá ad a külsejére, s ő veszi rá Kassákot, hogy küldessen magának Pestről egy rendesebb ruhát, hogy eredményesebben tudjanak egyesületektől – eszperantisták, vegetáriánusok –, magánszemélyektől, főleg zsidóktól pénzt pumpolni. Kassák Szittyá nemi betegségét is a piszokkal társítja, bár itt a jelzőt Szittyá szájába adja: „Piszkos, csúnya állatnak érzem magam...” – idézi Kassák Szittyát. Regénye más helyén tiszta–piszkos kettősséget így fogalmaztatja meg Szittyával: „Itt kint a piszkos parasztok között megalázottnak érzem magam, ezek még nem emberek, otromba tuskók, akik állatokkal és trágyarakásokkal vannak körülvéve. Én a lelkemnek élek, s szeretem a tiszta, szép dolgokat. Általában érzem, hogy a zsidó arisztokráciához tartozom.” Kassák védekezik Szittyá hatása, befolyása ellen: „Hogy én csak a piszkos, lehasznált csavargót tudom látni benne, annak bizonyára az én paraszti alaptermészetem az oka. Az én fantáziám nem tudott olyan magasra fölörpülni, mint az övé, éreztem a fizikai gyötrődéseket [...] Oda voltam kötözve Szittyához, s ő cipelt magával. És ő fáradhatatlan volt. Szakadatlanul menetelt, és prédikált vagy írt menetközben piszkos irkalapokra.” „Nehéz, határozottan nehéz volt mellette az élet. Ha beleestek ezekbe a tehetetlen szomorúságokba, bozontos hajáról leszáradt a zsír, rőten megvörö-

⁶ *Én Kassák Lajos vagyok.* Kozmosz, 1987. 38.

sődött, s a szemei ijesztően kancsalítottak. Ilyenkor látni lehetett, hogy démonok laknak benne, könyörtelen utcagyerekek és gonosz vénasszonyok.”

Kassák kisebbségi érzését Szittyával szemben, egyenlőtlen viszonyukat az alábbi idézetek is jelzik: „Magszoktam, hogy kitartott legyek”; „Valami nyegle, tárgyaltan szomorúság tartotta megszállva ezt az emberkét, mint egy terhes, nagy folt élt mellettem, néha a hátamon is, néha az agyvelőmön is. Ha pedig beszélt valamiről, akkor látszott rajta, a fellegek mögött jár, én pedig jelentéktelen pontocská vagyok a szemében.” Az *Egy ember életében* megjelenített alá-fölérendeltségi viszonyokban Szittyáé a tanár szerepe, az övé pedig a hiányos tudású, az irodalomban, művészetekben tájékozatlan tanulóé, aki boldog, amikor jó feleletét elismerik. Szittyá – Kassák regénybeli interpretációja szerint – megdicsérte „tanítványa” alábbi Grünwald-értelmezését: „ez a kép nem az értelemhez, hanem egész kozmikus életemhez szól. [...] Szittyá el volt ragadotva az észrevételemtől, és sokáig komolyan vitakoztunk művészeti kérdésekről”. Ilyenkor „kivirágoztak az elnyomott erők” Kassákban: „repülni tudtam, szinte testetlenül” – idézi fel az író a csaknem két évtizeddel korábbi élményét. Amikor regényét írja, képzőművészeti tudása, műértése és esztétikai ítélete már nyilvánvalóan sokoldalúbb, gazdagabb és „szakmaibb”, mint a műalkotásokkal való első találkozása idején, amikor Szittyá múzeumokba, templomokba, kiállításokra cipelte. Amikor Kassák Wiertz képeiről ír, nehezen elválasztható az eredeti élmény a későbbi években megszerzett tudástól, és az is szerepet játszhatott a belga festő festményeinek (le)értékelésében, hogy az emléké leírása idején Kassák már eltávolodott, elhidegült csavargótársától.

Regénye szerint az „anarchista” Wiertz képei, amelyek iránt Szittyá rajongott, neki nem tetszettek. Kassák úgy ír az *Egy ember életében*, mintha művészetértelmezésben e múzeumlátogatás során haladta volna meg Szittyát. Antoine Wiertz valójában nem volt anarchista, a hanyatló romantika, a romantikus horror hatásvadász, fellengzős festőjeként tartják számon, akire Edgar Allan Poe és Victor Hugo hatott. Vajon miért tetszettek Wiertz képei Szittyának, s mi taszította bennük Kassákot?

Kassák a húszas évek közepén, amikor már túl volt a tiszta renden alapuló geometrikus művészet, a képarchitektúra megteremtésén, undorral emlékezett a nagyméretű, piszkosbarnás, feketébe hajló, az élet értelmetlenségét, az ember kiszolgáltatottságát sugalló képekre. Az *Egy ember életében* leírt Wiertz-festmény – Kassáknál hibásan Wiertz a festő neve – utólagos képélmény-konstrukció: „Egy torzonborz, szörnyű figura állt az egyik kép közepén, szétvetett lábakkal, körülötte milliónyi szöcskenagyságú emberek, mint maga a nyüzsgő társadalom. Az óriás egyik kezével lenyúl közéjük, a másik keze azonban már tele van kis emberkéekkel, a roppant ujjai között úgy préselte őket össze, mint valami szőlőfürtöt. A vásznon nagy, vörös foltokban csurgott a vér.” Az *Egy ember életében* említett festmény 1855-ben keletkezett, címe: *A jelen dolgai a jövő embere előtt*.⁷ A képen a bolygós, csillagos világűrben, puha felhők között az Úr két angyalkától csodálva hatalmas bal tenyerében egymással harcoló embereket tart, másik keze hüvelyk- és mutatóujjával piszkálgatja egyiküket. Csorgó vér sehol. A kép leírása Goya *Szturnusz felfalja gyermekét* című művére emlékeztet inkább.⁸

A romantikus-szimbolista Böcklin festményei, amelyekre szintén tanítómestere és csavargótársa hívta fel Kassák figyelmét, az *Egy ember élete* megírása idején is élményként idé-

⁷ http://www.bc.edu/bc_org/avp/cas/fnart/art/19th/belgian/wiertz016.jpg

⁸ Nem tudok arról, hogy Kassák Goyát kedvelte volna, említette volna őt bármikor is.

zódtek fel benne. Mintha a későbbi Kassák-líra egyik lehetséges ihlető forrása tűnne itt fel. Böcklin képeiből ugyanaz az a nyugalom, melankólia árad, mint azokból a Kassák-versekből, amelyek a harmincas évektől a költő 1967-ben bekövetkezett haláláig születtek.

Önéletrajzi regénye szerint Szittyta vitte el Brüsszelben Meunier és Rodin kiállítására, akiknek szobraiban Kassák „az egészséges teremtő erőt” csodálta. A műélvezet az eufória érzését keltette benne: „kinyílt előttem a látóhatár, boldog voltam s tele nagy munkára készülődéssel”. „Nem mint szocialista, hanem mint egyetemes ember fogtam fel és szerettem a művészetet...”

Homoerotika

Szittyta „piszkossága” mellett a homoszexualitás félt-vágyott kísértését is jelentette Kassák számára.⁹ Gyanús neki, hogy Szittyta a fiatal fiútesteket csodálja. Önéletrajzi regényében így emlékszik csavargótársa szavaira: „– Te is szép fiú vagy, de ez a szépség még nyers és érzéketlen. Kár, hogy ennyire unintelligens vagy. A cizellált lélek a tiszta dolgok iránt vonzódik, a fiatal férfitest mindig tisztább, mint a nőé.”

Az *Egy ember életében* többször előfordul valamilyen vonatkozásban a homoszexualitás. Kassák csavargótársát homoszexuálisnak vélte, amit a betegséggel rokonított. Csomóra kötötte hosszú hálóingét, amikor egy ágyba kényszerültek, s megkönnyebbült, amikor semmi jelét nem látta csavargótársa testi közeledésének.

A mindenre kíváncsi Szittyta elvitte őt egy meleg szórakozóhelyre, amitől Kassák idegenkedett, de elkísérte mégis, ami ambivalenciát sejtet. „Abban már biztos voltam, nem homoszexuális, s abban is, hogy nem ő a hasfölmetsző Jack, mégis megmaradt titkolódzó, álarcos idegennek. Úgy beszélt, mint egy Istentől megszállott, s lompos és piszkos volt, mint ősszel az elcsavargott ebek. Jó ember? Rossz ember? – szoktam kérdezni magamtól. S nem találtam határozott választ a kérdésekre. Talán a gyerekkorát kellett volna ismernem, vagy talán még messzebbre visszamenően a származását. Egy lehetett azok közül a legendás zsidók közül, akik egész életükben úton vannak, és sosem érkeznek haza.”

Együttléteik leírása más regénybéli helyeken is homoerotikus késztetéseket sejtet. A brüsszeli koldusverekedés kapcsán olvassuk: „Mi lenn maradtunk a teremben, az egyik asztal tetején szorosan egymáshoz bújva aludtunk hajnalig.” Amikor a hideg eső elől egy község fogdájába zárták magukat: „Mint két rendes kutya, egymáshoz bújunk a szalmán, hogy kissé fölmelegdjünk, összefonjuk a lábainkat, elhervadt fejünket keresztbe fektettük egymás nyakán.”

Kassák szó szerint vél emlékezni barátja szavaira: „– Ha már nem volna nemi bajom, akkor most isten fiának érezném magamat, tisztának érezném magamat, mint a harmatos virág – mondta.” Kassák, mint korábban már említettem, irtózott minden betegségtől, rendelleneségtől – s ide tartozott a homoszexualitás is – és a szélsőséges indulattól. A kancsalítás is a viszolygást váltott ki belőle: mindenekelőtt az embert önkontrolljától megfosztó heves érzelem – a szexuális megkívánás, a nemi vágy – testi megjelenését látta benne. Szintén az *Egy ember életében* írja: „Nyers és brutális volt a nemi éhségem. A lány hagyta, hogy kezeimmel végigtapogassam, csak nézett rám, a feje égett, s a szemei összekacsintottak a felindulástól. Bolond és buta játék volt ez. Néha határtalanul elvadultam, s néha ágyékom körül nagy fájásokkal vánszorogtam haza. Ez az ösztönös állatiasság visszavezetett a bordélyházba...” Jolánt így látatja, amikor csavargóújtára Bécsbe viszi a hajó, s a fedélzeten elaludva róla álmodik: „...a há-

⁹ Korábbi homoerotikus kapcsolata az ugyancsak az *Egy ember életében* leírt barátsága szülővárosában a fiú-lány szabósegéddel.

zinyúl a Jolán volt csúnya, szalagos kalapban, és csúnyául kancsalítottak a szemei. – Te vagy az? – kérdeztem akaratlanul, és elfordítottam a fejem, hogy ne kelljen látnom. [...] Határozottan csúnya volt ez az asszony. Mi a fene az, ami mégis mindig megmutatja nekem.” A kancsalítást regényében Szittyára is vonatkoztatja, a deformáció, a kiszolgáltatottság, az eltérés a normalitástól ugyanakkor ámulatra is készíti: „Szittyá ott állt mellettem, láttam, hogy remegett az izgalomtól, a szemei kancsalítottak, mint mindig, ha túlfeszültek az idegei, bulldo-gábrázata megszépült, s szinte artikulátlanul ordított a lelkesedéstől.”¹⁰

A Szittyá-hatás és a Simon Jolán-hatás közötti összefüggés

Az *Egy ember életében* talán egyetlen valamelyest elismerő megjegyzés van Szittyáról: így ír róla, amikor kétségbeesett állapotában társa étellel-szóval vigasztalja: „Ott állt előttem Szittyá, és duruzsolt melegen, mintha most benne lakott volna apám és anyám egy személyben”.¹¹ Az említések túlnyomó többségében elhatárolódik Szittyától, idegenkedik tőle. „Szittyá darált, hencegett, fölényeskedett, de hiába terrorizált, nem tudta a maga nézeteit elfogadtatni velem. Csavargásom alatt, ami látszatra nem volt egyéb léha munkakerülésnél, észrevétlenül megedződtem, kifejlődött a látásom, megtisztultak a gondolataim és érzéseim. Mikor elindultam, meggondolatlan gyerek voltam, most mint komoly, felnőtt ember állottam a dolgokkal szemben. Volt egyéni mértékem, amivel mérni tudtam, s amivel egy magasabb fokon az általános értékeket kerestem. A művészetet nem eszköznek, hanem a cél egyik részének tartottam.” Jolán az *Egy ember élete* szerint így látja a hazatért Kassákot: „Te egészen más-képp látod az életet, mint ahogy annak idején láttad. Hiszen nemcsak velem, de a többi barátokkal sem tudsz újból összelepedni. Pedig ők ugyanazok, akik azelőtt voltak. De te megváltoztál, valahogyan előreszaladtál az életben s most idegenül, értelmetlenül nézel ránk vissza. Talán le is nézel bennünket.” Míg korábban Kassák érezte magát jelentéktelen pontnak Szittyá mellett, most Jolán szájába adja saját pozícióváltozását.

Szittyá és Simon Jolán abban hasonlítanak egymásra, hogy életkorban, életpaszatlatban Kassák felett állnak. Kassák önéletrajzi regénye szerint mindkettőtől tanult, mindkettőjüktől sokat kapott. Kassákot Szittyá és Jolán esetében is zavarhatta kiszolgáltatottság-érzete, s talán ezért is túlozza el ellenszenves(nek vélt) tulajdonságaikat. Nem akar kiszolgáltatott lenni, de még nem képes arra, hogy ne függjön tőlük, hogy ne szoruljon rájuk. Ahogy egyre többet tanul Szittyától, úgy távolodik el tőle. Ahogy egyre tanultabb, tapasztaltabb lesz, s ahogy sorra jelennek meg versei otthon – Jolán közvetítésének köszönhetően is – egyre közelebb kerül az asszonyhoz. Jolánból őt mindenben támogató testi-lelki társ lesz, Szittyából pedig lesajnált, hosszú időre elfeledett emlék: csavargótárs, akivel néhány hónapig összehozta a sors. Jolán iránti érzéseiről úgy ír csaknem húsz évvel a csavargása után az *Egy ember életében*, mint a körülbelül vele egy időben keletkezett *Tisztaság könyve* utószavában: a magára, és az

¹⁰ Füst Milán regényébéli főhőse saját szenvedélyétől kancsalít: „...milyen furcsa is volt, mikor hirtelen megláttam magam ezen a folyosón a tükörben. Mert volt ott egy tükör is. S csak akkor láttam én, mennyire bandzsít ilyenkor az ember. Ha rájön a szenvedély.” Füst Milán: *A feleségem története*. Magvető, Budapest, 1964. 180–181.

¹¹ Kassáknak Jolán anyapótlék volt. Hazatérve a csavargásból, Jolán Kassákékhöz költözik: „Most egészen jól megvagyunk, részben a szeretőm ő s részben az anyám az anyám mellett. Jólesik, hogy szeret, jobban ízlik a kenyér, ha ő vágja le azt, mintha magam kanyarítanám le magamnak s nyugodalmasabb mellette, az ő kárára hajtott fejjel az éjszaka, mintha egyedül kellene aludnom a díványon.”

öt segítő társra talált alkotó meglepedettsége érződik ki mindkettőből. Önéletrajzi regényében írja: „Köztem és Szittyá között mindeddig nem tudott egy mélyebb barátság kifejlődni, s érdekes, hogy mennél hosszabb ideig és mennél távolabb voltam az asszonytól, annál közelebb kerültem hozzá, annál inkább éreztem, hogy a szexuális megkívánásokon túl valami részemre eddig ismeretlen baráti érzések is fűznek hozzá. Részletesen írtam neki mostani életemről, az új dolgokról, s kértem hosszan, hozzászólóan válaszoljon. A leveleiből kitűnt, hogy ő is hozzám hasonlóan vélekedik, a dolgokat, amikről szó volt köztünk, nem látta, de elvi általánosságban, mint szocialista, igazat adott nekem a művészetéről vallott nézeteimben. Éreztem, ha ő most mellettem lenne, sokkal könnyebben küzdhetném át magam a materiális akadályokon, és sokkal eredményesebben gyűjthetném össze tapasztalataimat.” A *Tisztaság könyve* utószavában ez olvasható: „Nem ismerem az istent és nem ismerem a szerelmet. Nem vagyok kíváncsi a jövőre. Feleségem az én egyetlen barátom. Soha nem voltam bele szerelmes, de szeretem, mert ő tiszta üvegéből van, és úgy szól, mint a legfinomabb acélpenge.”¹² Jolánhoz fűződő kapcsolata mentes a Szittyá-kapcsolat ballasztjaitól. Az alá-fölrendeltségi viszony mintegy megfordul – Kassák Jolánnal szemben fölénybe kerül –, a feszítő ambivalenciát a Jolánnal való kapcsolatban kiegyensúlyozottság váltja föl. Szittyát Kassák legtöbbször a piszokkal, a betegséggel asszociálja, Jolán a tisztaságot, az egészséget jelenti számára. A homoszexuális fenyegetettségérzést a semmibe űzi az élettársi (szeretői, házastársi) kapcsolat.

Életrajzi közjáték

Szittyá Emil 1886-ban született Schenk Adolf néven zsidó vallású kispolgári családban. Alig több mint fél évvel volt idősebb Kassáknál.¹³ Már 14 évesen otthagya családját, s csavargó életmódot folytatott: bejárta szinte egész Nyugat-Európát. Autodidakta módon képezte magát. Érdekelte az irodalom, a képzőművészet, a tudományos munka. Egyaránt voltak írói és festői ambíciói. Különösen fogékony volt a legújabb művészeti törekvések iránt, de törekedett a régebbi korok művész értékeinek megismerésére is. Elhagyta családi nevét, s magyar kötődését hangsúlyozó vezetéknevet vett fel. Írói pályája Ady bűvöletében indult, akit 1905-ben személyesen is megismert. Párizsban találkozott más, később ismertté vált személyek mellett Picassoval, Chagall-lal, Apollinaire-rel és Leninnel, Lipcsében pedig Blaise Cendrars-szal ismerkedett meg. 1909-ben Budapesten kiadott kis könyvében Kassák évekkal későbbi világlátásával rokon gondolatok – a fiatalság dicsőítése, rombolásvágy, a Whitman-i nárcizmus csodálata – olvashatók.¹⁴ Ekkor még nem ismerték egymást. Stuttgartban találtak egymásra, és kapcsolták össze hónapokra sorsukat. Szittyá atyáskodott csavargótársa fölött: nem csupán ételhez, hanem szel-

¹² Kassák Lajos: *Tisztaság könyve*. Helikon, Budapest, Faksimile kiadás, (1926) 1987. 115.

¹³ Szittyá 1886. augusztus 18-a és 1964. november 26-a között, Kassák 1887. március 21. és 1967. július 22-e között élt. A Szittyára vonatkozó életrajzi adatok az 1989-ben a Kassák Emlékmúzeum és Archívumban rendezett, Szittyá Emil festményeit bemutató kiállítás katalógusából származnak. A kiállítás rendezője és a katalógus összeállítója Csaplár Ferenc.

¹⁴ Szittyá Emil és Wojtjiczky Gyula: *Az újak irodalmáról*. Kiadó és évszám nélkül [1909]. „Szinte kéjes érzés fog el bennünket, örülünk, hogy a mában élünk és hogy fiatalok vagyunk.” (8.); „Rombolni, új életek után törni, kutatni az ismeretlen után: ez az élet – és ide rombolás kell!” (9.); „Wald Witman [így!] írja: 'szerelmes vagyok önmagamba, minden és minden oly kedves itt'”. (10.) S teljes egészében újraközi Ady versét, a *Beszélgetés egy szekfűvel*t, melyben Kassákra olyannyira jellemző sor olvasható: „Én magamért vagyok és magamnak.” (14.) stb.

lemi táplálékhoz is juttatta pártfoglaltját. Anarchista forradalmár volt, aki rühellt minden kötöttséget. Útjuk ez év őszén vált el Párizsban, miután Kassák megkapta társától, amire – nem tudatosan – vágyott: szellemi muníciót a művészi pálya megvalósításához. Évekkel később, az első világháború idején találkoztak újra. Szittyá ekkor már túl volt három külföldi – Hans Richterrel, Cendars-szal, illetve Hugo Kerstennel közös – folyóiratalapításon, s Berlinben regénye láttott napvilágot. Egyik folyóiratában, a zürichi *Der Mistral*ban német fordításban közreadta Kassák *Csata* című versét. Ugyanebben a városban egyik szervezője volt a dadaista kabarének. 1915-ben Budapesten pénzzel járult hozzá Kassák első folyóiratának, *A Tettnek* megjelenéséhez. 1918-ban szintén Budapesten kémkedési botrányba keveredett. A vádnak Kassák hitelt adhatott: kapcsolatuk évtizedekre talán emiatt is hidegült el.¹⁵

A két világháború között Szittyá Svájcban, Németországban és Franciaországban képzőművészeti tárgyú könyvsorozatot szerkesztett, többféle műfajú könyvet írt – kultúrtörténeti elemzéseket, monográfiát az öngyilkosságról, képzőművészeti összefoglalókat, esszéket, visszaemlékezést – és két új folyóiratot indított.

Kassák 1953-ban, csaknem négy évtizedes szünet után Budapesten találkozott újra Szittyával.¹⁶ Ekkor belső emigrációban élt.¹⁷ Nem tudható, hogy a már évek óta Svájcban élő Szittyá miért, mikor és hogyan jött Magyarországra. Találkozásukkor nyilván szó esett a Nyugaton boldogulni tudó Szittyá tevékeny, sikeres életéről is. Kassák csak évek óta tartó mellőzöttségéről számolhatott be: kitaszítottságáról a szellemi és a közéletből, megjelenési és kiállítási lehetőségei megszűnéséről.

Második emlékezés: átértékelt kapcsolat és életbúcsú

Az *Elporzott évek* című Kassák-versben a költő több mint három évtizedes hallgatás után egész más hangon emlékezett meg Szittyáról, mint ahogy nagy elbeszélő költeményében és önéletrajzi regényében tette. 1963-ban, a vers születése idején¹⁸ Szittyá még élt: a rákövetkező év novemberében hunyt el Párizsban.¹⁹

Szittyá idős korában is sikeres alkotó. 1953-ban monográfiája jelent meg Chaim Soutine litván-zsidó származású francia festőről, akit a látomásos-drámai expresszionizmus egyik legismertebb képviselőjeként tart számon a művészettörténet. Absztrakt festményeit 1962-ben Párizsban, 1963-ban Zürichben állította ki. Ugyanebben az évben adták ki 82 álmatartalmazó könyvét, amelyeket a háború idején Franciaországban jegyzett le.

1956 után Kassák pályája újra felfelé ívelt. Alkotókedve megnőtt. Sorra jelentek meg régebbi és újabb könyvei, amelyeket rajzaival, grafikáival illusztrált. A századeleji avantgárd iránt Nyugaton megélnkülő érdeklődés a képzőművész Kassák újrafelfedezésével járt.

¹⁵ Szittyá ekkori budapesti tartózkodásának körülményeit, az őt ért kémvád valótlanságát Gucsa Magdolna tárta fel. Gucsa, 2016.

¹⁶ Erről csak az *Elporzott évekből* tudunk, amely a költő 1964-es kötetében, *A tölgyfa leveleiben* jelent meg, s amelyben hangsúlyos helyeken – a költemény legelején, közepén és legvégén – ismételt versmondatokból következtethetünk: „Tíz éve láttalak utoljára”, illetve „Tíz éve láttam utoljára”.

¹⁷ 1949, a teljes – immár a kultúrára is kiterjedő – kommunista hatalomátvétel óta.

¹⁸ Az *Elporzott évek* pontos keletkezési ideje: 1963. október 3. PIM Kassák Emlékmúzeum és Archivum.

¹⁹ A Francia Kommunista Párt saját halottjának tekintette, írja Csaplár Ferenc a budapesti Szittyakiállítás katalógusában.

Miért éppen 1963-ban, évtizedeket kihagyva írt verset újra Kassák egykori csavargótársáról? Értésült volna Szittyá sikereiről? Talán Szittyá maga adott hírt kiállításairól, megjelenő könyveiről? Az bizonyos, hogy Kassák növekvő hazai és külföldi elismertsége összemérhetővé tette teljesítményüket. Míg a 20. század elején tanítványként, támogatandó lapszerkesztőként és szerzőként rászorult Szittyára, az elválásuk utáni évtizedekben Kassák úgy érezhette, egyenrangú lett vele. A hatvanas évek elején gazdag életre emlékezhetek vissza mindketten. Ezek csupán találgatások. Az *Elporzott évek* azonban versvalóság. Önéletrajzi regényében Kassák a kiszolgáltatottság, az alacsonyág képzetét keltő szögletes fejű, rövid lábú, zömök testalkatú bulldoghoz hasonlítja Szittyát, ebben a kései versében a világot magasról néző, szabadon élő zsiráf jut eszébe róla. Hajdani csavargótársa fényképe alapján a tanulékony és akaratos kutyafajtára emlékeztet, s nem zsiráfra. A vers így kezdődik: „Tíz éve láttalak utoljára / olyan aránytalan voltál / s mégis szép / akár egy zsiráf.” Az egykori ambivalenciára emlékeztetnek a versben a negatív–pozitív párba állított szittyai tulajdonságok, de itt a pozitívak a hangsúlyosabbak: „Sosem voltál a nők kedvence / és sosem panaszkodtál miatta. / Gyávák gőgjéből / bátrak szerénységéből tákolt össze az élet / ez az istentelen kontár. / Költőnek képzeled magad / de nem törzs az egekre. [...] Tudsz gyilkolni / és áldozatot hozni. [...] Két arcú / és két lelkű / fia századunknak / hasítsd csak fel a melled / hogy ömöljön ki a felesleges vér / ami annyira nyugtalanít”. A *ló meghal*...-ban magáról ír csaknem ilyen szavakkal: „s tudtam csak föl kellene hasítani a szügyemet és tiszta / arany csurogna ki a szivemből”. Szittyá szívéből azonban csak a „felesleges vér” folya ki, míg az övéből „tiszta arany”. „Olyan vagy, mint én / és megértjük egymást” – állítja az *Elporzott évek*ben. Miben áll ez az azonosság? Az életösszegző készletében? A megtett útban?

Feltűnik a versben az 1920-as években oly gyakori tisztaság motívum, de most nem Szittyá-ellenes éllel. A mérleg Szittyá felé billen: csavargótársa hű maradt egykori anarchista önmagához, ellentétben a polgári élet kényelmét választó Kassákkal: „s hogy észrevetted szobám tisztaságát / íróasztalomon a könyveket / képeimet a falakon / milyen hévvel prédikáltad / mindez felesleges marhaság”.

Versében a költő panaszkodik: „bűnözőnek nyilvánítottak / akasztófa alá kerültem / s az utolsó pillanatban kegyelmet kaptam”. Metaforikus megfogalmazása ez mindazoknak a sérelmeknek, amelyek a költőt az 1945 utáni reményteljes éveket követően a Rákosi-korban érték.²⁰ Vele ellentétben Szittyá nyugati országokban élve nem került alkotói kiteljesedését gátló helyzetbe. Kudarccságának beismerése helyett Kassák sajnálja, sajnáltatja magát, önlebecsül, általánosságokba menekül, filozofál:

amíg én együgyűn panaszkodom
te kint állsz a vártán
szájadon trombitával
amitől egyszer már Jerikó falai összedültek.
Vagy nem dültek össze
mindegy. Mindig annak van igaza
aki vakmerőbben hazudik
[...]

²⁰ Lásd erről Standeisky Éva: *Kassák, az ember és a közszereplő*. Gondolat, 2007. 209–246.

Tudom én jól
ha úgy hozza a sors
elhagysz te engem a viharban.
Miért is ne hagynál el
se Parsifal
se Rinaldo Rinaldini
csak egyszerű kucséber vagyok.
Kosaram
könnyekkel
jajkiáltásokkal
késpengékkal és üvegszilánkokkal van tele
és versekkel és versekkel
amiket a kutya se vesz észre.
Ki áldozna ma egy fillért is
ilyen szerencsejátékra.
S ha valaki mégis
az haraggal közeledik felém
és készen arra
hogy víz alá nyomjon.
De lehet hogy az ilyen rémdrámákat
csak úgy a semmiből találom ki.

Megjelenik itt, az *Elporzott évek*ben először a „semmi”, ami a korábbi Szittyát említő versben, *A ló meghal...*-ban is hangsúlyos elem. Ez utóbbiból következik idézet az én kiemeléseimmel:

az ember elhányja csikófogait és néz a *semmibe* ahol
az élet beleharap a saját farkába
a *semmibe*
ó dzsiramári
Ó lébli
ó Bum Bumm [...]
hozzám szakállasan és vakolatlan érnek el a csodák
2x2=4
csipkebokor nyílik ki mindenütt
de a modern lovaknak vasból vannak a fogaik
s aki reggel elindul nem bizonyos hogy estére hazaérkezik
az a legboldogabb akinek kifordítható a bőre
mert ki is nézhetne túl önmagán
amit fölállítunk az föl van állítva
de amit fölállítunk az nem jelent *semmit*
a folyók hajlandók darabokra törni ha sietni akarnak
az urak nem tudnak két lábbal lépni mint a verebek
tudjuk hogy az asszony elhagyja a párját
a majmok megnézték hátuljukat goldmann úr tükreiben és
teljesen boldogok

talán ha sakkozni tudnék
 de én *semmi*hez sem értek igazán
 a levágott disznó combjai ringlispielen ülnek a kirakatokban
 én láttam párist és nem láttam *semmit* [...]
 madarak lenyelték a hangot
 a fák azonban tovább énekelnek
 ez már az öregség jele
 de nem jelent *semmit*
 én KASSÁK LAJOS vagyok
 s fejünk fölött elröpül a nikkell számovár.

Ennek az idézetnek az elején a semmibe torkolló bölcselkedést értelmetlen szavak követik: a filozofálás értelmetlenségének felismerése vált át a „valódi” értelmetlenségbe. Erre a kassáki versalkotási módra ismerünk az *Elporzott évek*ben is:

Ugyanúgy a boldogtalanság
 a te kenyered
 amint az én kenyérem is az
 a kérdés csak annyi
 hogy melyikünk a farkastól
 melyikünk az egértől örökölte fogait.
 Ha úgy akarod
 légy te a vadabb
 a falánkabb
 nekem a friss levegő is elég.
 Aki többször ült
 börtönök falai közt
 annak állandó légszomja van
 túl érzékeny
 gyűlöli azt is amit szeretnie kéne.
 Miért mesélem ezt neked
 aki hozzám vagy hasonló
 s tudod ha azt mondom
 bim-bam
 akkor azt mondom
 vége mindennek
 halottainkkal semmire sem megyünk.
 Így pusztulunk el valamennyien
 s ott valahol fent
 szólnak értünk a harangok
 bim-bam
 bim-bam
 aludj jól szegény ember
 betakar a föld
 elsiratnak az ég angyalai.

Kassák az *Elporzott évek* elején még azonosságukat említi, amibe azonban rögtön bele-szüremkednek – Szittyá előnyére – a kettőjük közötti különbségek: az azonosságból – „olyan vagyok, mint te” – hasonlóság lesz: „aki hozzám vagy hasonló”.

A logikai ellentmondást pedig öregségük okán a költő a mindkettőjükre egyaránt váró közeli halálról szóló melankolikus versbeszédde véli feloldani. Az e késői Kassák-versből vett fentebbi idézet vége árnyalja, kiteljesíti a kassáki *semmi* gondolatát, s a költő háromszor ismételt *bim-bamja* a mindkettőjükre vonatkoztatott halálharang költői megjelenítése – hangja – lesz. A létbe vetett ember univerzuma: saját maga. Az, amit felfog belőle – a logikátlanságot, zavarosságot, a megfogalmazhatatlant –, s amit saját magán átszűrve jelenít meg.

Az *Elporzott évek A ló meghal a madarak kirepülnek*hez hasonlóan létösszegző vers. Benne a *semmi* a barátság, a szellemi rokonság és a halál szövegösszefüggésében jelenik meg. Az *Elporzott évek*ben a család, a gyermekkor megjelenítését követően olvasható a fentebb idézett, szorongással teli létértelmezés. A felelgetett halál visszaviszi a költőt gyerekkorába. Megfordítva T. S. Eliot híres sorának szavait – „kezdetemben a vég”²¹ – Kassáknál a végnél jön elő a kezdet: szeretné, ha őt is vad és szelíd állatok kísérnék utolsó útjára, mint a gyerekkorában látott olajnyomaton a vadászt. Ott „senki sem törte fejét / az örökség becstelen elosztásán. De hát ők csak állatok voltak / egyik sem tudta mennyi 2 x 2”.²² Az asszociációláncba itt kapcsolódik az a szál, ami a legfőbb közös kettejük között: a szolidaritás az önmagukat kifejezni nem tudók, a kihasználtak, a becsapottak, az elesettek iránt:

ki a nagyobb bűnös
 aki lop vagy aki nem ad
 hol az elrejtett csapda
 hol lakik az isten.
 Sajnálom azokat
 akiket félrelöknek a táltól
 s egy frissen sült kenyeret látnak
 nehéz álmukban
 az éjszaka mélyén.
 Barátom jó barátom
 ezek a mi igazi rokonaink
 és én sajnálom őket.

Az *Elporzott évek* című vers barátságátértelmezése mögött Kassák változása – alkotói kiteljesedése, önmagával való megbékélése – rejlik. Nyoma sincs benne Szittyá testi és lelki „piszkosságának”, azoknak a külső és belső tulajdonságoknak, amelyek évtizedekkel korábban taszították Kassákot Szittyában.

A költő hajdanán saját kételyeit, önmagával való elégedetlenségét vetíttette csavargótársára, aki immár azonos lett vele. Az önmagával egyensúlyba kerülő Kassák megkövette barátját. Saját „megtisztulása” – íróvá, művészé válása, egyensúlyba kerülése önmagával, s talán a bölcsőbbé tevő idő is – „lemosta a piszkot” tanítómesteréről. Egymásra találásuk életkoruk, élethelyzetük miatt véglegesként megjelenített búcsúzásukkor válik biblikus jellegűvé, ma-

²¹ *Négy kvartett. East Coker.* Vas István fordítása.

²² Emlékezzünk a *Ló meghal...*-ban leírt sorra: „2x2=4”. Kassák 1922-ben Bécsben Németh Andorral közös szerkesztésben *2x2* című folyóiratot is kiadott, amelynek csak egy száma jelent meg.

gasztossá, mindkettőjüket felmagasztosítóvá: „Menj barátom, mondtam [...] A legfényesebb csillag / éppen házunk felett ragyogott [...] s a kapun túl / megcsókoltuk egymást”.

Az *Elporzott évek* barátságuk mély, életre szóló bizonyítéka, kiengesztelő életbúcsú.

Mérleg

A Szittyá-hatás Kassáknál kétirányú: egyszerre azonosulás és elhatárolódás. Miután megkapta tőle, amire önmagára találásához szüksége volt, elhagyta, „meghaladta” csavargótársát.

A két „Szittyá-vers”, *A ló meghal...* és az *Elporzott évek* közötti Kassák-alkotások a kiegyensúlyozott, teremtő „áldott magánosság” (Csokonai)²³ állapotában születtek. E folyamat kezdete az 1920-as évek közepére, második felére tehető. „Mert érzem, egyre inkább érzem, hogy társtalan s a társalanságban szenvedő ember vagyok én. Ha kimegyek az utcára, oda, ahol ezren és ezren sűrögnek-forognak – egyedül vagyok; az egyesületben, a kocsmában, a kávéházban – egyedül vagyok. De ha leülök írni, előttem van a tiszta, fehér papíros, jólesik a simítása, jólesik a fehér fény, ami kiárad belőle, s a tér benépesedik körülöttem emberekkel.”

Az önmagáról az *Egy ember életében* rajzolt alábbi kép a regénybeli Szittyá-kép ellentéte: „S alapjában véve nem voltam szenvedélyes természet, ösztönösen mindig a tiszta egyensúlyállapotot kívántam, s amit tettem, nem elragadtatásból, csak természetesen tettem. Nem a fölingerelt idegeim ragadtak magukkal, egész súlyommal indultam el vagy álltam oda valahova. Sose éreztem, hogy halálosan megkívántam valamit, de sose mondtam le semmiről, még akkor sem, ha annak a megszerzése veszedelmekkel járt is részemre.” Az idézet folytatása azonban a kettőjük közötti lényegi azonosságra is vonatkoztatható: „A benyugvó télettség bizonyosan megölt volna, formáló akaratom hozzányúlt a dolgokhoz, és megformálta azokat, hogy teljeseleg legyenek, és engem kielégítsenek.”

Kassák már elmúlt ötven éves, amikor így írt a már évtizedek óta véglegesülni látszó önmagáról: „Otthon vagyok magamnál, annál az embernél, akit nagyon jól ismerek / örömei és fájdalmai itt virulnak a szívemben [...] a karjaimban tartom magam, úgy, ahogy az anya öleli át agyonkínzott gyermekét”.²⁴

Szittyá Emil szerepét ebben a folyamatban meghatározónak látom. Szittyá segített a fiatal Kassáknak rendet teremteni önmagában, elrendezni önmagát, eljutni önmagáig. Szittyá egyszerre volt Kassák számára a „piszok” és a „tisztaság”, a meghaladandó ambivalencia. Tőle tanulta a művészet értését, s ő volt az útmutatója esztétikai érzékenysége formálódásában.

Az író hetven és nyolcvan éves kora között vált képessé arra, hogy Szittyá Emil helyét saját életében megtalálja, életére tett hatását felmérje, szerepét átértékelje – életre szóló barátjává fogadja. E folyamat eredményeképpen a korábbi elhatárolódást a befogadás váltotta föl.

Szittyá másodszori versbéli felidézése segített az öreg Kassáknak újragondolni életét, mérleget vonni saját alkotói teljesítményéről, s megbékélni az immár mindkettőjükhez közeledő véggel.

²³ Csokonai Vitáz Mihály: *A Magánossághoz*.

²⁴ *A jó hétköznapi*. A vers 1936 körül keletkezett.

TÓBIÁS KRISZTIÁN

Kicsi gyíkokskák napoznak a lövészárookban

(RÉSZLETEK)

*„Mindenki megkísérli
hogy átbújjon a tű fokán
de egyik sem született tevének”*

Kassák Lajos

Meg fogsz fagyni. Mint a beton. Belegondoltál te ebbe? A csókai könyvtár raktárában, a legalsó polcon lévő *Egészségügyi Lexikon*ban már láttam fagyott ujjú lábat. A szürkés árnyalatú bőrön fekete csíkok és fehér, pixelszerű foltok. Ez utóbbiak alighanem a lábujjak csonkjai. Még így, fekete-fehérben is eléggé visszataszító. Eléggé visszataszító ahhoz, hogy egyszer s mindenkorra mellőzzem az egész polcot további kutakodásom során. Mintha a fekete-fehér fagyott lábujjakról átterjedhetne a hideg, a fagyás és az a feketeség a polc többi könyvére is. Kúszna lapról lapra, betűről betűre, mint a gleccser, és gyúrne maga alá mindent és mindenkit, aki akár egy ujjal is hozzáér. Lehet, most majd megnézhetem színesben is. Történeteket is hallottam már a világháborúk északi frontjain harcoló katonák végtagjainak fagyásáról, de élőben még sosem volt szerencsém fagyott ujjú, lábujjú emberhez. Annak ellenére sem, hogy a lexikális kalandozásom után az utcán, barátaim szüleinél, főleg háborút járt nagyszüleinél sokáig figyeltem a kesztyűket, papucsokat, vajon ott van-e minden, aminek ott kell lennie. Pici jégtűk fogják keresztülszurkálni, kilyukasztani a sejtjeidet. Ha itthon maradsz, akkor is kilyugatnak, ha elmégy, akkor is. Ez a sorod. Alea iacta est. Meg van írva, bármit teszel, spriccelni fogsz. Az még nem tiszta, hogy a beton hogy szokott megfagyni, és hogy fogok szétspriccelni, de neki hinni lehet, az apja földrajztanár, biztosra vehető, hogy ért valamit ezekhez az északi ügyekhez, mi is történik távolodva a ráktérítőtől, közeledve az északi sarkkörhöz. Meg akartam kérdezni, hogy a gravitáció változásairól tudna-e érdeklődni, de lefoglalt ez a fagyás. Szinte éreztem, ahogy – mikor a rémült tömeg becipeli fagyott testemet valami meleg szobába, portásfülkébe (a portásfülkékben mindig meleg szokott lenni) – a sejtmembránokon képződött kicsi lyukakon keresztül a citoplazmától kezdve a lizoszómákon, riboszómákon keresztül, egészen az összes mitokondriumomig, minden lényeges összetevőm hirtelen megolvad, szétspriccel, egyre nagyobbra tágítva a lyukakat, mint száz meg száz miniatűr vízesés, és őslevesként, őspocsolyaként terül szét az Erie-tó és az Ontario-tó között, valahol félúton. Niagara

Fallsban, a vízesés melletti kis őrbódében. Talán ha portás lennék, a vízesés őre, akkor talán... Lehet, megpróbálok előre informálódni, hátha épp portást keresnek, talán felhívom a bátyámat, menjen és nézze meg, van-e ott egyáltalán őr, és ha igen, hány éves, ha öreg, nem akar-e épp most nyugdíjba vonulni? Valahogy kezelni kell ezt a kérdést. Mindenképp és mielőbb, még mielőtt betonná fagyok, lehet, már előre, csak a gondolattól. Azt kéne átgondolnom, mi lenne a jobb, pici jégtűk által belülről kifelé, vagy ólombetétes golyóktól kívülről befelé lyuggatódni. Már, ha van választási lehetőség. Márpedig egyelőre van. Úgy néz ki legalábbis. Megérkezett az útlevelem a bécsi kanadai konzulátusról. Mindez úgy, hogy még sosem jártam a monarchia fővárosában, a városban, amit állítólag, Európa Mekkáját, legalább egyszer mindenkinek látnia kell. Zarándokolni kell a bécsi karácsonyi vásárra, meginni egy kávé a téren, ahol magyar és szerb pincérek, egykori nagyreményű egyetemisták, közgazdászok, fehér kötényben szolgálják ki a megfáradt utast. Jugoszláviából kicsempészték az útlevelemet, a konzulátuson beragasztották, lepecsételték a vízjeles ívet, majd visszacsempészték. Ára 180 német márka. Ez idő tájt a havi fizetés átlag 3 német márka. Az előbbieket tükrében már a vízumra sem, a vízumon elterülő vízjelre sem tudok nézni. Mintha azt is ráfagyasztották volna a papírlapra. Fénylik. Mint az a bizonyos fény a jégcsapokkal teli légalagút végén.

-

mi is az hogy civilizáció / az ember bekeni magát valami zománccal és irtózni / kezd a tetvektől / mi is az hogy családi kapocs / az ember holmi selyemszalaggal meghosszabbítja a köldök- / zsinórját / mi is az hogy istentisztelet / az ember félni kezd hogy ne kelljen félnie / mi talpunkra szögeztük az országutakat s a nap jött / velünk az ürben arany mértföldlábakon / higyjétek el az elefánt nem nagyobb mint a bolha / a vörös nem vörösebb mint a fehér / s ha mégis mi azért mentünk / tovább kamaralógósz ha felállítjuk a mérleget ugyis mi / huzzuk a rövidebbet...¹ A két határ között, a „senki földjén” kinéztem magamnak egy telket. Apró, tenyérnyi füves részt, ahol majd egyszer házat építék. Otthont. Sárgaréppával, kecskékkal. Tenyérnyi kis nyugalmat. Mint az a napokban kiderült, egész eddigi életem elfér egy nem túl nagy utazótáskában, előreláthatólag a további is elfér majd egy ekkora kis földterületen. A busz megállt, rágyújtottam. Mint a filmekben a halálraítéltek. Mély slukkok. Ugyis mi húzzuk (szívjuk) a rövidebbet. Kassák. Kiterítenek úgyis. J. A. Ugyis. Én. Ezt a mai hajnalt szívesen kihagytam volna. Most le kellene írnom valahogy azt az érzést, amikor felszálltam a buszra és a párás ablaküvegen keresztül néztem, ahogy apám és anyám az állomáson állva, lélegzetvisszafojtva igyekeznek nem sírni, nem tombolni, nem kimutatni, hogy itt, most valami reménytelenül félrecsúszott. Elvégre, ha most elindul ez a busz, lehet, hogy évekig, évtizedekig nem fogunk találkozni.

¹ KASSÁK Lajos: *A ló meghal, a madarak kirepülnek* (részlet)

Ha elindul a busz, a fiuk, azaz én, mint háborús szökevény, soha nem jöhet vissza. A buszállomás kocsmárosa nemrég érkezett haza Boszniából. Felkerekedett, hogy hadiszákmányként hazahozott színes tévével, egyéb csecsebecsékkal korszerűsítse a talponállóját. A fekete-fehér tévé sarkában már kezdtek felsejleni az elektroncsövek szivárványszínű hullafoltjai. Ideje már lecserélni. Haladni kell a korrallal. Boszniában most ügyis sok üres ház van, valamelyikben hátha lesz egy magára hagyott színes televízió is. Lehegesztett cinkoporsóban hozták haza, és azóta sincs színes tévé a kocsmában. Maradt utána két árva kislány és sok szomjas vendég. De mindenki pótolható, mondta egykor Várady Fischer Hajnalka, az Újvidéki Színház művésznője, egykori osztályvezető tanárom, gondolom a kettős szereposztásra utalva. A kocsmá meg tovább. Még jó, hogy van, ami állandó, biztos pont az ember életében. Az egyetlen, ami biztos, hogy ügyis mi húzzuk a rövidebbet.

-

A repülőgép illata hasonlít svájci nagynéném egykori Citroënjének illatára. Minden nyáron jöttek. Nagybátyámmal délutánonként bepakoltunk a nyugati csodába és mentünk a Tiszára. Amíg úszott, többször is átúszta a Tiszát, mi, unokatestvéremmel, kagylókat belezünk, szárítottunk, néztük, hogy tárul szét a napon a kagyló két fele, mint két nagyajak, lehet, itt kezdődhetett szexuális érésünk, bár én inkább Ladi Kati kicsi buldózeireiről szóló versének olvasásától az Új Symposionban és Lantos László – Triceps ugyanott megjelenő erotikus kollázsainak látványától datálom felnőtté válásom kezdetét. A kagyló mint rózsaszín, gyöngyházfényű ajkak metaforát meg már megírta más (ld. Tolnai Ottó: A tengeri kagyló). A Citroën/Boeing illata, ha jól emlékszem a visszapillantó tükörről lógó zöld, fenyőformára szabott illatosítón lévő feliratra, alpesi fenyő. Lehet, hogy a kanadai fenyőnek is ugyanolyan az illata, mint az alpesinek? Némi olvadozó csokiillattal meghintve. Nem kizárt, hogy ez már inkább Pavlov-reflex, hogy a fenyőillatban, a metafizikai túlevelűk, tannenbaumok illatáról rögtön a csokoládé jut eszembe. A svájci csoki, amit nagynénémék szinte ipari mennyiségben, megjegyzem, sosem elég nagy mennyiségben szállítottak országról országra, csempészték, rejtegettek végtelen határellenőrzések közepette, a nyaraim egyik meghatározó gasztronómiai élménye. Mikor telefonáltak, a messzi hegyek, havasok mellől, hogy indulnak, csengőszóra megindult a nyálelválasztás. Ha határór lennék, én biztos elkoboznám az összes svájci csokit. Nem gonoszságból, de biztos, hogy nem tudnám megállni, hogy ne gyűjtsem, tornyozzam magam köré, fölé, raktározzam be, hogy időnként rájárjak, egy-egy kocka, csík, sor erejéig, nap mint nap, munka végeztével, vacsora után, fogmosás előtt, talán még reggel is, kávé mellé. Az individuum néha könnyörtelenül eluralkodik, sejt szinten maga alá gyűri az embert. Ha lankad az éberségünk. Vajon a kanadai csokoládé milyen lehet? Hamarosan kiderül. Mellettem, jobbról, kipában egy kanadás magyar zsidó ül. Izraelben volt a rokonoknál, majd Magyarországon a temetőket járta végig

és most utazik haza. Röviden ennyi, a rendszerváltás óta minden évben ugyanaz az útvonal. De annál inkább érdeklő, hogy most hogy is van ez az egész balkáni mizéria. Valahol Trianonnál megállt az idő, majd folytatódott Auschwitzcal, ötvenhatal, majd ismét néma csend. A rendszerváltás bezavart egy kicsit, mert sokkal jobb volt, amikor a kelet-európai rokonság nem tudott olyan szabadon lófrálni a nagyvilágban és nem nyaggatták azzal, hogy nyáron meglátogatják, csak a repülőjegy olyan drága... Mintha a köztes időkben semmi, de semmi sem történt volna. Semmi emlékezetre méltó. Nem kizárt, ez titkoltan a honvágygal van összefüggésben. Egyre inkább meggyőződésemmé válik. Könnyebb elviselni az új haza idegenségét, esetünkben még talán a hideget is, ha a régiből csak a rosszra emlékezünk. Kanadában, ha hideg van, be lehet vackolódni a jó meleg szobába a takaró alá, nem úgy, mint annak idején, amikor a legfarkasordítóbb hidegben kellett földhöz lapulva fát lopni a TÉ-ESZ-ből. Ez igazán megnyugtató. Fegyver van magánál? Erre most, itt azért nem számítottam. Ld. fémdetektor, biztonsági ellenőrzés stb. És egyébként is. A Balkánon mindenkinek van fegyvere. Magánál van? Szinte már szégyellem magam. Milyen Balkáni vagyok én? Azzal akarok én itt hencegni, hogy tudok csevapot sütni, meg hogy úgy éltem le egész eddigi életemet, hogy bármikor leugorhattam a cukrászdába baklaváért? Ennyi? Csevappal meg baklavával ellenpontoznám a CNN tudósításait? Van magánál fegyver, ismétli hangosabban, már szinte kínosan hangozan, repülőn lévén még körömvágó ollóról sem ajánlatos beszélni, nemhogy fegyverről. Van. Megmutassam? Nem kell, csak kérdeztem. Szinte megnyugodni látszik. Mégiscsak élménydús utazás volt ez. Siratófal, Kozma utcai temető és végül lezárásként fegyveres balkáni felkelő. Elképzeli, amint magamra szíjazott c4-el üvöltve álllok fel mellőle, visszakövetelve a birodalomnak Szentendrét vagy Tokió eljapánosodott (japanizálódott) szerbek lakta villanegyedét², miközben remegő kézzel tartom magasba a kioldószerkezetet. Sóhajt. Na végre valami érdekes is történik.

² Vö. Srbija do Tokija – Szerbia Tokióig. A szerb nacionalisták territoriális igényeit kifejező, gyakran idézett szlogen. Eredetileg 1991. május 29-én Marseille-ben megrendezett futballbajnokságon hangzott el, amikor a Jugoszláv Crvena Zvezda, legyőzve a Francia csapatot, továbbjutott a tokiói világkupa-bajnokságra. Több változata ismert: Srbija do Tokija, al’ preko Milvokija – Szerbia Tokióig, de Milwaukee-n keresztül. Az előbbi továbbgondolása, kulminációja. Srbija ko Nokia – Szerbia, mint a Nokia. Jelezve, hogy végül is Szerbia területe alig maradt nagyobb, mint egy Nokia mobiltelefon.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

Kassák Lajos és Reiter Róbert¹

Egy kései Szélpál Árpád-vers így idézi meg Kassák Lajos avantgárd körét: „ülünk újra egymással szemben / a Der Sturmmal a kezemben / fiatalon / az asztalon / a Ma / (...) Barta a Vörös Zászlót tartja / átlótt mellet / kávéját kavarja / Újvári koszorúba fonja haját / lírává lobbantja Prózáját önmagát / Reiter még Rubinert bújja / Kahána ép lábbal sétál újra / az Univerzumba' / ahol nincs nyegle rím / Kassák a lámpa / jelez a világba / virít tömpe ujján / a sárga nikotin”.² A metafora – Kassák mint lámpa, mint fényforrás – többek emlékeivel esik egybe. Ő volt az, aki a magyar avantgárd legismertebbé vált intézményeit, folyóiratait megteremtette, és ő indította el a pályán azokat, akiket Szélpál verse is emleget. Közülük ezúttal a temesvári születésű Reiter Róbert áll a vizsgálódás középpontjában, pontosabban az a kapcsolat, amely őt Kassák Lajoshoz fűzi, és amelynek levéldokumentumai és egyéb szöveges nyomai is fennmaradtak.

Reiter Róbert (1899–1989) magyar nyelvű, avantgárd költői életműve fokozatosan vált szélesebb körben is hozzáférhetővé: magyar szövegei és fordításai legnagyobb részét Kassák lapjaiban (Ma, 365, Dokumentum) jelentek meg eredetileg. Jelen volt Déry Tibor, Glauber Henrik, Kassák Lajos, Nádass József, Tamás Aladár társaságában az 1924 című, Bécsben kiadott versantológiában is,³ halála után pedig Deréky Pál és Kálmán C. György egyaránt jelentős mennyiségű szövegét vették fel reprezentatív avantgárd-antológiáikba.⁴ Sajátos kanyart jelent az életmű befogadástörténetében, hogy 1989-ben, közvetlenül a szerző halála előtt német fordításban jelent meg az eredetileg magyarul írt versek legjelentősebb része.⁵ Ennek a német nyelvű kötetnek a megjelenéséhez bizonyára több tényező is hozzájárult: főként természetesen az, hogy a Reiter-családban használatos elsődleges nyelv mindig is a német volt (a költő apja sváb, anyja szlovák volt a többnemzetiségű Temesváron), ehhez kapcsolódóan pedig az is, hogy Reiter Róbert saját avantgárd korszakának lezárása után, a húszas évek végétől maga is német nyelvű életművet épített fel, részben Robert Reiter, részben Franz Liebhard írói néven – így a magyar irodalom többnyelvű szerzőinek sorába lépett. További előmunkálatot jelentett azonban a német nyelvű kötethez Méliusz József gyűjtése, amelyik Reiter magyar nyelvű életművét annak irodalomtörténeti kontextusával együtt mutatta volna be a tervezett kötet egyre terebélyesedő koncepciója szerint, amelynek egy változata már a kiadói szerződésig is eljutott a Kriterionnál a hetvenes években. A Méliusz és a

¹ A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült

² SZÉLPÁL ÁRPÁD, *Újra, Új Tükör* 1981. február 1. 8.

³ 1924, bev. KASSÁK Lajos, Wien, Horizont Könyvek 3, 1924.

⁴ *A magyar avantgárd irodalom (1915–1930) olvasókönyve*, szerk. DERÉKY Pál, Bp., Argumentum, 1998.; *A korai avantgárd líra*, szerk. KÁLMÁN C. György, Bp., Unikornis, 2000.

⁵ REITER Róbert, *Abends ankern die Augen*, Klagenfurt–Salzburg, Wieser Verlag, 1989. A verseket legnagyobb részét maga a szerző, illetve közeli temesvári munkatársa, Erika Scharf fordították német nyelvre, a kiadási előkészületek során fellelt további szövegeket Robert Stauffer és Zsuzsanna Gahse.

szerző által összeállított magyar nyelvű törzsanyag végül további kiegészítésekkel, illetve a szerző által a hetvenes években (az osztályharcos szemlélettel szembeni, a Tanácsköztársaság bukása után megfogalmazott bírálatainak esetleges kései, kedvezőtlen fogadtatásától tartva) kihagyásra ítélt teoretikus cikkekkel együtt jelent meg 2016-ban,⁶ és ezzel lehetségessé vált a Reiter-életmű irodalomtörténetileg-poétikailag pontosabb megítélése.

Az alábbiakban néhány fennmaradt levéldokumentum révén próbálom megmutatni, hogy Kassák és Reiter között a kezdetől létező mester-tanítvány viszony mellett szoros munkatársi kapcsolat alakult ki előbb 1917–1919 között, Budapesten, majd pedig 1922–1924 között, Bécsben. Lévéni, hogy Reiter mindkét egyetemi városban bölcsészstudiumokat folytatott, tájékozódása és kapcsolathálója, illetőleg német és francia nyelvtudása fontos háttérberré tehető őt a Ma körében. Gyakran kapott fordítói feladatokat a Ma 1918–1919-es, illetve 1923–1925-ös évfolyamaiban is, Szélpál Árpád idézett versében például a Rubinert olvasó Reiter olyan utalás, amelyik Ludwig Rubiner *Az ellenséges föld* című versének lefordítása által is kézzel fogható.⁷ De a Ma-szerzők német nyelvű népszerűsítésében is számíthatnak rá, akár csak a lap terjesztésében temesvári és egyéb közegekben. Teoretikus írásai (*Vázlat: Társadalom, művész, művészet; Dogma, szkepszis, konstrukció*) a Ma 1923-as lapszámaiban fontos, korabeli nemzetközi elméleti tájékozódásról tanúskodó jelzések a Kassák-lapok akkori, pártpolitikával szembeni szkepsziséről.⁸ Az Akasztott Ember, az Ék vagy az Egység disszidens, Kassáknak apolitikusságot szemére vető, Kassák-körből kiszakadó szerzőihez képest Reiter kitarnt mestere elképzelései mellett, és a bécsi Ma egyik legjelentősebb, egyéni hangú költőjévé növi ki magát. Kényszerű, családi okokból történő hazaköltözése miatt azonban hamarosan megszakad a Mához fűződő szoros kapcsolat, és meghiúsul a már ekkoriban tervezett önálló Reiter-verseskötet elképzelése is, amelyre Kassák utalást tesz egyik levelében. Ezt követően Reiter újságíróként, családfenntartóként tevékenykedik Temesváron.

Mielőtt a Kassák által írt, publikálatlan levéldokumentumokat tenném közzé az alábbiakban, Reiter néhány olyan visszaemlékező mondatát idézném fel, amelyek már a gyűjteményes Reiter-kötetben vagy más Reiter-publikációkban is nyilvánosságra kerültek. Azt a háttér munkási-adatgyűjtő szerepet, amelyre nyelvtudása és irodalmi tájékozódása alkalmassá tette, egy Kurt Pinthusszal kapcsolatos emlék felidézésével példázhatjuk, amelybe ugyanakkor átszűrődik annak a viszonyulásnak a leírása is, amely a fiatal pesti bölcsészt a Nyugattal szembeállította: „Reiter Róbert 1918-ban megjelentette a *Gyűlölet énekét*. Ez volt az a vers, mely messzeáradó soraival, robbanásszerű lázadásával az emberi méltóság megnyomorítása ellen Osvát Ernőt a MA irodalmi estjén a Megyasszay Színház halljában erre a kérdésre indította: » Mért nem jelentkezett nálam soha?« Hogy is jelentkezhetett volna, amikor egy irodalmi mozgalom elszánt híve volt, melyet világ- és művészetnézeti különbségek választottak el az osvátí felfogásoktól. Ez akkor történt, amikor Kurt Pinthus, aki azokban az időkben nevezetes szövívője volt az Európa-szerte elindult újító irodalmi mozgalmaknak, vagy két ívnyi terjedelmű munkáját erről a megújhodott szellemű aktivizmusról, a német szövegből hevenyében kiolvasott magyar fordításban hoztam Kassák Lajos tudomására. Ennek nyomán ke-

⁶ REITER Róbert, *Elsüllyedt dal: Versek, cikkek, interjúk*, s.a.r. BALÁZS Imre József, Kolozsvár, Kriterion–Polis, 2016.

⁷ Ludwig RUBINER, *Az ellenséges föld* = Ma 1918/12. 139.

⁸ Kötetben lásd: REITER, *Elsüllyedt dal*, 167–188.

rült azután a MA címe alá nemsokára ez a sor: Aktivista folyóirat.⁹ Reiter kapcsolathálója, nyelvi kompetenciái ugyanakkor más módon is segítették a budapesti Ma promócióját. Egykori temesvári reáliskolai tanárával, Turóczy-Trostler Józseffel fél évvel az érettségije után találkozik a Ma Váci utcai kiállítótermében – ezúttal már nem tanár-diák viszonylatban. Reiter a folyóirat munkatársaként vezeti őt körbe az épp aktuális kiállításon, majd a kapcsolat újr felvétele a következőképpen folytatódik: „Mikor aztán megjelent a lap következő száma, Kassák azt mondta nekem, hogy jó volna, ha azt a Pester Lloydban is behirdettetnénk, »– A maga volt tanára ott kritikuskodik, menjen és vigyen el egy számot neki« – adta ki Kassák az utasítást. Elmentem, s elmondtam, miről van szó. Turóczy-Trostler leültetett, s azt mondta, írjam meg mindjárt a beharangozó cikket. Elkészítettem a német nyelvű kommunikét. Ha most nagyon megerőltetem magam, rájövök, hogy tulajdonképpen az volt az első nyomtatásban megjelent német nyelvű szövegem. Újvári Erzsébet *Prózáját*, amelyet aztán a temesvári Arbeiter Zeitung közölt le, valamivel később fordítottam.”¹⁰ A folyóirat és az egyes szerzők tehát egyaránt számíthattak arra, hogy a német nyelven olvasó közönség felé részben Reiter közvetítésével juthatnak el.

A bécsi Ma időszakában, ahogy pesti bölcsészhallgatóként is, Reiter küldözgeti a családtagjainak a folyóirat számait, nem kis büszkeséggel, és persze olykor értetlenségbe ütközve. Nővére, Emilia kezdetben lelkesen viszonyul ahhoz, hogy Reiter Kassák köréhez tartozik, később, ahogy a saját környezete konzervatív hozzáállásával is szembesül, egyre skeptikusabb, majd egyenesen aggodalommal. Ezekről, illetve a lap pénzügyeivel kapcsolatos apróságokról Reiter Róbert és Emilia fennmaradt magánlevelezésében is olvashatunk,¹¹ Jelen kontextusban talán az az ingerült, minden bizonnyal a bécsi teoretikus cikkek közlésének idejéből származó mondat lehet a legérdekesebb, amelyik Emilia egy aggódó, a Ma politikai irányvonalát túlságosan baloldalinak címkéző megjegyzésére született meg válaszként: „Tanulok, és ha néha írok valamit (nem »töltöm ezzel« az időmet) azért teszem, mert épp úgy hozzászám tartozik, mint a lélekzetvétel, vagy a napfény-szükségletem. Aztán: nekem itt semmiféle összeköttetésem nincsenek, a lap kizárólag képzőművészettel és irodalommal foglalkozik – mindennemű politika kizárásával – úgy, hogy rásütötték az »ellenforr-polgári« bélyeget és hogy megtagadta a multját, meg isten tudja mi mindent még.”¹² Az ingerült hangvétel alapján nyilvánvaló, hogy Reiter valóban úgy gondolja: a politikai célzatosság nem követendő irány ekkoriban a Ma számára.

Az alábbiakban Kassák Lajos eredetiben vagy Reiter Róbert kézíratos másolatában fennmaradt leveleit teszem közzé, amelyek a kettejük közötti kapcsolat különböző időszakaiba engednek betekintést.

⁹ Franz Liebhard beszéde Reiter Róbertről 197. = REITER, *Elsüllyedt dal*, 196–201.

¹⁰ *Az avantgardizmustól a helytörténetig*, 214. = REITER, *Elsüllyedt dal*, 210–225.

¹¹ *Egy avantgárd költő alternatív városképei: REITER Róbert levelezéséből (1917–1924)*, közzéteszi BALÁZS Imre József, Korunk 2016/1, 92–109.

¹² *Uo.*, 106–107.

1. Kassák Lajos Reiter Róbertnek

Tisztelt Uram,

Két versét megkaptam és így nyugtatom: Nagyon sajnálom, hogy ez az első felkeresése még nem hozott olyan anyagot, hogy leadhatnám, de kézírataiból így is egy határozottan tehetséges emberrel ismerkedtem meg. Versei hibái, hogy kompozícióban egyenetlenek. A 6 óra címűben például a villamosból leszálló asszony, a diákkal játszó cseléd és a munkásokat néző dáma háromszoros motívuma mindháromszor egy és ugyanaz s így lapos és hatástalan marad az egész munka. Lényegében ez áll a másik versre is és mindkettőnek a részleteire is. Ha egy-egy szakasza szépen indul, valamelyik nem eléggé átgondolt és technikailag nem eléggé megmunkált sora teljesen lehúzza, naturalista sablonná teszi.

Kérem, hogy vigyázzon az általam említett hibákra, és arra, hogy a téma körét mélyebbé és szélesebbé dolgozza. Azt sem helyeslem, hogy egy miljöben és talán korban is tőlünk elég távol eső ember annyira a mi mondanivalóinkkal kezdi munkáit. A MA eddig felhozott témáin túl is vannak még megírásra érdemes dolgok, próbáljon meggazdagodni velük.

Különben csak a legtöbb jóreménnyel írjon, írjon.

S ha lesznek olyan kézíratai, amik Ön szerint beküldésre érdemesek – nagyon szívesen fogom venni és addig is a legnagyobb kíváncsisággal várom szerencsésebb kopogtatását.

Mindnyájukat tisztelettel üdvözli

Kassák Lajos

A levél keltezetlen, jelenleg Reiter Róbert saját kezű másolatában áll rendelkezésünkre. A kéziratot másolat feltünteti, hogy a Ma szerkesztőségének és kiadóhivatalának címe ekkoriban Budapest, Sziget u. 16. szám alatt található. Reiter egyik visszaemlékezése szerint megírása 1916 őszére tehető: „1916-ban azokból a versekből, amiket már jónak ítéltem, küldtem néhányat a Tettnek. Tizenhét és fél éves voltam, amikor 1916 őszén megkaptam az első Kassák-levelet. Úgy éreztem, lovaggá ütöttek, bár a levél egyelőre elutasító volt. No sebjaj, ha nem futottam be egy igazi nagy folyóiratban, majd csinálunk mi folyóiratot az iskolában: 1917 elején az osztályban irodalmi részvénytársaságot alapítottunk, egykoronás alapon. Nekiláttunk egy litografált folyóirat megszerkesztésének, a címe Holnap lett, és száz példányban jelent meg.”¹³ Legkésőbb (a Holnap megjelenésének időpontját is figyelembe véve) 1917 tavaszáról származhat a levél, amint azt a kézirat másolatán is megjegyzi Reiter. A szerző *6 óra* című versének szövege jelenleg ismeretlen.

2. MA irodalmi és képzőművészeti folyóirat Reiter Róbertnek

Bpest, 1917 május hó

Nagyságos Reiter Róbert úrnak

Temesvár

Sorainkkal örömmel üzenjük meg, hogy lapunk új stációhoz ért: részv. társasággá alakult és terjedelemben, tartalomban meggazdagodva kerül olvasóink elé. Törekvésünk körülményeink szigorú megválogatásával értéket adni új művészeteknek. Uttörő munkánk csak úgy érheti el célját, ha barátaink továbbra is támogatnak, hogy előfizetőink gyarapodásával alapot kapjunk

¹³ Reiter Róbert emlékezik, 205 = REITER, *Elsüllyedt dal*, 202–209.

a kitartáshoz. Ezért bátorkodunk Önhöz, lapunk régi barátjához fordulni, hogy b. társaságában tegyen ösmertté bennünket és előfizetők szerzésével még erősebbé a küzdelemben.

Amidőn szives jóakarataért és fáradságáért előre is köszönetet mondunk, maradunk mély tisztelettel

MA
szerkeszti
KASSÁK LAJOS
BUDAPEST

A kézírásos levél eredetiben maradt fenn. Aláíratlan, az aláírást a MA pecsétje helyettesíti. Arról a szerkesztőségi meggyőződésről tanúskodik, hogy a lap szerzői köre egyben a lap támogatóinak a körét is jelenti, így minden bizonyonnyal a Reiter-kéziratokra reagáló Kassák-levél után keletkezett. Egy visszaemlékezése szerint egyébként Reiter avantgárd lapolvasói tapasztalata a lehető legspontánabb módon alakult: trafikban vásárolta első saját példányait A Tettből és a Der Sturmból is: „Eljutottam először is A Tetthez. Nővéremmel Pesten jártam és egy trafikban megláttam A Tettet. Akkor láttam először. Megvásároltam két-három füzetet, így jutottam el aztán mint olvasó mindenekelőtt a Mához, kerültem a Strurmhoz. Mert ugyanabban az időben jártunk Bécsben is a nővéremmel, (...) és ott találtam meg a Sturmot, szintén trafikban.”¹⁴ Természetesen mielőtt kézbe vette ezeket az avantgárd folyóiratokat, már olvasott róluk korábban a Nyugat és a Világ hasábjain, erre az *Elsüllyedt világban* közölt több visszaemlékezésében is kitér.

3. Kassák Lajos Reiter Róbertnek

Kedves Reiter,

nagyon haragudtam már magára, de most minden meg van bocsájtva. A bátorító, kemény szavakat azonban nehezen kaphatja meg, én magam is komiszul állok. Bár közelről sem érintettek olyan tragikusan dolgok, mint magát. Nagyon magával érzek. Ne vegye ezt vigasztalásnak. De kívánom, hogy legyen erős. Még sok dolgunk van, és nem szabad, hogy az események letörjenek bennünket. Vigyázzon arra, hogy a szegény nővére sorsa ne hasson magára kedélyileg. Gyöngék vagyunk, és az ilyen esetek végzetesen hathatnak. Inkább feküdjön bele valami munkába. Ha eleinte nehezen is fog menni, higgye el, később egy rendes kerékvágásba zökken. Lehet, hogy magát nem is kell így biztatni. De ezzel a levéllel együtt magamat is biztatom. Kegyetlenül rosszul megy a dolgom. Szürke itt minden és reménytelen. Az emberek szörnyen utálatosak ugy a pártéletben, mint az irodalomban. Boldog vagyok, ha néha-néha egy jobb írás kerül a kezembe. A maga új verse tetszik. Irjon sokat és küldje el. Ma adom postára a MA két utóbb megjelent számát, amiket gondolom maga nem ismer. (Az ottani boltosnak külön 10-10 darab.) Most egy német estélyt készítünk elő, és egy német MA-t. Ezen kívül Pesten is próbálok valamit csinálni. Tamás és a felesége most ott van. Ha jól megy, akkor össze tudunk ott hozni egy periódikusan megjelenő lapot vagy röpirat sorozatot és egy nagyobb estélyt. Most úgy áll a dolog, hogy menni fog. Az új versét ott fogom hozni. Ezenkívül itt minden pénteken este vita estéket rendezünk körülbelül 50 résztvevővel. Természetesen sok az ellenségünk. Havonta egy művész estét rende-

¹⁴ A rejtőző költő: Mag Péter tévéinterjúja Reiter Róberttel, műsoron: 1976. február 2-én és február 9-én. Gépirat, 15.

zünk 150 hallgatóval. Általában jól sikerülnek. No lássa nagyon panaszkodtam és most úgy látszik nincs is rá okom. Téved, téved. Mindez csak kényszermunka. Mozgási kényszer és nem több. Ezek az én természetem reflexmozgásai. Az a mélység és odaadás nincs meg bennem, ami egy komoly munkához szükséges. Sokszor gondolom, talán nem is bennem van a hiba. Az itteni környezet az, ami még engem is legyilkol. Talán ha egyszer haza lehet menni, akkor még a maga verses könyvét is ki szeretném hozni. És még sok minden tervem van. De lehet, hogy ott is így leszek. Amit eddig hazulról ismerek, az semmi. Két három fiuban azonban mégis látszik valami. Ezekre kell majd építeni. Bennem megvan hozzá a jóakarát. Az új előfizetőknek küldöm a lapot. Kérem, hogy dolgozzon tovább is.

A multkoriban küldött cikkének mért nem küldi a folytatását?? Így nem tudom használni.

A pénzt már átvettem. A Tettekért még nem voltunk. Nagyon szükséges már!

Irjon gyakrabban. Üdvözl!

Kassák Lajos.

Kedves Reiter, ez a levél már napok óta meg volt írva, de, szinte hihetetlen, nem volt pénzem feladni. Ne várasson a válasszal.

A levél keltezetlen, jelenleg Reiter Róbert saját kezű másolatában áll rendelkezésünkre. Reiter a másolat végén megjegyzi, hogy a levél a 2x2 levélpapírjára íródott. A Reiter életében bekövetkezett tragikus dolog a családfenntartó nővér, Emilia súlyos depressziója, amely miatt 1924-ben, egyetemi tanulmányait megszakítva haza kellett térnie Bécsből Temesvárra. Nővérét ezt követően szebeni és kolozsvári klinikákon kezelték. A levélben említett vers minden bizonnyal az *Elsüllyedt dal*, amelyik a budapesti 365 1925/1-es lapszámában jelent meg. A cikk pedig, amelynek Kassák nem kapta meg a folytatását, lényegében azonos azzal, ami *A szó* címmel olvasható a gyűjteményes Reiter-kötetben.¹⁵ Keletkezésére így emlékszik Reiter: „Pogányék lapjában [Temesvári Hírlap] láttak napvilágot a szóról írt prózai fejtegetéseim is, amelyeket még Bécsben kezdtem papírra vetni. A kéziratot azon melegében elküldtem Kassáknak is, hosszú időn át kérte, sürgette a befejezést. A zárófejezet azonban sohasem készült el. A szöveget fölolvastam a Temesvári Hírlap által 1926-ban rendezett irodalmi magazinén is.”¹⁶

4. Kassák Lajos Reiter Róbertnek

Kedves Reiter Róbert,

végre valamit hallok magáról. Ugyanis ma este a kávéházban felkeresett egy ember (Doktor nem tudom ki), akinek maga vagy három hónap előtt átadott egy verset. Sajnos ő csak most hozta el. A verset nem tartom a legjobb dolgának, de azért örülök neki. A Dr. azt mondja, hogy meglehetősen nehezen él ott maga, de azért dolgozik. Azt mondja, van több kész cikke – mért nem küldi el? A mi életünk itt már teljesen tarthatatlan. Gazdaságilag teljesen tönkre vagyunk téve. A MA már hónapok óta nem jelent meg. És itt már nem is erőltetem az ügyet. Az én ügyeim otthon formálisan elévültek és így egy hónapon belül Pestre megyek. Ott elülről kezdem a dolgot. Lapot fogok csinálni és számítok a maga munkásságára is. Látja, részben örülök neki, hogy ilyen nyugtalan természetű vagyok, részben kétségbe vagyok esve, hogy így fogok átvergődni az

¹⁵ REITER Róbert, *A szó* = REITER, *Elsüllyedt dal*, 202–209.

¹⁶ *Az avangardizmustól a helytörténetig*, i.h. 221.

életen. Ezer bajom mellett most is dolgozom. Írtam jó néhány verset, cikket és 7 novellát. Ezek elég érdekes dolgok. Szeretném már valahol kiadni őket. Igaz, megírtam az önéletrajzom második kötetét is. A Nyugatban fog jönni ez is. Már elintézett ügy. Kedves Reiter, hallom, hogy a maga családi bajai sem javultak meg időközben. Tudja fene, a mi életünkre nagyon rátolódtak a fekete felhők. De fontos, hogy maradjunk meg energikus embereknek. Valaki idegenre aligha számíthatunk. Az nagy baj, hogy országhatárok bennünket is így széttoltak egymástól. De lehet, hogy Pesten megint össze lehet egy valamire való csoportot hozni. Ha ezt sikerül megcsinálnom, talán magának is némi új energiát ad majd. De így is és addig is dolgozzon. Küldje el eddigi munkáit. Gyűjtöm az anyagot. Komoly és szép lapot szeretnék összehozni.

Irjon, üdvözlí

Kassák Lajos.

Ha Pestre megyek, értesíteni fogom az átköltözésemről.

A levél keltezetlen, jelenleg Reiter Róbert saját kezű másolatában áll rendelkezésünkre. Reiter a másolat végén megjegyzi, hogy a levél a 2x2 levélpapírjára íródott. Keletkezésének idejére egyrészt Kassák említett hazaköltözési terveiből következtethetünk (Kassák 1926 őszén érkezik Budapestre), illetve abból, hogy Reiterről már több hónapja nincsen híre. Reiter a Dokumentumban, Kassák 1926 decemberében indított lapjában egy cikk fordításával van jelen (Le Corbusier: *Sorozatkonstrukció*, Dokumentum 1927. január)

5. Kassák Lajos és Nádass József Reiter Róbertnek

Kedves Reiter,

a kutya istenit magának, mért nem jelentkezik. Én, mint látja, itthon vagyok, sőt már megint lapot csinálok. Szeretnék magától is kapni valamit – okvetlen.

A lap elég gazdag terjedelmű és szép kiállítású lesz. Föltétlen postafordultával válaszoljon.

Üdvözlí Kassák Lajos.

Szólját hát meg „Tabalás” virágom!

Üdvözlí Nádass.

Ezenkívül küldje be az életrajzi adatait (3 sorban). Egy francia nyelvű antológiához szükséges.

Üdvözlí K.

A levél keltezetlen, jelenleg Reiter Róbert saját kezű másolatában áll rendelkezésünkre. Reiter a másolatban megjegyzi, hogy a levél a Dokumentum levélpapírjára íródott. Nádass József évődő, beékkelt megjegyzése Reiter *Tabala-dal* című versére utal. (Ma 1924/3–4.) Francia nyelvű antológiáról, amelyben Reiter is szerepelt volna, jelenleg nincs tudomásunk. Ezt követő levélváltásról Kassák és az 1927-től magyarul már nem publikáló, újságíróként dolgozó Reiter között nincs tudomásunk. Kétségtelen azonban, hogy a kölcsönös nagyrabecsülés a későbbi években is megmaradt, Kassák *Az izmusok történetében* a következő módon méltatta Reiter: „a Ma első időszakának egyik legfinomabb hangú és legérettebb költője. [...] Munkái – ha nem is a Nyugat, hanem a Ma értelmében – halk hangú, jól kiegyensúlyozott ritmikájú költemények voltak. Nem annyira az expresszionistákhoz, mint inkább előfutáraikhoz hasonlított, elsősorban az osztrák Traklhoz és az epikus lendületű cseh lírikushoz, Otakar

Brezinához. [...] Négy-öt alapvető szenvedélyre visszavezetett, idillikus költészet ez, amelyben a háború gyűlölete és az asszony szeretete, a forradalom kívánása és a szenvedés fölötti részvét motívuma forr össze.”¹⁷ Reiter Róbert pedig egy kései dedikációtól indulva idézi fel azt az időszakot, amikor heti vagy még nagyobb gyakorisággal zajlott közöttük a szellemi eszmecsere: „Pesten is már, de különösen bécsi éveim alatt nagyon közel kerültem Kassához. Erős szellemi élmények fűztek minket össze, megszámlálhatatlan együtt töltött óra és végtelen gyaloglások az esti Budapest utcáin, a Bécsben rendszerré vált vasárnapi együttlétek, új arculatú külföldi folyóiratokkal való ismerkedések, és mindig megújult iramú beszélgetések, átfűtött viták az új költészet, általában az új inspirációjú művészetek alapvető kérdéseiről – ez a szellemi mozgalmasság és izgalom, mérlegelés és eltűnődés, elvi oppozíció aranyveretű hangja és termékeny nyugtalanság vonul át emlékezetemen, ha Kassák ajánló sorait olvasom *A tölgyfa levelei* címlapján 1964-ből : »Reiter Róbertnek régi emlékekkel«”.¹⁸

KASSÁK LAJOS: DALI (KOLLÁZS)

¹⁷ KASSÁK Lajos, *Az izmusok története*, Budapest, Magvető, 1972, 230–232.

¹⁸ *Franz Liebhard beszéde...*, 198–199.

KONKOLY DÁNIEL

A szavaló, a költő és a túlvilág

KASSÁKNÉ SIMON JOLÁN HANGJA

„s szólt ajka, melyet mostan lepecsételt
a csönd s ahogy zengett fülünkben hangja,
mint vízbe süllyedt templomok harangja”

(Kosztolányi Dezső)

Kassák Lajos első feleségének, Simon Jolánnak hangjáról, szavatairól egyetlen felvétel sem maradt ránk. Noha több filmfelvétel is készült a művésznőről, némafilmek lévén azonban ezek sem őrizték meg hangját, ráadásul Gerő György műve, a magyar avantgárd első kísérleti filmje – melyben Simon Jolán központi szerepet játszott – az idők során elveszett, csupán a *Dokumentum* 1927 januárjában megjelent számában közölt néhány filmkocka maradt ránk. Így tehát kénytelenek vagyunk a Kassákné előadásairól szóló tanúságtételekre hagyatkozni, ha hangjának vizsgálatába kívánunk belebocsátkozni. Ezek a tanúságtételek természetesen legalább annyira árulkodnak a tanúságtéveőknek a hang- és irodalomfelfogásáról, mint Simon Jolán előadásairól. Kérdéses persze, hogy mondhatunk-e egyáltalán akármit is erről a hangról, ha sosem hallhattuk. Ez a fajta közvetlenség például már azáltal is elbizonytalanodik, hogy több tanúságtéveő irodalmi szövegek felől fér hozzá a hang egyediségéhez, Vajda Sándor így emlékszik vissza Kassákné szavataira: „hangja messze zengett, repült fölöttünk. Egész tragédiát mondott el”,¹ amely sorok akaratlanul is *A ló meghal a madarak kirepülnek* utolsó sorát („s fejünk fölött elröpül a nikkal szamovár”) idézik meg.

Mit mondhatunk ennek a hangnak az egyediségéről, ha már mindig csak előzetesen adott struktúrák felől nyílik hozzáférésünk? Egyedi volt-e egyáltalán Simon Jolán hangja? Több beszámolót is találhatunk, amelyek a szavaltok magas hangfekvéséről számolnak be: „ez a tragikus asszony a Huelsenbeck-versekből dermesztően vékony hangjával a legkísértetesebb titkokat csalta ki”,² vagy „sokan vannak, akik csak a humor szemszögéből méltatják előadásainak furcsán idegesítő, magas és ritmikus jajongását”,³ sőt Kassák egyenesen a falzett regiszterébe hajlónak véli felesége hangját: „Magas fejhangon szaval, s vannak valami olyan árnyalatok ebben a hangban, amik lekötik és elérzékenyítik a hallgatóságot”,⁴ hasonlóan Simon Jolán, aki egy levélben így fogalmaz: „Faludi megkért, hogy azt a fejhangot használjam, ami olyan rossz volt a Rózsában. Mert ide az nagyon jó”.⁵ A költemények szavalásához ritkán vá-

¹ VAJDA Sándor, *Bécsi éveim Kassákkal = Kortársak Kassák Lajosról*, szerk. ILLÉS Ilona – TAXNER-TÓTH Ernő, PIM, Budapest, 1975, 39.

² *A Ma felolvasó estéje*, Bécsi Magyar Újság, 1921, október 18., 6.

³ NÉMETH Andor, *Az „értelmetlen” versekről = Uó, A szélén behajtvva*, Magvető, Budapest, 1973, 170.

⁴ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, II., Magvető, Budapest, 1983, 286.

⁵ Simon Jolán levele Kassák Lajosnak, 1920. február 18., idézi CSAPLÁR Ferenc, *Kassákné Simon Jolán*, PIM, Budapest, 2003, 5.

lasztott hangképzési mód, a falzett – vagy az ennek eredményeképpen előálló, úgynevezett „fejhang” –, redukálja az egyéni hang sajátosságait, azonban ez a fajta szavalat éppen a szokatlan mivolta miatt válik mégis egyedivé. A hangszín egyediségének így értett redukciója akár az elkövetkezendő években létrejövő szavalókórusok kapcsán is emlegetett kollektivitás-eszmény előzményének is tekinthető.⁶ Köztudott, hogy Simon Jolán nagy szerepet játszott a szavalókórus itthoni népszerűsítésében. 1928 márciusában a Gutenberg Társaság szavalókórusának vezetésére kéri fel, majd ebből 1929 tavaszán többszörös szakítások során alakul meg a Munka-kör szavalókórusa.⁷ Nem sokkal később, az azonos című folyóirat májusi számában tanulmányt is publikál a szavalókórus vezetéséről.⁸

Az előadások során alkalmazott „fejhang” nem Simon Jolán találmánya. Alexander Moissi, az albán származású német szavalóművész, aki a '10-es és a '20-as években többször is megfordult Budapesten, szintén alkalmazza szavalataiban.⁹ (A legnépszerűbb videómegosztó oldalon több előadását is meghallgathatjuk.) Goethe *Erlkönig* című művének előadásában Moissi hangja a haldokló fiú szólamának recitálásakor már majdnem falzettbe hajlik, míg a címadó szereplő szólama esetében már egyértelműen oda sorolható. Más előadóknál tehát a falzett nem a kollektivitás eszményével kapcsolódik össze, hanem a haldoklóknak, vagy valamiféle túlvilágnak a hangjaként regisztrálható. Mint azt mindjárt látni fogjuk, jelen tematika Kassákné szavalataitól sem teljesen idegen.

Dénes Zsófia Simon Jolán egyik előadójáról írt beszámolójának különös és megfontolandó állítása a falzett és a szavalókórus által bejelentkező tendenciához, azaz a hang exteriorizálódásához kötődik: „testetlen elvont hang, túl van az emberi életen, de közelebb a teremtéshez; valahogy úgy, mint a gyermek hangja vagy a madaré”.¹⁰ Az előadó hangjának testetlensége, melyet Dénes Paul Klee *Sírfelirat* című versét, későbbi tényleges sírfeliratát („Megfoghatatlan vagyok e világon. Mert éppúgy lakozom a holtak, mint a meg nem születettek között. Valamivel ugyan közelebb vagyok a teremtéshez, mint az szokásos, de még így sem elég közel hozzá.”) parafrázálva mutat be, a hang és a beszélő szétkapcsolásának illúzióját implikálja, de kötődik a mottóban idézett Kosztolányi-vershez, a *Halotti beszédhez* is, amelyben az élő személy hangját már eleve a múltbeliség, a halál felől gondolja el.¹¹ A tárgyalt előadást – amelyet 1922. február 22-én tartottak Bécsben – hirdető plakát szerint nem volt műsoron a Klee-vers,¹² valószínű tehát, hogy a sírfelirat és Kassákné szavalatának összevetése az értekező leleménye. A sírfeliratok bevett gyakorlata, hogy hangos olvasásra szólítják fel az éppen arra vetődő személyeket, akik mintegy hangjukat kölcsönözve a szövegnek olvassák azt fel. A szavalat során az előadó is ilyen re-citáló pozícióba kerül, hiszen a szövegből lehetségesen felcsendülő lírai hang imitációját hajtja végre, ezzel pedig saját hangját delokalizálja. Ennek egyik megvalósulása lenne tehát Simon Jolánál a falzett alkalmazása – amely törli a hang

⁶ A szavalókórusról általánosságban ld. SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája*, Balassi, Budapest, 2011, 191–248.

⁷ CSAPLÁR, *I. m.*, 12–13.

⁸ SIMON Jolán, *A szavalókórus*, Munka, 1929/7. (május), 214–217.

⁹ vö. BÖHM Edit, *A magyar szavalás története*, Ad Librum, Budapest, 2009, 155–157.

¹⁰ DÉNES Zsófia, „Kihuzza torkából a tragikus cérnaszálat”. Bécsi Magyar Újság, 1922. február 21., 6.

¹¹ vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Szétterült ütem hálója”. *Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében* = *Uő, Irodalom és hermeneutika*, Akadémiai, Budapest, 2000, 181.

¹² CSAPLÁR, *I. m.*, 7.

egyediségének indexeit, ezáltal pedig a felcsendülő hang szinte bárkié lehet –, valamint ezért lehet indokolt a Dénes Zsófia jellemzése szerinti, a hangot illető testetlenség, amely egyrészt a hang eredetének kétségét, másrészt a hangnak a falzetre utaló színtelenségét is magába foglalja, amely már magában is kísérteties hatást kelthetett. Másképpen szólva: a szavalat azt hajtja végre, amit gyakorlatilag minden olvasás tesz, vagyis hangot, és ezzel együtt arcot ad a távollevőnek vagy az elhunytak.¹³ Paul de Man szavaival élve az így megképződő hang a „síron-túlról-jövő-hang fikciója”,¹⁴ amelyhez ha hozzávesszük, hogy az arc adása mindig annak megvonódását/megrongálását is magával vonja,¹⁵ akkor ezek az állítások oda vezetnek, ahová Dénes Zsófia tudósítása is eljut: a szavaloművész az előadás során már életben mortifikálódik. A Klee-féle sírfelirat által kihívott paradoxon – tudniillik, hogy a szerző már életében elkészíti saját sírfeliratát, amely nem egyedi gyakorlat az irodalomtörténetben¹⁶ – Simon Jolán előadásában is megfigyelhető, hiszen a szóban forgó 1922-es előadáson kivétel nélkül akkor még élő szerzők műveit szavalja el, ez persze nem mond ellent annak, hogy a halál mint nyelvi kategória jelenik meg a de Man-tanulmány utolsó bekezdésében, „mivel a jelentés és a megértendő figurája a nyelvben fosztatik meg alakjától”.¹⁷

Tehát a falzett regiszterébe hajló szavalat kísértetiessége, amely a hang delokalizációját hajtja végre, azt a következtetést vonja magával, hogy a szavalat az előadó erős jelenlétének ellenére is megőríz valamit a lírai hang modernségbeli akuzmatikusságából,¹⁸ ha leleplezzük, hogy a szavalt már mindig csak citátum, egy jelen nem lévő hang fikciója, amelyet az előadó teste igyekszik elpalástolni. Figyelemre méltó, hogy Dénes nem említi Klee nevét, csak annyit fűz hozzá, hogy Simon Jolán hangja „egy és ugyanaz az anyag a versek tartalmával”,¹⁹ amely két állítás szintén kötődik a sírfelirat műfajához. Az idézett sírfelirat – amelynek olvasása a szavalt allegóriájaként körvonalazódik – szerzőjének elhallgatása az epítáfiumok eredetileg szerző nélküliségét idézi meg,²⁰ így tehát a szavaltban felhangzó hang forrása is elbizonytalanodik. Thienemann Tivadar megállapítása szerint a sírfelirat azonban valami nagyon is lokális, ugyanis „a térnek csak egy adott pontján bír értelemmel. Mondatai olyanok, mint a jelbeszéd primitív mondata: a mondat pszichológiai középpontja mindig a beszélő, ill. a tárgy, mely az inscriptiot hordozza.”²¹ A kórus és a sírfelirat párhuzamba állítása azonban némileg ellentmond ennek, még akkor is, ha Thienemann éppen a befogadó passzivitása kapcsán fogalmazza meg ezt a hasonlóságot,²² hiszen a kórus ugyanúgy szóródást eredményez a hang eredetét tekintve, mint a szerző nélküli sírfelirat, amelynek az olvasó kölcsönöz hangot.

¹³ Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3., 101.

¹⁴ *Uo.*, 102.

¹⁵ *Uo.*, 105.

¹⁶ DÁVIDHÁZI Péter, *Menj vándor. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*, Pro Pannonia, Pécs, 2009, 21.

¹⁷ Bettine MENKE, *Sírfelirat-olvasás*, ford. KATONA Gergely, Helikon, 2002/3., 313.

¹⁸ A fogalomhoz lásd: Mladen DOLAR, *The Voice and Nothing More*, MIT Press, Cambridge – London, 2006, 60–71.

¹⁹ DÉNES, *I. m.*, 6

²⁰ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Danubia, Pécs, 1931, 73.

²¹ *Uo.*, 72.

²² *Uo.*, 73.

Az előadói hang citációs-jellegéhez tartozik még, hogy Simon Jolán több előadáson is elszavalta,²³ vagy inkább elénekelt a 18. sz. *költeményt*, Kassák legsikerültebb képversét, méghozzá egy, a korban ismert, gyermekek által kedvelt játékhoz tartozó ének dallamára,²⁴ melynek szövege a „Mariska ül/térdel egy kövön” sorral kezdődik.²⁵ A játékot a beszámolók szerint lányok kedvelték inkább, akik körben álltak, egyikük viszont középen ült, vagy térdelt („Mariska”) majd egy másik lány a körből kiválva („Károly bácsi”) azt imitálta, mintha késsel meggyilkolná Mariskát. Nem melleleg minden sor végét háromszor, néha csak kétszer elismétlik, a versszakok között tapsolnak, valamint mindig színre is viszik mozdulataikkal, ami éppen elhangzik. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi motiválhatta az adott dallam kiválasztását. A legszembeütőbb lehetőség a gyerekdal második sora („Mariska ül egy kövön, egy kövön, egy kövön / Fésüli szép haját, szép haját”) és a 18. sz. *vers* első szövegegyesége („A fák alatt / Lispitz ur / fésülgeti / szép haját”) közötti egyezés. De ezeken kívül az ismétlés és a performativitás is összekötheti az előadást és a játékot. Simon Jolán előadása ismétlés, hiszen egy, már létező dallamot használ fel. Ez az eljárás felidézheti az avantgárd ready made technikáját, amely Hegyi Loránd szerint még az önkifejezés illúzióját is ellehetetleníti.²⁶ A performativitás pedig talán Kassák költészetének szándékolt agitatív jellegével hozható összefüggésbe, vagyis mintha a gyerekjáték analógiájára jelen esetben is elvárható lenne, hogy a játékban résztvevők (befogadók) performálják az elhangzó eseményeket. Ennek lehetetlenségéről számol be Diószeghy Tibor meglehetősen frivol hangvételű beszámolója a bécsi előadóestról: „Sajnos, előbb még végig kellett egy beteg Kassák-époszt hallgatni. »A tölcseréket mindenki tegye be a fejébe« – jelentette ki férje nevében a művésznő, kevés sikerrel, mert senki sem tette be fejébe a tölcseréket.”²⁷

Miféle tölcserékről lehet azonban szó? Kassák 1920-as években született költeményeiben többször is szerepelnek gramfonok (3., 22. sz. *költemény*, valamint *A ló meghal a madarak kirepülnek*), tehát kézenfekvő értelmezés lehet a tölcseréket a gramfon tölcserével azonosítani. Az említett agitatív szándék viszont egy másik értelmezést is magával von, ha „tölcserrel tölti a tudást valaki fejébe” szólás mentén gondoljuk el a szóban forgó eszközt. Milyen viszonyban állhatnak tehát ezek a tölcserék az emberi testtel, vagy közelebbről az emberi fejfeljellel? Diószeghy elhamarkodott értelmezése valószínűleg a „fejébe teszi a kalapot” kifejezés miatt a tölcseréket pusztán egyfajta fejfedőként értelmezte. Az itt javasolt értelmezések közül az előbbi utalhat például a gramfontölcseréknek a fej felé való fordítására, vagy ameny-

²³ Például a már említett első, 1922-es bécsi előadáson, valamint 1923. szeptember 28-án Újpesten. Az utóbbihoz lásd: „Most valakinek eleven gyerek esik ki az orrlyukából...” *Dadaista és maori kultúra Budapestben*. Pesti Napló, 1923. szeptember 29., 3.

²⁴ uo.

²⁵ A játék Karinthy Frigyes életművében háromszor is szerepel. Először a *Görbe tükör* c. kötetben a *Mariska és Károly bácsi* című írásban, majd ugyanezzel a címmel egy kötetben nem közölt vers is születik, majd végül a *Nevető betegekben* szereplő *Tibor* című novellában. Kosztolányi Dezső felesége is említést tesz a játékról: KOSZTOLÁNYI Dezsőné HARMOS Ilona, *Burokban születtem*, Noran, Budapest, 2003, 140.

²⁶ HEGYI Loránd, *Adalékok Kassák Képarművészeti-túrájának értelmezéséhez = Kassák Lajos 1887–1967: A Magyar Nemzeti Galéria és a Petőfi Irodalmi Múzeum emlékkiállítás*, szerk. GERGELY Mariann – GYÖRGY Péter – PATAKI Gábor, Budapest, MNG, 1987, 51.

²⁷ DIÓSZEGHY Tibor, *Mindenki tegyen tölcseréket a fejébe! Dada-estély a schönbrunni kastélyban*, Jövő, 1922. február 23., 5.

nyiben literálisan értjük az igekötőt, a tölcserék testbe történő implantációjaként is elgondolható. Persze így a tölcser már eleve a testbe ültetettként jelenik meg, ha azt a hangképzés szervével azonosítjuk. Így viszont lehetségessé válik egy olyan interpretáció is, amely szerint a befogadók azért nem teszik fejükbe a tölcseréket, mert az már eleve ott van. A második itt felvetett lehetőség (a tudás fejbe történő betöltése) szerint a tölcser nem kimeneti, hanem bemeneti perifériaként mutatkozik meg, a felszólító modalitás pedig, a figyelem koncentrálására vonatkozhat.

Ha a felszólítást mint pleonazmust értjük, akkor szintén a játék és a szavalat közös pontjánál, az ismétlésnél járunk. Érdemes lehet tisztázni, hogy miféle sajátosságai lelhetők fel Simon Jolán szavatainak, mitől lesz egyedi és mi áll ellen az ismételhetőségnek, vagy mi az, ami számunkra, a hangfelvételek hiányában reprezentáció nélkül maradt? A tanúságtételek szerint Kassákné nem minden esetben falzett technikával szavalt: „Simon Jolán hangja [...] tiszta mély ezüstharang [...] döböntette izgalomba a közösséget”,²⁸ vagy: „Hangja messze zengett, repült fölöttünk. Egész tragédiákat mondott”.²⁹ Különös módon több tanúságtétel szerint is éppen a hangzósság, Simon Jolán hangja egyedi zöngéjének a jelölés során történő fel nem oldódása a záloga a szavalatok meggyőző erejének, vagy az „üzenet” továbbításának: Komlós Aladár így idézi fel az egyik összejevetelt, ahol Simon Jolán az ún. maori verseket és Huelsenbeck egyik hangkölteményét (*A fa*) is előadja: „Igazán nem vádolhatnak meg azzal, hogy a Maisták elfogult és lelkes híve vagyok, de meg kell vallanom, hogy szavalat még ritkán hatott rám úgy, mint Kassákné szavatai. Különösen »A fa« úgy hatott, mintha egy barlanglakó ősemberből, aki megrendülten a lelke ismeretlen fenekéig felbolygatottan megáll egy fa, egy vihar, az élet megfejthetetlen rejtelve előtt, riadt üvöltözések lobognának az ég felé. Félelmetes volt [...] A maori-vers olvasva – minékünk – semmi. Kassákné szavalatában elragadó zene. S hallgatásakor az érzést végtelen mélységben és tisztaságban érezzük át, éppen mert beleérzésünket nem korlátozzák szavak. S nincs a világnak az a költője, aki ki tudná teljesen mondani azt, amit sejtünk. De ennek a zenének Kassákné nemcsak előadóművésze, hanem komponistája is.”³⁰ Vajda Sándor tanúságtétele is a hang nem-szemantikai oldalának tulajdonít komolyabb hatást: „[a]z értelmet, a drámai jelentést Simon Jolán hangja, hangszerelése adta meg”.³¹ Vas István pedig így emlékszik vissza a Simon Jolán vezette szavalókórus egyik előadására: „[É]letemben először hallottam szavalókórust. Már nem tudom, hogy mit szavaltak – akkor sem tudtam megítélni, milyen vers, amit hallok. Nem is erre figyeltem: lekötött a műfaj újdonsága és szinte irodalmonkívüli (sic!) meggyőző ereje.”³² Azért különös, hogy a fent idézett beszámoló a hang anyagtalan anyagszerúségét, annak előtérbe kerülését vélik annak, ami a kommunikáció zavartalan végbemenetelét megteremti, mert Jacques Derrida Hegel jelfelfogását elemezve azt mutatja ki, hogy a legmegfelelőbb jelölő szubsztancia a hang, mivel abban a szemlélet érzéki térbelisége számolódik fel, így pedig azt a látszatot kelti,

²⁸ *Aktivisták – Kassákék előadójegye Ungvárott.* Új közlöny. 1922. március 25. 3.

²⁹ VAJDA, I. m., 39.

³⁰ KOMLÓS Aladár, *Szavatlan versek*, Bécsi Magyar Újság, 1922. dec. 17., 7.

³¹ VAJDA Sándor, *Bécsi éveim Kassákkal = Kortársak Kassák Lajosról*, szerk. ILLÉS Ilona – TAXNER-TÓTH Ernő, PIM, Budapest, 1975, 38–39.

³² VAS István, *Nehéz szerelem*, I., Szépirodalmi, Budapest, 1964, 225.

minthogyha közvetlen hozzáférést biztosítana a jelölthöz.³³ Az anyagszerűség és a közvetlenség viszonyához fel kell idéznünk az avantgárd költészet egyik vállalt tendenciáját, a szövegek világra való visszavezetésének igényét, amelyet a szakirodalom deszemiótizációnak nevez.³⁴ Lehetséges azonban, hogy a hang hangzóságának jelölésben betöltött szerepének kiemelése valamifajta közhely lehetett a korban, hiszen több, a szavaláshoz kötődő írás is szerepelteti ezt az összefüggést. Karinthy például így ír Alexander Moissi hangjáról: „nem az értelmén és a tudáson keresztül kapcsolja be a másik emberbe azt az indulatot, amit közölni akar”,³⁵ Kosztolányi pedig inkább figyelmeztet, hogy „[n]em szabad lebecsülnünk az emberi hang érzéki varázsát”,³⁶ majd elmesél egy történetet, melyben egy állítólagos „olaszul” halandzsázó barát előadását megérteni vélik a velenceiek, akikből hol egyetértést, hol ellenérzést vált ki a voltaképpen értelmetlen beszéd.

Érdeemes lehet összevetni, hogy mely egyéb pontokon fedezhető fel hasonlóság Simon Jolán szavatai és Kassák Lajos számozott költeményeinek poétikája között. A legfontosabb párhuzam talán a hang exteriorizálódásában jelölhető ki. Kassákné hangjának kísértetiességet könnyen levezethetnénk a korban elterjedő technikai eszközök működéséből (fonográf/gramofon, rádió, telefon, amplifikáció), azonban a szavalás és a kísértetiesség már a 19. században összekapcsolódni látszik. Egressy Gábor például egy francia szavalóművész előadásmódjáról, amely átmenetet képzett az ének és a pusztá beszéd között, a következőt jegyzi meg: „hangjárása valami hitszónoki, valami bibliaszó, majdne kísértetiesnek mondható”.³⁷ Tehát a szóban forgó jellemzést a szavaltatok általánosabb sajtóságaként kell elismernünk, vagyis a kísértetiesség inkább amiatt áll elő, mert a szavalóművész mint médium valami nem létezőnek a hangját szólaltatja meg, vagyis kísérteties, amennyiben a kísértet nem más, mint a jelen nem levőnek az ottléte, amely struktúra a jel szerkezetétől sem idegen, hiszen a jel az, ami nem ő. A szavaltat tehát egy olyan szólam, amely egy olyan hangot ismét, melynek eredetije hozzáférhetetlen. Derrida például az ismétlés és az első alkalom paradoxonával jellemzi a kísértetet.³⁸

Érdeemes lehet ezen a ponton egy kisebb elméleti kitérőt tenni. A hang kultúrtörténetét és a technikai médiumok viszonyát vizsgáló kutatókat némileg megosztja a kérdés, hogy az emberi hangról való gondolkodásban beálló változás, a 20. század első felében megjelenő technikai médiumok miatt következett el (Friedrich Kittler), vagy előbb a gondolkodásban kellett változásnak jönnie, hogy egyáltalán elgondolhatóak legyenek ezek az eszközök (John Durham Peters). A már Egressy beszámolóiban megjelenő, majd a Simon Jolán szavatairól való beszédben kicsúcsosodó kísértetiesség, úgy látszik, hogy az utóbbi álláspontot hitelesíti. A szavalóművészet elterjedése, amely mintegy elválasztotta a szöveget a szerző hangjától és arcától, így tehát elgondolható a hang exteriorizálódása felé tett első lépésként is.

³³ Jacques DERRIDA, *The Pit and the Pyramid: Introduction to Hegel's Semiology*, ford. Alan BASS = Uő, *Margins of Philosophy*, Harvester, Chicago, 1982, 89.

³⁴ Id. még: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*, Argumentum, Budapest, 1996, 133.

³⁵ KARINTHY Frigyes, *Moissi hangja*, Színházi élet, 1918/25., 7.

³⁶ *A vers szószólói*, 117.

³⁷ idézi: BÖHM, I. m., 79.

³⁸ Jacques DERRIDA, *Marx kísértetei*, ford. BOROS János – CSORDÁS Gábor – ORBÁN Jolán, Jelenkor, Pécs, 1995, 20.

A kísértetiességhez kötődik még Simon Jolán „üveghangja”, melyről több tanúságtevő is megemlékszik. Vas István így idézi fel első találkozásukat: „»üveghangját« pedig, melyet Kassák verseiből ismertünk, nem éreztem kellemesnek”.³⁹ Zelk Zoltán pedig így: „Aztán Simon Jolán üveghangját hallottuk, ő is a színpadra ment, elmondta verseinket, majd fuvola kísérettel elmondta Kurt Schwitters versét, melyben oly nagyon »mai« sorok vannak, mint ez: »ta ta ta ta tuie tuie«, s mely ezzel a sorral végződik: »ó be ó be ó be ó be«”.⁴⁰ A legegyszerűbben húros hangszereken megszólaltatható vékony és mindig magas frekvenciájú üveghang valóban kelthet túlvilági asszociációkat a hallgatókban. Az így megképződő, a hangszer és a szavaló között kirajzolódó párhuzam nem példátlan. Kosztolányi például így ír: „[a] szavaló nem egyéb, mint a vers hangszere, ahogy egy Beethoven-szonátának hangszere a zongora”.⁴¹ Az emberi test működésének és a muzikalitásnak az összekapcsolása már az ókori görögök-nél megjelenik, de a 19. század első felétől kiemelt fontosságot nyer.⁴² Például René Laennecet, a sztetoszkóp feltalálóját az a gondolat vezeti el a felfedezéséhez, hogy a test egy hangszer, melynek hangja megváltozik, ha az meghibásodott, azaz betegségben szenved. Hermann von Helmholtz művei – amelyek egyes kutatók szerint Bell, illetve Edison találmányait tették lehetővé azért, hogy megmutatták, hogy a hallás voltaképpen leválasztható a szubjektumról⁴³ – sem nélkülözik a szóban forgó hasonlítást. A német tudós a hallást akképpen gondolja el, hogy a fülben bizonyos „rugalmas függelékek” találhatóak, amelyek egy meghatározott frekvenciára mozgásba jönnek és átalakítják, illetve továbbítják az impulzust az idegek felé.⁴⁴ Jelen példából is az látszik, hogy a hangszer, a hasonlítás miatt pedig maga a szavaló is ráutaltak valami rajtuk kívülre, amely lehetővé teszi megszólalásukat. Ez pedig ismételten a szavalat kísértetiességére utal vissza, hiszen a szavaló által re-citált hang kísértetként szállja meg az előadót.⁴⁵

Azonban a hang exteriorizálódása sem Kassáknál, sem Simon Jolánnál nem mehet végbe maradéktalanul. A 22. sz. *költemény* egyik sora („költők torkából horgásszátok hát ki a gramofonokat”) ugyanis annak ellenére, hogy a gramofont teszi meg a hang forrásaként, mégis megtartja a megszólalás humán indexeit azzal, hogy nem választja le azt a „költő” szájáról. Kovács Kálmán *Az új előadóművészet* című tanulmányában hasonlóképpen beszél Simon Jolán hangjáról: „A vers, ami kezébe került, más volt az eddiginél, élet volt, hús-vér organizmusú. Nem volt játékos apropója a versnek, nem épült külön-alakulól, s azután bizonyos mesteri szabályok szerint elrendezett sorokból, nem, ennek a versnek törzse van, mire leírtuk utolsó szavát, eleven életre támad [...] Érezte Simon Jolán, ezt a verset nem lehet szavalni, mert ez

³⁹ VAS István, *I. m.*, 217.

⁴⁰ ZELK Zoltán, *Féltávolságon belül*, Szépirodalmi, Budapest, 1973, 191.

⁴¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Még valami a szavalásról = A vers szószólói*, 121.

⁴² Janina WELLMANN, *Listening to the Body Moving: Auscultation, Sound and Music in the Early Nineteenth Century*, *Journal of Sonic Studies*, 2017/1. (13.)
<https://www.researchcatalogue.net/view/323592/323593> (letöltés: 2017. 04. 11.)

⁴³ John Durham PETERS, *Helmholtz, Edison és a hang története*, ford. CSOBÓ Péter György, Replika, 2011/4., 97–112., illetve Anthony ENNS, *The Human Telephone. Physiology, Neurology and Sound Technologies = Sound of Modern History. Auditory Cultures in 19th- and 20th-Century Europe*, szerk. Daniel MORAT, Berghahn, New York–Oxford, 2014, 46–67.

⁴⁴ vö. ENNS, *I. m.*, 50., PETERS, *I. m.*, 104.

⁴⁵ vö. DERRIDA, *I. m.*, 14.

nem is vers, hanem az élet törzséről külön életre lefejtett külön egész, éppen minden felülettől való elvonatkozása folytán maga az élet”.⁴⁶ Az idézetben szereplő természeti metaforika egyrészt az előadó hangjának organikusságát hangsúlyozza, viszont mikor a szövegben azt olvassuk, hogy a szóban forgó szavaltat „az élet törzséről külön életre lefejtett külön egész”, akkor mintha mégiscsak a szétválasztaná a szavaltót és a szavaltatot.

Szabó Lőrinc *Tücsökzene* című műve 304. darabjának (*Vers a pódiumon*) is kérdése a szaváló és a szavaltat viszonya. Az említett költemény akár elgondolható lenne Simon Jolán egyik előadásának megverseléseként is. Ezt igazolhatná a szaváló attraktivitása („A szép nőt, aki előttünk szavalt”),⁴⁷ valamint a tény, hogy Szabó Lőrinc verséből a szavalt költemény értelméről semmit sem tudunk meg, amely akár arra is engedhetne következtetni, hogy egy „szavaltalan vers” elhangzásáról lehet szó. Habár a vers nem utal nyíltan a szaváló kilétére, Szabó Lőrinc önkomentárjából megtudhatjuk, hogy a versben szereplő művésznő alakjának megalakításában leginkább Palotai Erzsébet, Péchy Blanka, valamint Simonffy Margot személye és előadásai nyújtották az alapot.⁴⁸ A szóban forgó költemény annak ellenére is adalékul szolgálhat a vizsgált korszak szavaltatairól való gondolkodás jobb megértéséhez, hogy a szerző szándékát regisztráló dokumentum szerint nem elsősorban Simon Jolán szavaltatai ihlették. Amint az már az üveghang kapcsán is szóba került, a szaváló gyakran mint hangszer jelenik meg. Szabó Lőrinc versében sincs ez másként, ahol a szavaltót „élő hegedű”-nek nevezi a költemény. Ennek egyik vonatkozása, hogyha a szaváló hangszer, akkor önmagától képtelen hangot kiadni, valami külső hatásra van szüksége, amely a versben a „belső vonóként” elgondolandó „fényvihar” lenne. Mivel a hasonlat miatt az iménti kifejezés nem vonatkoztatható a színpadon álló művészre vetülő reflektorfényre, ezért egyelőre legyen annyi elég, hogy a versben többször felbukkanó elektromossággal áll összefüggésben. A hangszerszerűség másik vonatkozása pedig Laennec elméletéhez csatol vissza, amelyben a hangszerként elgondolt emberi test belsőjéhez a hang enged hozzáférést. Azonban Szabó Lőrinc költeményében az így felnyíló belső („átvilágítja, szívet, csontokat / zendít: a test, mint áruló üveg, / szinte mutatja, minden üreget / hogy kitölt benne dallam és ütem”) már nem az érzelmek és a gondolatok világával ekvivalens, hanem csupán a hangképzéshez szükséges belső szerveket mutatja meg, melyek maguk is üresek, üregesek.

Lényeges még a költemény zárlatában olvasható, de a *Tücsökzenében* is többször felbukkanó spiritizmus (ld. még *Mamika szellemei, Túlvilág felé, Az asztal táncolt, A külső rossz*). A záró sor felsorolásának („a szellem, a költő, a túlvilág”) utolsó eleme miatt, az elsőre nem feltétlenül kísértetként értelmeződő „szellem” kifejezés is elnyeri ezt a jelentést. Sőt, úgy tűnik, hogy a szavaltat hatásával, vagyis az utolsó sorban felsoroltaknak a hallgatókba történő átáramlása („*átszikkrik belénk*”) [kiem.: K. D.] az elektromossággal is összefüggésben áll. A vers más pontjain is találhatunk az elektromosságra utaló kifejezéseket. Például a szaváló hangjának rezgése által hozzáférhetővé váló belső („a vers [...] *átvilágítja, szívet, csontokat / zendít: a test, mint áruló üveg, / szinte mutatja, minden üreget / hogy kitölt benne dallam és ütem*”) [kiem.: K. D.] a röntgenezés – amely sugárzás is az elektromágnesességen alapul – jelentésköréhez kapcsolódó szóval vezetettik be. Valamint a szavaltót a feje tetejétől a lábujjaiig végigsúroló „fényvihar” mintha egy belül zajló folyamatot (a feszített idegállapotban a testen

⁴⁶ KOVÁCS Kálmán, *Az új előadóművészet*, Ma, 1922/4., 63.

⁴⁷ Több tanúságtévő is beszámol Simon Jolán szépségéről ld. VAS, I. m., 217.

⁴⁸ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, II., Magvető, Budapest, 1990, 480.

végigfutó bizsergést) egy külső természeti jelenséggel jellemezze,⁴⁹ amelyet talán nem teljesen indokolatlan a sarki fény – szintén elektromágneses – jelenségével azonosítani. Itt említhető még a szavaló „villamos haja” is, amely valószínűleg az elektrosztatikus töltéssel rendelkező hajra utal. A fentebbiek értelmében már láthattuk, hogy a szavalóművész mintha egy szeánsz vezetőjeként (médiium) szavalaival szellemeket idézne. A „villamos haj” vonatkozhat például arra a hiedelemre, amely szerint a kísértetek megidézését elektromos jelenségek követik.⁵⁰ A most tárgyalt költemény végén megjelenő, az okkultista áltudomány által magnetizmusnak nevezett jelenség (a „szép húsból” átszikkasztó tényező), valamint az „öntudat kéjes szünete” a *Tücsökgzene* 352. darabjában (*...a nagy kék réten...*) is megjelenik: „zeng a hang és zsongva ring a rét, / s ahogy szíved átveszi ütemét, / mintha egy gömb fénytág felületén / robbanna rólad, úgy hagy el az Én”. Azaz jelen esetben a szív és a rét (a tücsökgzene) ütemének összehangolódása az én elvesztéséhez, vagy éppen megkettőződéséhez vezet.⁵¹ Nagyon hasonló dolog történik a szavalóművésszel is (aki szintén ráhangolódik egy már meglévő ütemre), hiszen – mint fentebb láttuk – a szavalat egyrészt mortifikálja a szavalót (ehhez kapcsolódik a szavaló átvilágítása által megidéződő röntgenezés is, amely jelenség a vizsgált személy csontjait teszi láthatóvá már annak életében), másrészt a szavaló hangja is duplikálódik, ha hangjának forrása egyszerre az előadó hangja, és egyszerre a „síron-túlról-jövő-hang fikciója”.

⁴⁹ Szabó Lőrinc gyakran él ezzel a módszerrel ld. még: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tükörszínjátéka agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*, Ráció, Budapest, 2010, 238–257.

⁵⁰ *Pallas nagy lexikona*, asztaltáncoltatás - <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/007/pc000799.html#3> (letöltés dátuma: 2017. 08. 28.) valamint KIRÁLY József, *Spiritizmus, okkultizmus*, Athenaeum, Budapest, 2007, 59.

⁵¹ KULCSÁR-SZABÓ, *l. m.*, 255.

Volt idő,
 hogy **szent**
 csoda-idézói
 voltunk a világnak,

pajkos játékkal **mí** üdvözöltük
 az asszony **első** ajándékát

1915 ÉPOSZ WAGNER MASZKJÁBAN 2015

■ és **hallom** a serény kézművesek dalát, ■
 ■ kik máskor kemény seregbe falazták életük, ■
 ■ **vagy** éten élve zord pincék zugán, ■
 marokkal gyúrták a **szörnyű bombák** poklát;
 s akik komor nyomorban nyütték hat napját a hétnek,
ma fess topánban járnak kerge táncuk,
 ■ s a szívük balga szerelemre dobban. ■
 ■ Csak így tovább, tovább a tág utcák során, ■
 ■ bolyongni estig **és** vidám derüvel, ■
 köszönteni az **idegen leányt,**
 ■ ki ablakából csókkal inti párját: ■
mert édes órát kóstolni szeretnék én is egyszer.

RÓCZAI GYÖRGY: KASSÁK - WAGNER MASZKJÁBAN

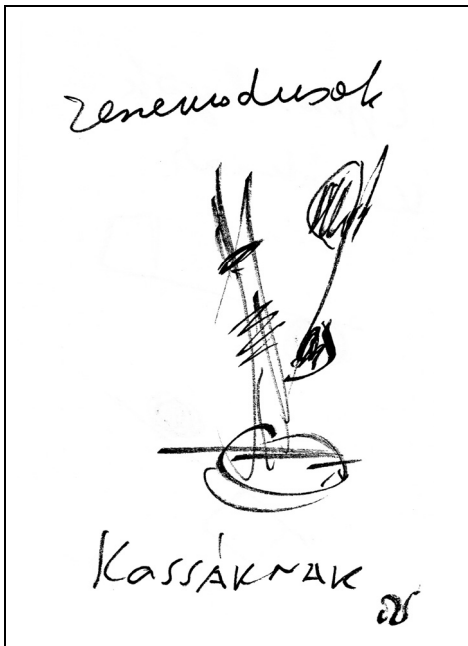
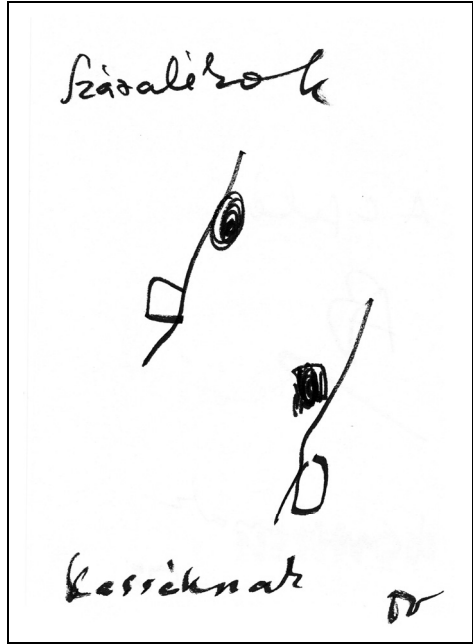
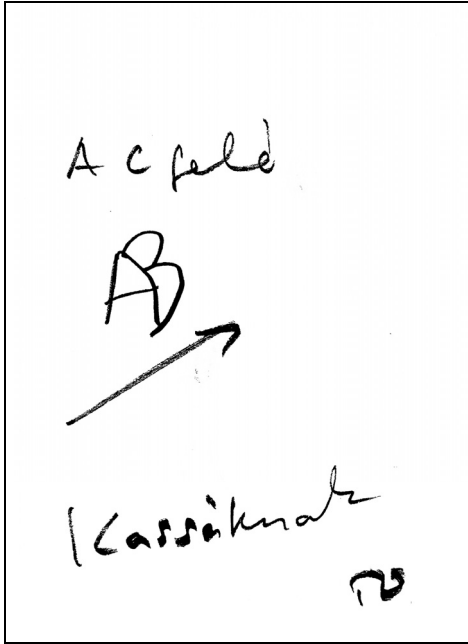
TANDORI DEZSŐ

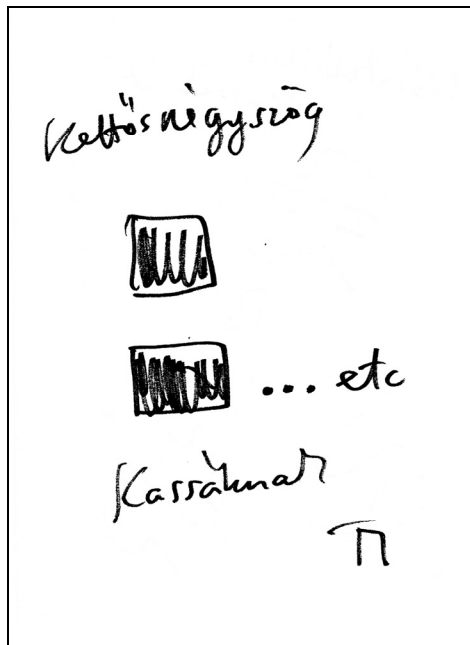
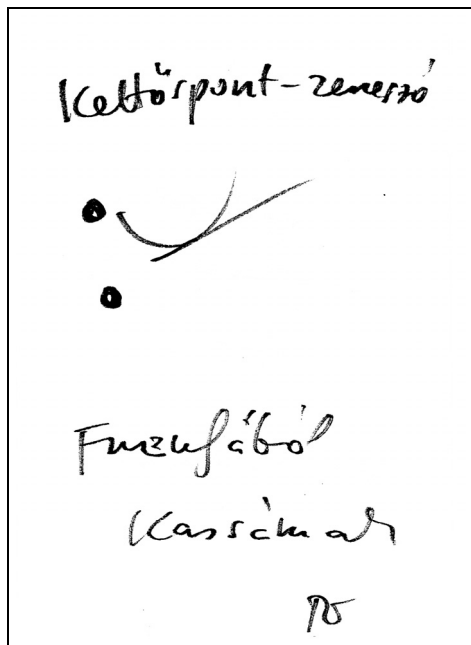
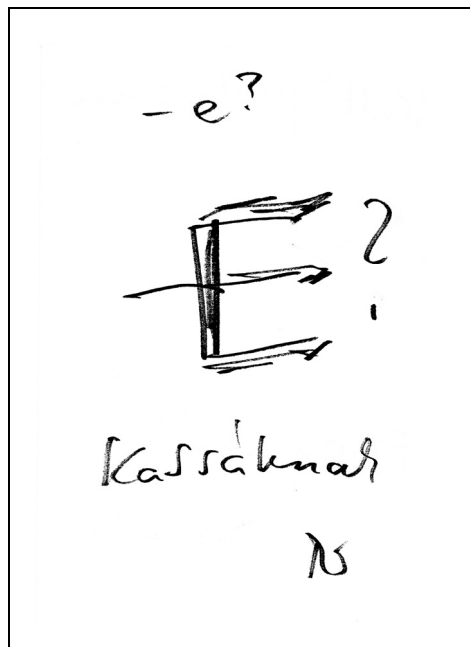
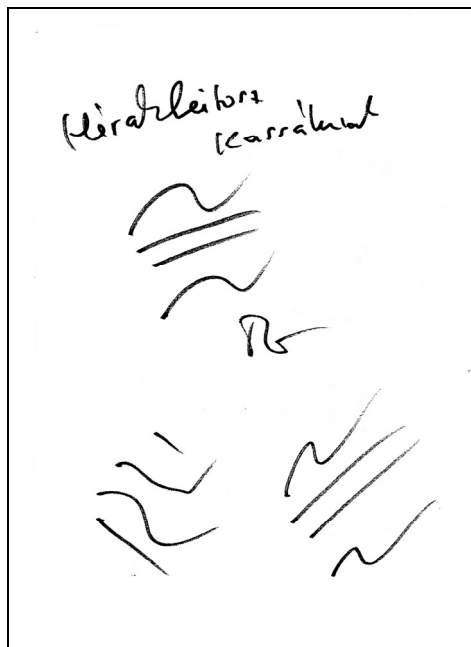
Kassák et is
 Életműve
 es lett volna
 zora eleve?
 Nedv, maderak,
 Corak.
 Kopárság-e a
 kassákitt?

TO -
 -Kassák!
 -h !
 -h ?
 -h -
 -h -h-

5 tovább:
 -h-
 -h-
 -h-
 -h-
 Kassákmar
 TO

KASSÁK TO
 Ma már lepp is,
 KASSÁK
 "EGY ÉMBER ÉLETE"
 "KASSÁK
 "LETT VOLNA?
 KASSÁK!
 Nem kopárság
 a nem-árság!

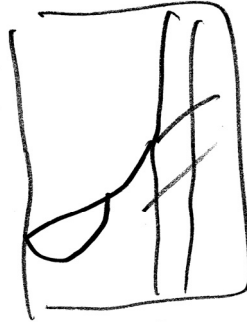

hangnővilít
ablak

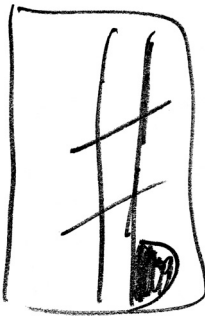
ablak
kassákmar

K

Zsákudás,
ablakban,
vidorítás

T

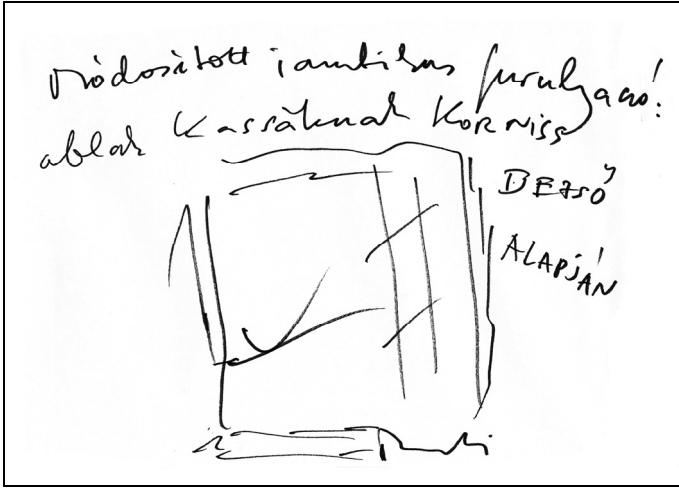

kelbör
vidorítás
kassákmar

Ez ember lépte,
ajak is ablak

kassákmar
B

NEMES Z. MÁRIÓ

Komjáthy Jenő költeményei a Szíriuszi Magkórus előadásában a 2789. Hungarofuturista Kongresszuson

1. Csúzik a nyarmat

rüszüvel készültem finfire
de megbzták korfut a begyár akrok
hulla hullana zápoz
fekete ének a nyúlfa
meddig ér xénia
meddig a hüpp.

lárok alszanak tobuláron
csúzik a nyarmat fénye a bestén
elfen a zuckja akár a puty
sírok és sírok
szikkad a nyög

ne fegyelj uzgár
lám zörg a ruszk
fene nagy garral jó a puty
intezita nyálifári
bekaszlak nőmbi
akárhol púz

zánga zánga nafetye nag
bárcsak ottó jönne dag
nifele áll a vonyarc
ósvi féknyelvel
zuhansz

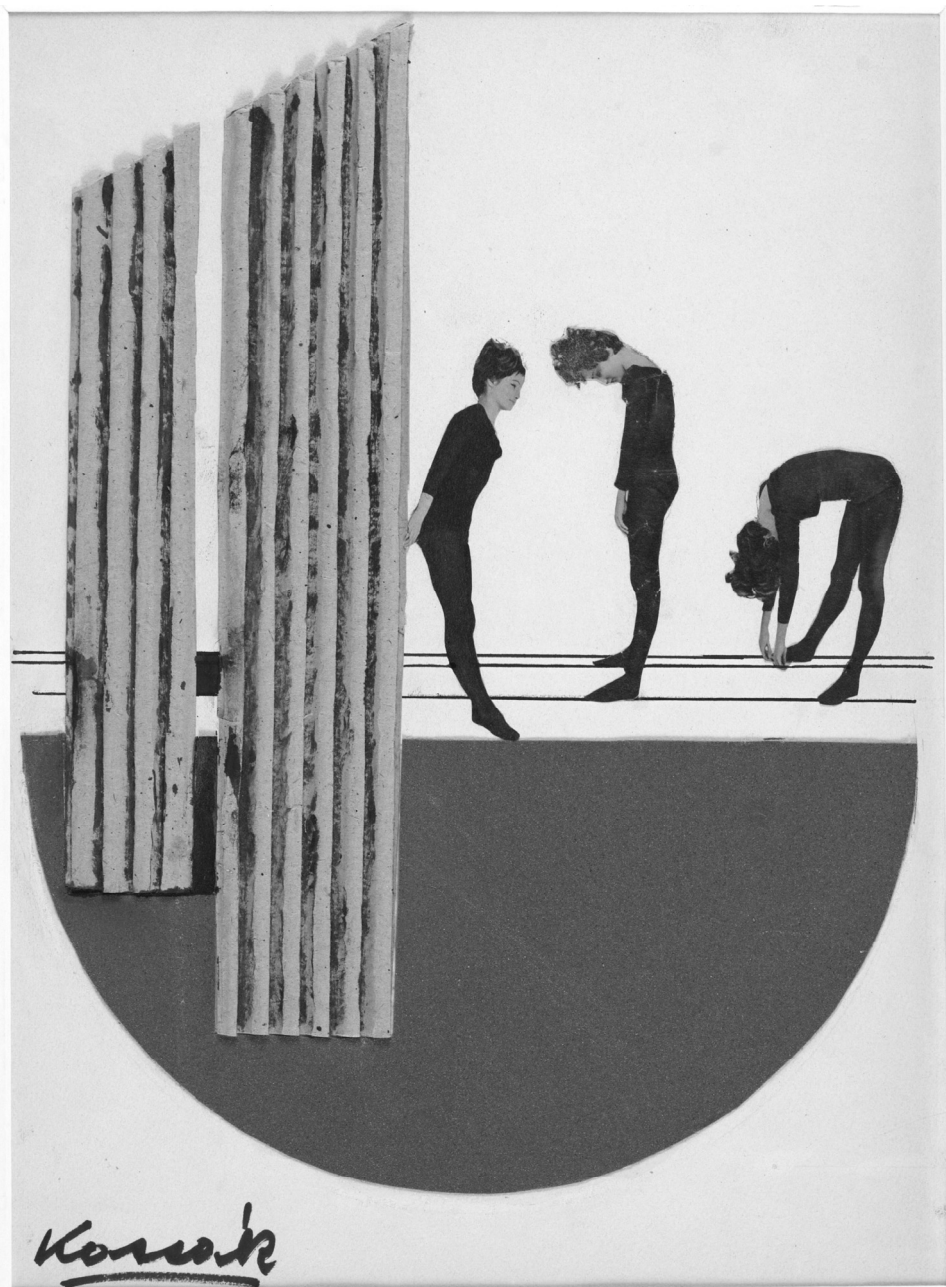
2. Nyápocok

ancsej volt a lelke szása
pedig a toborc
kietlen nyufkszáron
hullt hullt
a fátyolozott póc

nyápocok nyápocok
zsizske és avar
nipoji olifa
antracitszuka

főbe főbe holt a dinka nyuzogár
nem köci a nyál csak apró
zúrrogat a társzki
nincsen mosolya

antracit nyápocok
kimart pendele
ne nézz vissza
csak nyöff amíg
zúrrogat a nyár

KASSÁK LAJOS: KOLLÁZS TORNÁSNŐKKEL (KOLLÁZS)

FRIED ISTVÁN

Kassák Lajos három NYUGATos esztendeje

„Mert az önmagáért szépet nem ismerjük, de bizonyos, egy tökéletesen megépített gép vagy tökéletesen megszerkesztett vers nem lehet csúnya. (...) Amennyiben tehát a szép fogalmát használni akarjuk, a szép nem az, ami tetszik, hanem ami relatíve tökéletes. Ezt a tökéletességet a konstrukció egysége határozza meg.”

(Kassák Lajos: *Éljünk a mi időnkben*)¹

„Most hogy kibomlott a fekete virág, köszönöm néked, Kasi. Sok mindent köszönök ezért.”

(Szántó György: *Fekete éveim*)²

Osvát Ernő ugyan elveihez ragaszkodó, ám időnként meglepetésekkel szolgáló szerkesztő volt. Amikor 1924-ben az emigráns, még körözött Kassák Lajosnak tervezett önéletrajzából közölt részleteket, sokat kockáztatott, de azzal is, hogy nem egyszeri publikálás maradt ez a *Nyugat* tematikai kínálatai közül szokatlanságával jeleskedő próza, hanem 1926-tól különféle műfajokkal, különféle rovatokban tűnt föl a Kassák névalírásával jelzett költemény, próza, vers, kritika, tanulmány, tárlatismertetés, körkérdésre adott felelet. Mintha Kassák azok közé az állandó munkatársak közé tartozott volna, akiknek közreműködése a *Nyugatban* magától értetődő volna; mintha azok egyike volna, akik ugyan nem mindenben osztják a szerkesztő Osvát Ernő elképzeléseit, sem a kritikai szellemet, sem a „szép”-ről való gondolkodást illetőleg, mégis, a nem probléma mentes körülmények közé jutott *Nyugatot* tekintik szellemi otthonuknak. Osvát maradék életidejében, az 1926–1929 közötti néhány évben oda hatott, hogy Kassák számára a *Nyugat* ne pusztán a tudatosított/tudatosult beérkezést jelentse, hanem ettől nem függetlenül olyan orgánomot, amelyben szabadon fejtheti ki a maga hangsúlyozottan személyes (szocialista meggyőződése szerinti) esztétikai és nemcsak esztétikai elveit, miközben a *Nyugat* szerkesztőségének mégis érvényesülő irányvonalával szemben kialakított állásfoglalásait a kolozsvári *Korunkban*, valamint a polgári radikálisok folyóiratában, a *Századunkban* teszi közzé. Osvát részéről egyfelől nagyvonalúsága, minőségérzéke könyvelendő el, az a tény, hogy Kassák számára tág teret biztosított, sőt, regényíráásra bízta, majd megkezdte az *Angyalföld* közreadását,³ másfelől tekintettel volt a szerkesztőtárs, Babits Mihály (túl)érzékenységre, Kassák bírálatát a *Halálfiáról* ezért nem közölte. Kassák aztán a Baum-

¹ Kassák Lajos: *Éljünk a mi időnkben* (1926). = uő: *Éljünk a mi időnkben*. Írások a képzőművészetről, vál. s.a.r. Ferenc Zsuzsa, jegyz. Keszthelyi Rezső. Bp., 1978, 90.

² Szántó György: *Fekete éveim*. Bp., 1973, 281–283. Kassák a történelmi regény írásával szemben önéletrajz, majd dráma írására buzdította Szántót.

³ Csaplár Ferenc: Kassák Lajos körei. Bp., 1987, 161, 201, a Kassák-Babits viszony alakulásáról: 320–340.

garten-alapítványról alkotott véleményét meg sem kísérelte közre adni a *Nyugat*ban. Ilyen módon Osvát és Kassák elég távolról közeledtek egymáshoz, noha van adatunk arra, hogy korábban Osvát meg-megjelent a *Ma* rendezvényein (olykor Babits is), s az *Egy ember élete* kéziratához bármily konspiratív módon jutott hozzá,⁴ nem habozott a publikálással, jöllehet pert, támadásokat kockáztatott. Olyan adat is fölmerült, miszerint Osvát és Babits közismert nézetkülönbségei⁵ miatt Osvát fontolgatta (volna?) egy kritikai orgánium létesítését, melyben olyan írások is napvilágot láttak volna, amelyek áldozatul estek Babits (túl)érzékenységének. Gellért Oszkár két helyen is előbányássza ezt az adatot emlékezetéből, s a hasonlóan fogalmazott mondatokhoz a második közlés során zárójelben hozzáfűzi: „(Osvát itt Kassáknak arra a cikkére gondolt, melyet Babitsról írt, s melynek kiadását Babits nem engedte meg).”⁶ Kiegészítésül jegyzem meg, hogy a (túl)érzékeny Babits és Kassák között az 1930-as évekre, mikor Babits szerkesztette a folyóiratot, megenyhült a viszony, Kassák továbbra is munkatársa maradt a *Nyugat*nak. Hogy Baumgarten-díjat csak 1945 után kapott, annak a korábbi minisztériumi letiltás volt az oka.

Aczél Géza emígy összegzi Kassák és a *Nyugat* egymás pozícióját erősítő kapcsolatát: „épp a *Nyugat*ban válik országosan elismert klasszikus íróvá, aki végül is a folyóirat legtermékenyebb szerzőjének bizonyul közel kétszáz közleményével, melynek majd harmada terjedelmes regényrészlet.”⁷ A magam részéről azt emelném ki, hogy szapora Kassák-közléseivel a folyóirat nyitottságát, a más ízlés, szépfelfogás, világnézet eltérő vélemények közé beilleszthetőségét hirdethette, Kassák viszont azt, hogy a maga *Nyugat*-képével (erről alább), más irányokat integráló és integrálásra felajánlott nézeteivel legitímálta a *Nyugat* liberalizmusát, majd tevékenységét (ehhez számítsuk a megindított *Dokumentumot*) olyan értelemben fogta föl, mely nincs teljesen elkötelezve egyetlen irodalompolitikai és esztétikai célkitűzésnek sem; s ha egy rövidebb írásban odaveti is: „ma már túl vagyunk az avantgardizmuson”,⁸ másutt felrója az expresszionizmusnak, hogy alkalmatlan a szoborbeli monumentális művészetre,⁹ nem tagadja meg annak az új iránynak jelentőségét, netán az egyetemes krízisből kifelé mutató érdemét, amely részint a Neue Sachlichkeit színházi törekvéseiből, részint az új filmművészetből érkezik (ezekről alább). Egyszóval Kassák ugyan nem mutatkozik érzéketlennek *Nyugat*-szerzők valódi jelentőségével szemben, noha az 1920-as esztendőkből azokkal rokonszenvez, akik magányosan álltak a különféle modernségek ütközőpontjain (majd az 1930-as esztendőkből tervez olyan, összefüggő sorozatot, amely a *Nyugat*nak a maga számára legfontosabb alkotóit elemző tanulmányban mutatná be, részint átdolgozva – kiegészítve az 1920-as esztendőkből a *Nyugat*ban közölt írásait,¹⁰ és csak mellékesen jegyzem meg,

⁴ Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Bp., 1935. VII, 93, 100–102, 116.

⁵ Gellért Oszkár: *Kortársaim*. Bp., 1954, 32–33, 188.

⁶ Uő: *Egy író élete*. A *Nyugat* szerkesztőségében II. Bp., 1962, 110. 315.

⁷ Aczél Géza: *Kassák Lajos*. Bp., 1999, 121.

⁸ Kassák Lajos: *Két fiatal festő*. *Nyugat* 1928, I, 238–239.

⁹ Uő: *Bokros Birman Dezső* albuma. uo, 767–768.

¹⁰ Tasi József: *Kassák és Móríc Zsigmond*. = *Magam törvénye* szerint. *Tanulmányok és dokumentumok Kassák Lajos születésének századik évfordulójára*, szerk. Csaplár Ferenc. Bp., 1987, 107–108.

hogy egyik-másik szerzőről, kisebb időbeli eltéréssel Németh László, illetőleg Márai Sándor is írt, olykor nézetbeli átfedéseket konstatálhatunk).¹¹

Mindenesetre elmondható, hogy Kassák markáns véleményével még akkor is kiválik, ha esetleg ugyanarról a szerzőről-műről egy másik kritikát is közöl a szerkesztő. A következő, egyáltalában nem meglepő állítás az lehetne, hogy Kassák kitekint a nyelvi határon túlra. Értékelendő, amit Gorkijról írt,¹² kiemelve annak szuverén, máshoz nem hasonlítható, minek következtében irányoktól, korstílusoktól független (regény)világát. Igaz, a Kassák-kutatás jó-részt egyetért abban, hogy Gorkij önéletrajzi trilógiája ösztönözhetette az *Egy ember élete* megírására;¹³ ahogy Gorkijban választott osztálya reprezentánsát látta, a maga erejéből tehetség kibontakoztatóját, aképpen igazolta önnön példájával, miként juttathat tanulás, önképzés, szorgalom, sorsvállalás és világnézeti formálódás oda, hogy egyenrangú társa lehessen a szerencsésebb sorsú alkotóknak. Ha csak egy pillantást vetünk a magyar és világirodalmi tárgyú írásokra, nemcsak az ítéletalkotás megalapozottságát, az olvasmányok mélyebb értését vehetjük tudomásul, hanem a világszemléleti előfeltételezések hangsúlyozása ellenére, azaz e kritikai pozíció határozott érzékeltetésével szemben, az esztétikai ítéletek differenciáltságát. Kassák nem tagadja, hogy a művészetet csak „társadalmi” kontextusában véli értelmezhetőnek, olykor szigorúbban szólva: megítélhetőnek, valójában elutasítja a merőben használati szempontú vélekedéseket, a „proletkult” rövidre zárását, éppen ezért mutat megértést még olyan írók iránt is, mint például Szomory Dezső vagy Füst Milán, akiket nem szembeállít Bubitscal vagy Kosztolányival (az 1930-as esztendőkből már az ő jelentőségüket is méltatja), hanem becsüli különútjukat, egyszerre fogadván el stíluskezdeményezésüket, határolván el magát „felül”-stilizáló törekvéseiktől, modorosságuktól. A magyar és a világirodalmi szemle akár esetlegesnek tetszhet, kevéssé valószínű, hogy felkérésre dolgozott volna, inkább éppen keze ügyébe került olvasmányairól számolt be. A ma olvasója nem leli nyomát annak, hogy pusztán benyomásait, egyszeri rátalálását közvetítené a folyóirat számára. Jóval inkább azt, hogy filmelméleti/kritikai, tárlatokról beszámoló, irodalmi tanulmányai egyként *A művészet társadalmi produktum*¹⁴ című tanulmányában vázoltakból vezethetők le: „A művészet nem a világ törvényein kívül álló abszolútum, hanem társadalmi produktum”, vagy: „Az ember (...) társadalmi lény, egyéni alkotás, de társadalmi produktum”. Ezzel nincs szerinte ellentétben, „hogy minden művész, mint minden fölfedező és alkotó, a kifejezési forma tökéletes megvalósítására törekszik”, és ezért tekintettel kell lenni a művész pszichikai adottságaira: így nem lehet „passzív széplélek”, de „könyörtelenül áll szemben az anyaggal”. Röviden áttekintvén a művészet nagy korszakait, a szocializmusban látja a „jelen legnagyobb problémájá”-t, itt hangsúlyozni kell, hogy Kassák a szociáldemokráciához vonzódott, másrészt az ő szocializmusa egyben a jelenénél igazságosabb-méltányosabb társadalmi rend igényével azonosítha-

¹¹ Németh László: *Ember és szerep*. = Homályból homályba. Bp., 1977, I, 367: „A Halálfiáról elég kicsinylően írtam.” Márai Sándor nagyjában-egészében egy időben írt nagy elismeréssel Szomoryról: A párizsi regény. Ujság 1929, nov. 23, előtte: Írói élmény. Kassai Napló 1924. márc. 30. (Nem szereti Szomoryt, de „igen-igen nagy író”. E cikkben felbukkan Kassák, majd Tömörkény neve.)

¹² Kassák Lajos: *Az Artamanovok*. Nyugat 1926, II, 962–965. Ezt követően olvasható Bonkáló Sándor: *Gorkij új regénye*, uo, 965–966.

¹³ Szávai János: *Az önéletrajzi Kassák*. = Kassák. Esszék, tanulmányok a költőről, íróról, művésztől, szerk. Szávai János. Bp., 1990, 127.

¹⁴ Kassák Lajos: *A művészet társadalmi produktum*. Nyugat 1929, I, 346–349.

tó. „Egy új kor kezdetén állunk”, reméli, a szocialista művész „az élet teljességét kísérli meg összefogni.” A világválság előtti pillanatokban még utópikus gondolkodású Kassák elutasítván a művészi alkotások merev osztályhoz-kötöttségét, az egyetemest célozná meg a konstrukciók által megvalósítható tökéletesség jegyében. Az 1930-as esztendőkből azonban már szerényebb és inkább megvalósítható program jegyében működik, amely természetszerűleg nem független a magyar és európai változásoktól, ideértve a Szovjet-Oroszországból érkező híreket. Esztétikai nézeteinek nyitottsága (az olykori teoretikus rövidre zárásokat is a helyükön láttatva) azonban továbbra is jellemző, akár paradoxnak vélhetnők, hogy Szomory és Füst Milán, a méltányosabban megítélt Babits, illetőleg Kosztolányi és Móricz után nem akármilyen elismeréssel nyilatkozik Márairól (ennek kölcsönössége alaposabb értelmezést igényelne).¹⁵

Visszatérve az Osvát szerkesztette *Nyugat*ban közölt írásaihoz, ismét csak a meglepő jelzővel élhetnők, hiszen első kritikai megnyilatkozása Szántó György első történelmi regényének, a *Bábel tornya*nak bemutatása volt.¹⁶ Igaz, Szántó Györgynek a nemzetközi avantgárd irányait visszhangzó, a párizsi és a berlini mozgalmakat, törekvéseket, ágenséket bemutató folyóirata, az Aradon kiadott, rövid életű, de vállalásában és anyagában jelentős *Periszkóp* révén már a húszas évek első felében is volt kapcsolódási pontja Kassák törekvéseihez, ennek ellenére érdekes az a tény, hogy egy későbbi időpontban Kassák újra visszatér Szántó regényeihez, állást foglal az író érdemei mellett (ezúttal a tatárjárás korában játszódó *Bábel tornya* mellett, a Körösi Csoma Sándor életútjáról szóló *A bölcső* meg az Erzsébet-kori drámaíró, Marlowe-t a középpontba helyező *Földgömb* összegző kritikáját adta).¹⁷ Arra a kritikából kitűnő látszólagos ellentmondásra mutat rá Kassák, hogy Szántó György a jelen problémáit a „történelmi regény” alakzatában dolgozta föl, jöllehet ilyen „mutatvány”-ra a történelmi regény általában alkalmatlan. Az elismeréssel nem fukarkodik Kassák: „komolyan számba veendő Szántó regénye”, „szigorú mértékkel mérhető, a mese feldolgozásában és formakompozíciójában nagyszerűen végigvezetett és kiegyensúlyozott munka.” Baja Kassáknak a választott alakzattal van, itt rövidebben, másutt részletesebben fejt ki álláspontját. Persze, nem az alakzat az oka annak, hogy általában a történetírás, illetőleg a történelembe aláereszkedés nem egyszer meghirdetett objektivitását tagadja. „Hogy Szántó a történelemhez nyúlt vissza, az a tény feleslegesen irodalmivá teszi könyvét, viszont lehetséges, hogy ezek a formai adottságok tisztábban engedik láttatni velünk a szerző kész, öntudatosan egyszerű és koncentrált művészetét, s imponáló az az önmérséklet, amivel Szántó témáját kezeli és formáját egyensúlyozza.” Alább azzal „menti” Szántót, hogy vak lévén kevésbé fér hozzá a jelen eseményeihez (valójában Szántó kortársi regényének, *Az ötszínű embernek* megjelenését a cenzúra gátolta), így a Szántó-regények bemutatása ürügyén a történelemszemléletek ellentmondásait teszi szóvá: „Hiába helyezkedünk az oknyomozó történelem álláspontjára, a történelemíró mindig csak visszakövetkeztethet, csak föltételezhet, s ebben a föltételezésben döntő szerepet játszik az ő szubjektív énje. A történelemírás éppen ezért nem tekinthető tu-

¹⁵ Márai 1918-tól kezdve kerek húsz éven keresztül szemlélte elismeréssel Kassák szépirodalmi munkáit. Korszerű fényképek című cikkében (Ujság 1932, 125. sz.) a Kassák bevezetésével kiadott szociofotós könyvet méltatja. Ezzel szemben: Kassák Lajos: Márai Sándor. Kelet Népe 1940, aug. 1. Vö. még Ferenczi László: Én Kassák Lajos vagyok. Bp., 1987.

¹⁶ Kassák Lajos: *Bábel tornya*. Nyugat 1926, II, 746–747.

¹⁷ Uő: Szántó György regényei, uo, 1929, I, 415–418.

dománynak, s a történeti-regény-író pedig, aki az adatokat csak alapul használja föl fantasztikus történeteihez, az vagy romantikus giccselő, vagy szabadon szárnyaló költő”. (Kassák nem felrója, pusztán megállapítja, hogy Szántó „nagyon gyakran a giccs és a nagyszerű költészet késélén balanszíroz”.)

Még egyszer, 1928-ban visszatér a maga dilemmájához. Barbusse (akinek háborúellenes regényét Magyarországon is sokan üdvözölték, nem annyira riportregényi előadása, inkább hősiiesen pacifista morális elszántsága miatt) *Jézus-regényével*¹⁸ szintén megosztotta az olvasó közvéleményt. Kassák ideologizáló alapról indít, szembeállítva a „keresztény életérzés”-t a „szocialisták tudományosan megkonstruált világkép”-ével. Barbusse a megfeszítést is vállaló puritánok és enthuziaszták közé sorolható. „Egy költőember őszinte rajongással föltörő lírája, s így és ennyiben komoly irodalmi érték” – summáz. Mindez nem hallgatható el fenntartásait, melyek leírásával a följebb idézettek újabb megvilágításba kerülnek: „Történelmi regény nagyon hozzátételgesen közelítheti meg célját, s csak nagyon fogyatékosan teljesítheti be hivatását. A történelmi regény írója hiába hivatkozik a történelem tüzetes tanulmányozására és alkalmazására, sohasem feledkezhetik meg önmagáról mint szubjektív pszichikus lényről, és így a rekonstruált történelem csak rajta keresztül, az ő mai egyéniségének hozzáadásával mutatkozhatik meg. (...) Egy alkotó művész részére (...) a történelmi regény írása csak másodlagos, jól vagy rosszul (inkább rosszul) megoldható pedagógiai és pszichológiai feladat lehet.” Mindezt az egymástól távolabbi korok „egymáshoz hasonlításának tévútjai”-ra hivatkozással támasztja alá, bizalmatlanságát fejezve ki bármely történelmi „rekonstrukció” iránt. Hozzá kell tennem, hogy a két világháború között nemcsak a (kiváltképpen az erdélyi) magyar irodalomban élte fénykorát a „történelmi regény”, hanem (például Stefan Zweig életrajzi regényei) egész Európában sikeresnek bizonyult(ak). Kassák nemcsak a jelenben játszódó regénytörténekek elfogadtatásáért küzdött, erre valójában nemigen volt szükség, még csak nem is a tőle mindenképpen idegen pozitivistá, historista vagy szellemtörténeti szemlélet regénybeli megnyilatkozásának jogosultságát vonta kétségbe, hanem a maga epikusi felfogásának megfelelően a modernség hangsúlyait máshová helyezte el, a nagyvárosiasság és a benne egzisztenciáját kereső személyiség (a jelenben robbanó) konfliktusait, nem utolsósorban a szociális problémák epikai anyaggá tömörítését jóval érdemesebbnek vélte arra, hogy a regény új formái meggyökeresedjenek. Az *Egy ember élete* középpontjában ugyan egy fejlődés/nevelődési regénybe írható szereplő tevékenykedik, ám részint a környezet, a közeg és a növekvő, férfivá érő egyén, aki közéletisége, elkötelezettsége révén formálja meg önmagát, lényegében úgy „történeti” tér és regényalak, hogy beleszerveződik a megkerülhetetlen „szerep”-be, s ezáltal példázhatja az „egy ember” életéről szóló (amennyire lehetséges, nagyon kevésbé, „objektívált”) történetben, történelemben való részvételt.¹⁹ Elképzelhető, hogy a folyamatosan megjelenő önéletrajz hozzájárult ahhoz, hogy Márai „egy polgár” vallomásait írja két kötetbe, egy szociologikusabb első, majd az íróvá formálódás második könyvébe. Szántó Györgyöt számos, (Simplon) kávéház-beli, beszélgetés során győzte meg

¹⁸ Uő: Barbusse: *Jézus*, uo, 1927, II, 847–878.

¹⁹ *Egy ember élete* címen adta közre Füst Milán naplórészleteit, melyek nem szerkesztődtek össze sem regénnyé, sem önéletrajzzá; 1919-ből, 1927-ből hoz példákat a naplókiadás, a Szép Szóban 1939-ben jelent meg ilyen címen részlet. Füst Milán: *Teljes napló*, s.a.r. Szilágyi Judit. Bp., 1999, II, 603–642, 643–660, 661–681, 779–783. A címeknek ez az átfedése tudomásom szerint nem okozott zavart. Füst nem tette szóvá, hogy Kassák hasonló címmel jelentette meg művét, mint korábban ő.

Kassák, hogy az ambiciózus festőként induló fiatalember rendkívüli szituációjáról, szituáltságáról, majd onnan önnevelődése stációjáról írjon regényt – a történelmi epika helyett. A *Fekete éveim* e folyamatról és Kassák szuggesztív személyiségéről számol be; s amikor Szántó György újabb (ezúttal kevésbé sikerült) történelmi regénybe kezd, Kassák kétkedéssel teli hangját hallja, vele vitázik - némán.²⁰

Kassák világirodalmi „körképe” a különféle okok miatt népszerű könyvek szemléje. H. G. Wells *William Clissold világa* című regényéről²¹ szinte ingerülten közli véleményét. Írásából kitetszik, nem először találkozott a Magyarországon is jelentékeny példányszámban kiadott Wells-művekkel, melyekről elismeri, hogy szerzőjük „tisztában van a propaganda-csinálás” eszközeivel, ám a „népboldogító agitátor” olcsó fogásaival él. A nehezen meghatározható műfajú mű „ekletiká”-ját bírálata tárgyává teszi. „Mert hiszen tudományos munkának nem egyéb regényes elbeszélésnél, regénynek nem egyéb tudományos frazeológiába öltözött nagy általánosságokban tartott okoskodásoknál”. A füzetes regények szépirodalmi kliséit kifogásolja, s a szerzőt kevésbé hízelgően „lexikon-agyvelejtű”-ként aposztrofálja. Olyan ember, aki sokat olvasott, de okoskodása felelőtlen „közhelyeket ismétel, vagy ügyesen leplezett rosszhiszeműséggel félremagyaráz”. Kassák indulatait nem pusztán az érteti meg, hogy Wells a XX. század eszmeáramlatairól túl könnyedén, ám annál magabiztosabban nyilatkozik meg, nem hagyva helyet a vita lehetőségének, talán az általa szóvá tett és meddőnek minősített olvasottság sem ingerelte túlságosan (Márai Wellsről szólva jelenti ki, miszerint az olvasottság nem azonos az okossággal, bár Márai jóval visszafogottabb Kassáknál),²² a kritikust inkább egy író-jelenség, a sikerszerző figurája látszik felbosszantani, olyan, akit a maga irodalomfelfogása szerint nem tud (és nem is akar) beilleszteni a XX. század író-tanúságtévői közé, mivel egyrészt szaporán megjelenő könyvekkel nem hoznak „újat”, másfelől az eddig kialakult, többé-kevésbé elfogadott-elfogadható-vitatható gondolatiságot közhelyessé silányítják. Annak az irodalom-iparosnak munkája (Kassák interpretációjában) Wellsé, aki általában tudja, mit vár tőle (és általában a könyvtől) az olvasó, és meg sem kísérel, hogy megkíséreljen kitörni abból a helyzetből, amelyet kialakított magának, és amelyben jól érzi magát. Vele és ezzel az írótypussal állítja szembe Gorkijt, akit már csak besorolhatatlansága, jellegzetes „oroszság”-a miatt is becsül. Gorkij életművét állítja szembe továbbá Upton Sinclair „riporter-realizmus”-ával. Olyan „lírai filozófus”, aki közelebb látható „a kelet nirvánás életfelfogásához, mint a modern amerikanizmushoz”. Gorkij családrégénye ürügy Kassák számára, hogy felszólaljon az „osztályművészet” ellen, egyben vitassa a proletárművészet nem egy képviselőjének álláspontját, miszerint Gorkij „kispolgár” lenne.²³ Itt jegyzem meg, hogy a *Nyugat* Gorkij-írást (is) közölt,²⁴ s nem egy Nyugat-szerző volt Gorkij regényírásának híve. Ugyancsak a kortársak számottevő részének egyetértésével találkozhatott mindaz, amit Kassák Ilja Ehrenburgnak a *Moszkvai sikátor* című regényéről közölt.²⁵ Megjegyzem, a német kiadók gondozásában több Ehrenburg-regény jelent meg, ezek eljutottak Magyarországra is, jelentős számú olvasót vonzottak, s így a magyar fordítás is időszerűvé vált. Az 1920-as esztendő el-

²⁰ A 2. sz. jegyzetben i.m, 368–369, 397–398.

²¹ Kassák Lajos: *William Clissold világa* – H. G. Wells regénye. *Nyugat* 1927, I, 991–996.

²² Márai Sándor: *Az Élet Csodái. Ujság* 1930, 90. sz, uő: Wells és világa. Cobden 1934, dec. 2.

²³ A 12. sz. jegyzetben i.m.

²⁴ 1926-ban 18 folytatásban közölte a *Nyugat* az Artamonovokat.

²⁵ Kassák Lajos: *Moszkvai sikátor*, uo, 1929, II, 439–440.

ső felében sokszínű, különféle irányzatokba tömörülő orosz írók (valamint a szintén népszerű emigráns szerzők) európai befogadásában szerepet játszott, hogy a XIX. századi klasszikusok korszerű utódjaként értékelték őket, általában azt kereste és találta meg a kritika, melyben fedezhető föl munkáikban Tolsztoj vagy Dosztojevszkij továbbírásának szándéka. Ehrenburg Kassák számára az új orosz próza egyik legjellegzetesebb képviselője, Leonyid Andrejevvel veti össze, hogy aztán elvállassa Gorkij megkülönböztető oroszágától. „Közel áll Európához, s mégis, ha irodalmi őst keresnénk, eredetét visszavezethetnénk Dosztojevszkijhez. Tőle indul el, de helyenként érintkezést talál Zolával s a modern iskolák szimultanista törekvéseivel.” Ezúttal Kassák maga konstruál „eklektikus” regényalakzatot, hiszen három, egymással nehezen közös nevezőre hozható tényezőt említ. A nehéz-különös sorsú orosz emberek hétköznapi eseménytörténetét Ehrenburg valóban részletező leírással érzékelteti, ám teljesen hiányzik a naturalista determinizmus; és Ehrenburg ugyan párizsi tartózkodása idején megélte többek között Picasso stílusfordulatait, ám az a fajta szimultán látásmód, amely elsőként talán Apollinaire költészetében bukkan föl, nála főleg a nagyváros párhuzamos eseménysorainak megjelenítéskor észlelhető. Kassák inkább rálátja a maga (megint így írom) modernség-élményét Ehrenburg regényére, modernistává olvassa a *Moszkvai sikátort*, mely a ma szokásosnál valóban többet érdemelne.

Időszerű és világszerte sokat vitatott problémába ütközött Kassák, mikor az úgynevezett háborús irodalom számos nyelvre fordított (majd megfilmesített) darabjairól formálta meg radikálisnak ható véleményét. A magyar kritika is részt vett a sikeres regények értelmezésének folyamatában (hozzátéve Markovics Rodion: *Szibériai garnizon* című művével összefüggő – olykor az olvasói magatartással dacoló – megállapításokat). Az első világháborúban résztvevők visszaemlékezései nem voltak mentesek (több esetben) a nemzeties előítéletektől; s akik a világháború közkatonáinak sorsát, magatartásváltozásait igyekeztek akképpen rekonstruálni, hogy az megfelelően egy elfogadható regény cselekményében elhíhető, elfogadható ágenseikének, bizton számíthattak a közeli múlt irodalmi megélését igénylő közönség tetszésére. Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című bestsellere²⁶ éppen a befogadás problémátlanságával kecsegtetett; és noha pacifista szemlélete akár rokonszenvesse tette volna alkotóját a szigorúbb és a regénytől nem feltétlenül a hagyományos eladásmód kockázatmentességét váró kritika számára, a feltűnően hatalmas siker eleve gyanússá tette, nem is szólva arról a fajta narrációról, amely egyébként kölcsönzött a kalandregény kiszámítható történéseiből és egy beavatottságot, „hitelességet” sugalló írói eszköztárból. Nem lepődhetünk meg, ha a jól ismert regényalakzattal szemben amúgy is gyanúperrel élő Kassák nem pusztán azt rója föl az írónak, hogy „egyetlen könyvével a dédunokái részére is vagyont szerzett össze”, hanem ennél jóval sebezhetőbb pontra mutatott rá: „A háború valóságkönyve helyett inkább a múlt háborúját elfelejtő vagy a jövő háborújával eleve megbékéltető könyv ez.” Márai Sándor többször²⁷ tért vissza a Remarque-regény megírtására, egy ízben egy talán képzelt útítárs szájába adja az alábbi véleményt: „Nekem nem fáj, hogy az az író milliókat keresett az én szenvedéseimmel... sokan vannak ilyenek... Csak megfordítva, látja, az valami groteszk folytatása annak a háborús irodalomnak, annak a másiknak, amivel uszí-

²⁶ Ludwig Renn: *Háború* című könyve kritikájába szövi Kassák véleményét a háborús irodalomról, uo, 495–498.

²⁷ Márai Sándor: „Nyugaton semmi újság”. *Ujság* 1929, 84. sz. uő: A Remarque-film és a «pilou», uo, 1931, 12. sz.

tottak minket annak idején ezek a tollas szajhák, haditudósítók, érdemrendes lelkesítők és vágóhíd-idillekkel buzdító *feuilletonisták*...” Kassák nincs elragadtatva Arnold Zweig *Grisa őrmesterétől* sem, jóllehet mai megfontolások szerint a műben nem lelhető az a szerzői kika-csintás az olvasóra, az a felületességet ügyességgel, tetszetős fordulatokkal palástoló elő-adásmód, amely alkalmassá tette Remarque művét arra, hogy nem kevésbé nagyszerű film-mé írják át. Ami Arnold Zweig regényéből Kassák szerint hiányzik, az a fajta dokumentaritás, amely megkülönböztethető az „irodalmias” beszámolóétól, az átlag-regény bevált fordulataitól; noha Kassák elismeri Zweig jószándékát, a kívülálló humanizmusát. Mindezekkel szemben Ludwig Renn könyve (*Háború*) „a háborús irodalom áradatában az első és valóban nagyszerű történelmi dokumentum.” Nem árt figyelmeztetni arra, hogy nem a történetkutatás értelmében dicséri Kassák a regény dokumentum-jellegét, hanem amit így nevez meg: a „háború valóságkönyve”; természetesen anélkül, hogy a naturalizmus „valóság-hűség”-ét igényelné a szerzőtől. Ennek értelmében mintha eltérne a „mondottak hogyan”-jának értékelésétől, inkább a „mit”-re helyezné a hangsúlyt. A „szinte naplószerű följegyzések” (amelyek a folyamatokat alig vagy sehogy sem átlátó személyektől származnak) érzékeltethetik a háborúba vetett, beerőszakolt szubjektumok töredékes „valóság”-szemléletét, melytől nem várhatók el a jól megfogalmazott mondatok, inkább az, hogy a megtörténtek rögzüljenek. Renn – eszerint – „nem stílust ír, hanem tartalmat”, mely éppen ettől a közvetlenségtől nyeri el értelmét, ám-bár ez a közvetlenség írói produktum. Kassák, hogy „valóság”-fogalmát/képzetét mentse a félreérthetőségtől, és így ne érhesse a vulgarizálás vádjá – Renn regényétől nem ellépve – a realizmus (vagy realizmussal gyanúsítható elgondolás) magyarázatával szolgál: „az alkotó ott kezdődik, ahol a valóságot művészetté, valóságfölöttivé tudja változtatni, (...) amikor a részemre valószínűtlent mindnyájunk részére valósággá tudja realizálni.” Ezzel ugyan nem cáfolja a *Háború* „történelmi dokumentum”-jellegét, viszont elválasztja a sikerkönyvek kvázi-„realista” metódusának tévesztéseitől, és olyan irodalmi jelentőséget tulajdonít az általa igényelt „tartalom” jegyében született alkotásoknak, melyek egyszerre tesznek eleget a háborút nem megszépítő, a háborúról szóló történeteket nem stilizáló, dokumentumokkal szembe-síthető irodalommal szembeni elvárásoknak, valamint annak, hogy ezt a látszólag szegényesebb előadást, nem utolsósorban a „tartalmi” hűség ereje és elhithető előadása miatt, a kor-szak irodalmi irányai közé lehessen besorolni. Ugyanakkor – Kassák sejtette – ennyi nem volna elég, hogy irodalomként fogadtassa el, ami persze „történelmi dokumentum” is (szerin-te). Rennről szólva megállapítja: „Mondatai a térben vonulnak plasztikusan, izzanak a belső tartalomtól, s a formájuk tömör és lezárt, mint valami kőalakzatoké”. A képzőművészetből idevont jellemzők erősítik a tételt: a szinte naplószerű följegyzéseknek nincs szüksége „iro-dalmiasításra”, stilizálásra, arra, hogy az író/elbeszélő kommentárjaival beavatkozzék a há-borús történetbe, amely nem rendelkezhet más történetek törésektől mentes cselekményé-vel, hanem éppen ebben a szaggatottságban, a látványosan üresen hagyott helyeken lobban-hat föl a belső tartalom izzása.

Ugyanabban az esztendőben, melyben Ilja Ehrenburg és Ludwig Renn könyveit (hozzájuk fűződő kommentárjaival) mutatta be Kassák, adta közre a modernség (többek között: ma-gyar) fordulata kedves szerzőjének, a korai Lukács György által feltűnően kedvelt Pontoppidannak *Theo van Deken*jéről szóló ismertetését.²⁸ S bár Kassák tízes évekbeli avant-

²⁸ Nyugat 1929, II, 560–561.

gárdja alternatívát kínált a *Nyugat* „klasszikus” modernségével szemben, bizonyos időbeli eltolódással Észak modernsége egyként pozitív megítéléséhez jutott (hadd ismétljem) Lukácsnál és Kassáknál. Persze, nemcsak Pontoppidan könyvei jelentek meg magyarul, Ibsen és Strindberg színművei, Jacobsen regényei, Brandes értekező prózája Európa-szerte beírták a világirodalom fontos alkotásai közé a nordikus drámát és epikát. Kassák viszonylag kései reagálása azért nem okozhat meglepetést, mert az 1920-as években Pontoppidan több könyvét adták ki magyarul, és az 1929-es Kassák már nem azonosítható az 1915/16-os évekéivel. A feltétlen elismerés a századfordulós modernség jellegzetes alkotójának szól, mint ahogy majd fenntartásai ellenére Szomory és Füst méltányolói közé sorolódik (jóllehet a prózapoeitikát tekintve inkább az eltérésekről írhatnánk). Annyi talán megengedhető, hogy Kassák fokozatosan tágtíja irodalomfogalmát, igazolván kritikusi kompetenciáját, még a tőle távolabbra helyezhető művek szemlézésekor is, ugyanakkor megőrzi vonzódását a szokatlanhoz, a különöshöz, jóllehet a maga részéről ragaszkodik a tiszta konstrukcióhoz, az átlátható történetekhez és a maga életvilágának tematikájához, mint epikusi feladathoz. Érzékét tehát megőrzi az újszerűségek iránt; a hagyományosabb formákat nem feltétlenül ítéli el, ám a korszerűségüket illetően erősen vitatható, ezért célszerűtlen alkotások ellenében érdeklik a kísérletező művek. Inkább az esztétikai értéket becsülve igyekszik rámutatni régebbi (indíttatású) művek olyan vonásaira, melyek esetleg harmonizáltathatók saját törekvéseivel, mindenesetre szélesítik irodalmi horizontját. S ha Pontoppidan a közeli múlt jelese, Szomory és Füst kortársak, akik már az induló *Nyugat* munkatársai voltak, de különállásukkal olyan pozíciót foglaltak el, amelynek következményeképpen „stilromantiká”-juk, a konzervatívabb irodalomkritika dühödt haragját kivívó műfajaik–beszédmódjuk még annak az újtó lelkesültségű Kassák számára is tartogatott felfedeznivalót, aki egyébként a századforduló újromantikus-szecessziós-szimbolista költészetével szemben formálta meg aktivizmusát. Pontoppidan (Kassák interpretációjában) az írásművészet mesterei közé tartozik, „a négy elbeszélés ember sorsokkal telített, szigorú művészi törvényekkel megkomponált, önmagát jelentő, önmagában lezárt irodalmi alkotás.” Kassák azt emeli ki, amit a maga poétikája, művészetszemlélete szerint minden további nélkül elfogadhat, magasra tarthat, kiváltképpen a megszerkesztettség kaphat pozitív visszajelzést. Úgy véli, hogy Pontoppidan nem az embereket írja meg, hanem sorsukat. „A fölszínen semmi különös nincs abban, ami történik velük, s mégis különös, tragikus és megvalósíthatatlan a sorsuk. Az örvénylő családi sorsok adják az elbeszélések tematikáját, hozzátehetjük, a csendes, felszínes nézéssel felismerhetetlen tragédiák (ide akár Csehov színműveit is megidézhetnők) a századfordulós – nemcsak nordikus – irodalomból ismerősek, Pontoppidan és általában a nordikus irodalom azt a különös hangulatú, a kontinens kritikussai által titokzatos-rejtelmesnek hitt történéssorozatot közvetítette, amely az európai modernség egyik jelentős témája volt, szemben a XIX. század historista és pozitivisták epikájával (de a pozitivisták pszichológiával is); a tudattalannak elbeszélésbe írása kiváltképpen kedvező fogadtatást remélhetett.

Amikor Szomory Dezsőnek egyik leginkább időt álló műve megjelent (*Levelek egy barát-nőmhöz*), a *Nyugat* aképpen méltatta a szerzőt, hogy két, egymást követő ismertetés is közreadott. Tersánszky Józsi Jenő a „próza nagymesteré”-t köszöntötte rajongástól sem mentes ismertetésében.²⁹ Kassák viszont alapos tanulmányt szentelt a korántsem szabályos regény-

²⁹ Uo, 1927, II. 59–61.

alakzatnak.³⁰ Réz Pál a Szomory-képeskönyvben három ízben idézi Kassákat, kiemelve a kétségtelenül fontos, méltató kijelentéseket,³¹ igaz, nem emlékezvén meg arról (ezt bizonyára az *Arcok és Vallomások* sorozat sem tette lehetővé), hogy a kritika a viszolygás és az elismerés, az elhatárolódás és a méltatás ingái közt leng ki, megszólaltatja azokat a kifogásokat, melyek Szomory pályáját végigkísérték, és részben végigkísérik ma is, ugyanakkor jelzi a kritikusnak (nem tanácstalanságát, inkább) vívódását, nem tudja és nem akarja elhallgatni, mennyire hatott rá Szomory szuggesztív előadásmódja, mennyire nem képes megmaradni a tárgyilagos, tárgyyszerű bíráló pozíciójában. Olyannyira, hogy – mint az alábbi idézendő hosszabb részlet talán tanúsítja – olykor Szomory stílusának hatása alá kerül, úgy ír róla, hogy belép beszédmódjának világába, az imitáció látszatát keltve:

„Mert hiszen gyakran üresen gargalizáló, szinte elbírhatatlan a stílusmodorossága, néha pedig megdöbbenően mély emberi látásával ír meg fizikai és metafizikai jelenvalóságokat. Mintha valami démonikusan két életű lenne ez az író, írásait olvasva az ördög társaságában érzi magát az ember. Az általa megírt eseteknek és figuráknak nincs plasztikus anyaguk, nincs lehatárolt miliójuk, csak villanásaik, nyirkosságuk, sikamlósságuk, foszforeszkáló hidegfényességük van, és ha már nem foglalkozik velük az író, szétoszlanak a térben és időben alakatlanul és súlytalanul.”

Hogy a följebb idézettek elmarasztalásnak vagy éppen ellenkezőleg, elismerésnek számítanak, azt az írás további olvasásakor többé-kevésbé biztonságosan megválaszolhatjuk. Hiszen a „manirok”, a keresettség sem feltétlenül a „magyartalanság” példái, mint azt a konzervatív kritika Horváth János óta ismételte, a különlegesség mint hatásmechanizmus az epikai-lírai meggyőzés meglepő módjának is felfogható, Kassák szóhasználatában a „piperkőcség” akartsága (más szóval élve: a „dandyzmus” mint a „lázkodó ember” gesztusrendszere) is kaphat funkciót, az „állandó felkorbácsoltság, az írás szerencsés pillanataiban, minden nagy gesztusa és furcsálkodó mondatszerkesztése fájdalmas lírává igazul.” Noha Kassák ekkoriban útban van saját avantgárdja átértékelése felé, nem vonja vissza (miért is vonná vissza?) a maga grammatikai (szintaktikai és szókincsbeli), ugyancsak rendhagyó, szabálytalan újításait, melyek nem pusztán a nép-nemzeti „iskola” szentesítette nyelvtan korszerűségét igyekeztek cáfolni, hanem egy (a Szomoryéval közös nevezőre természetesen nem hozható) költői magatartásnak voltak adekvát megnyilatkozásai. Szomory „fájdalmas öngúny”-át, a „hitetlenség szatirikus látásá”-t kommentálva Kassák ráérez (elsősorban) az elemzendő Szomory-epika összetett beszédmódjára, ennek a nyelvrendszernek bonyolultságára, melynek hatása alól még akkor sem tud szabadulni, ha nyelv- és stíluseszmenyében eltér az olvasott költőtől. „És úgy érzem, hogy néha ő maga is elveszik ebben az alvilági rengetegben... Benne vagyok a könyv olvasásában s egyszerre észre veszem, már nem is olvasok egyebet csak szavakat, amiket egy makacs nekikeseredett szent zakatol agyvelőmbé.” Kassák hosszan idézi a Szomory-mondatokat, egyben indokoltta teszi, miért él oly kifejezésekkel, mint „igazul”, „szent”, miként érti a „lírai exaltáció”-t. A summázat a nyelvvarázstól némileg elkábított, ám írása végére kijózanodó kritikus vallomás-értékű összegzése, melyben az elhatárolódás és az elismerés úgy jut egyensúlyi helyzetbe, hogy abból Szomory nagy értékei világlanak elő:

³⁰ Uo, 61–65.

³¹ Réz Pál: Szomory Dezső alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1973, 105, 057, 197.

„Most, hogy végig gondoltam róla való gondolataimat, nem enyhültek meg velem szemben kétségeim s bizonyos, hogy sohasem lesz művészideálom, mégis egy ő azok közül, akiket kiválasztottan becsülök.”

A meglehetősen gyér Szomory-szakirodalomban nem találtam annak nyomát, hogy az író miképpen fogadta Kassák ismertetését; óhajtott volna-e (legalább önmagának) válaszolni, mint majd Füst Milán esetében látni fogjuk, vagy napirendre tért, elkönyvelte a róla írott kritikák egyikének. Vagy értékelte-e, hogy egy más világnézet, prózapoétika reprezentánsa számára mily mértékben lett fontossá alkotása, életműve.

A kortársak bizonyára nem, a kései utókor azonban meglepetéssel olvassa mindazt, amit Kassák (de nemcsak ő, hanem például Németh László is) Gellért Oszkár költészetéről írtak,³² és hajlamos az értékelést összefüggésbe hozni Gellért pozíciójával a *Nyugat*ban. Sem Kassáknál, sem Némethnél nincs erről szó, Kassákot Osvát hozta vissza a *Nyugat*ba, várta, majd megvárás nélkül leadta leadható kéziratait (mint erről volt szó), annak ellenére, hogy Kassák kevesellte a határozottabb kritikát a folyóiratban. Gellért mai megítélését nyilván befolyásolja, hogy 1945 utáni szereplése nemigen illehető jó szóval, verseivel és „közéleti” szereplésével eltért attól, amit Babits Mihály mellett megtapasztalhatott, és amit a Kassák ismertette verseskötetével önmagáról elhitetett. Idézem Kassáknak a válogatott verseket tartalmazó gyűjteményt lapozgatva tett megállapítását: „verseit a költő tiszta líraisága és építő tendenciákat szolgáló emberi egészsége teljesíti ki.” Kassák szerint a kötet szerzője „nem stílust alkot”, „hanem magán az életben” munkálkodik, „teljességet kívánó érzéssel és alkotói eszközökkel.” Kassák kedveli Gellért lírájának tárgyilagos egyszerűségét, szigorú egyenesvonalúságát. „Produktív polgár” – hangzik a minősítés, ennekelőtte: „Világfelfogásában szabadgondolkodó polgár, de verseiben nem elveket és esztétikai formulákat beszél ki, hanem emberi önmagát éli, és ezt sokszorozza meg bennük.” Azt, hogy nem „esztétizáló költő”, akár Babbitól (és Kosztolányitól) való elhatárolásnak érezhetnők, mint ahogy Kassák értékeli Gellért szabad verseit, melyek „a vers belső tartalmát kitevő ösztönös erők egyedül lehetséges” formái. Az összegzésben ezt a változatot ajánlja az olvasó figyelmébe: „Nehézkes és darabos, akár egy kőfaragó.” A *Nyugat*-szerzők seregszemléje Kassáknál ugyan egy-egy kötet-megjelenés ürügyét használja a sorozat egyes darabjainak sorrendjét illetően, az azonban feltűnő, hogy Gellért Oszkár úgy jelenik meg, mint akinél (Ady azért e téren is kiemelődik) „egy a vers, a költő és az ember”, más szóval élve, mellőzi a pózt, a szerepet, ilyenmódon a *Nyugat* egy más arculatát formázza meg, mint Szomory vagy Füst. Babits és Kosztolányi később kerül képbe. E sorozat következő tanulmánya ismét egy némileg kívülállóról szól, akinek kívülállását Kassák ugyancsak méltatja, ám hangsúlyozva, maga is távolabbról tekint rá: Füst Milán lírájáról elmélkedik.³³ Már itt el kell mondanom, hogy Bori Imre a magyar avantgárd számára oly szükséges újraértés, az avantgárd mozgalmi iránt érzett rokonszenv jegyében minősíti Füst Milánt az „avantgarde” egyik „apostol”-ának, Kassák mellett.³⁴ Ehhez képest kevéssé aknázza ki a Kassák-ismertetésben föllelhető lehetőséget, a kritika részletesebb bemutatása óhatatlanul szólna az elhatárolás mondatairól. Somlyó György szerint „a *Nyugat* 1927. augusztus 16-i számában megjelenik Kassák nagy Füst-tanulmánya, bizonyonnan a legkonceptiózusabb leírása a magyar irodalomban új, Füst Milán-modellnek.” Alább: „Kassák mindenki

³² Kassák Lajos: Gellért Oszkár költészete. *Nyugat* 1927, II, 133–151.

³³ Uő: Füst Milán. Uo, 279–284.

³⁴ Bori Imre: Az avantgarde apostolai. Füst Milán és Kassák Lajos. *Újvidék* 1971, 16–17.

másnál, a legismerősebbnél is pontosabban tudja feltárni a távoli testvér sorsát és természetét.” (Vajon Kosztolányira és Karinthyra céloz ehelyütt Somlyó?) Majd a Kassák-tanulmány summázatára építve, annak világirodalmi megsejtéseit fogalmazza meg: „Itt tudatosodik a magyar irodalomban először az a téma” („az állandó és tárgyatlan félelemérzés”-é, a magam részéről ezt egzisztenciális szorongásnak is merném nevezni. F. I.), amely „az elkövetkező évtizedek legfontosabb íróinak művét kristályosítja majd maga köré (Kafkától Camus-ig és tovább), fenyegetően jelezve azt az időt, mikor nemcsak az irodalomnak, a történelemnek is ez válik majd fő «témájává», s a belőle kivezető út ábrándja, melynek jelszava (vajon emlékeztünk-e még rá?) a «félelem nélküli élet.»³⁵

A tanítványi tisztelettlől áthatott, kitűnő, érzékeny elemzésekkel (és személyes emlékekkel) gazdag Somlyó-könyv minden bizonnyal túl közel látja egymáshoz Füstöt és Kassákat, jóllehet a Kassák-ismertetés, mely vázlatosan áttekinti a költőtárs pályáját, nem a Kassáktól amúgy is idegen „beleérzéses” kritika példájával szolgál, felismerései, melyeket Somlyó teljes joggal emleget, a Füst-költészetet elválasztják az impresszionizmustól (antiimpresszionistának nevezve), a neoklasszicizmustól (olyan értelemben, hogy nem „klasszicizálja” a maga korábbi és mások beszédmódját), társtalanságát, így egyediségét körvonalazva itt érzékeli jelentőségét. S ha nem köthető szorosabban egy ezúttal meg nem nevezett hagyományhoz, a kísérletezés sem tartozik Füst eszközei közé. „Költészete nem a világ külső szemléletéből, hanem a költő fizikai és pszichikai adottságaiból táplálkozik. Mint szigorúan körülzárt egység áll a világban, legtöbbször szemben a világgal.” Szomoróval szemben nem tartja ezt póznak, de világszemléletnek sem, inkább életérzésnek. Ebből kifolyólag állítja: Füst nem verseket ír, hanem költeményeket, nem eltökélten kísérletezik, hanem ösztönösen talál. „Sötétnézésű és mélyenlátó középkori lélek.” – ez nem dísz, nem nosztalgia. Nem szenvelgés. Kassák a kritika írásakor sem hagyott föl „eltökélt kísérletezés”-eivel, jóllehet inkább folytatta, továbbgondolta az 1920-as esztendő elejének törekvéseit. Amit Füst Milánról állít, abból kitetszik, hogy más úton járnak, Füst feltétlen érdeme „a vizionárius lélek és a tudatos intellektus kettőssége”, jóllehet korábban az ösztönösségről ejtett Kassák néhány fontos szót. Ezt kiegyenlítő lehet ideérteni a Füstnek tulajdonított „fizikai és pszichikai” adottságokat, így a tudattalanból feltörő és a tudat ellenőrizte nyelv dualizmusát. Óvatosan kerül elő August Stramm expresszionizmusa, némileg ideutalhat, hogy Kassák elképzelésében Füst „formaépítkezése (...) nem architektonikus, nem fölfelé emelkedik, hanem összeboruló és horizontális.” A prózai művek közül az *Adventet* tartja a legsikerültebbnek, viszont a *Nevetők*ről megállapított „pszichoanalitikus regény” mutat talán a legmesszebbre. A tanulmány befejező passzusai közül én (elismerve Somlyó megállapításának fontosságát) inkább arra utalnék, hogy (ezúttal is) elhatárolódás és mélyebb értés nem zárja ki egymást. A kritikus itt attól válik hitelessé, hogy nem a maga poétikai meggyőződése szerint vitatja és fogadja el az értelmezett másik poétikát, minnek következtében jelzi a saját és a másik közt húzó határvonalat, anélkül, hogy kétségbe vonná ennek a végeredményben meglehetősen másnak létjogosultságát. Kassák éles szemmel fedezi föl Füst költészetének „klasszikus alaphangját”-t, hozzátevé, hogy mégsem illethető a „neoklasszikus” minősítéssel, „s a stilisztika iskolatörvényei alól kiszabadított formája dacára nem új formaalakító”. Itt érezhető nagyon erőteljesen, Kassák miért nem sorolja Füstöt az avantgárd nagy újítói közé. „A szó klasszikus értelmében költő” – ez

³⁵ Somlyó György: Füst Milán vagy a Lesütöttszemű ember. Emlékezés és tanulmány. Bp., 1993, 119, 242–243.

sem csekély elismerés. Minthogy nem Füst Milán e tanulmány főszereplője, nem néztem meg a *Teljes napló*ban hányszor és milyen mélységben reagál a műveit ért kritikákra, ámbar kevés értés, több meg nem értés kísérte pályáját. Kassák bírálatára azonban viszonylag hosszan reflektált. Mellékesen: a szintén érzékeny Füstöt azonban nem zavarta meg abban, hogy kéziratot bocsásson a *Dokumentum* rendelkezésére. S ha Füst részéről az elutasítás terjedelmesebb is, éppen a reflexió jelzi, mennyire foglalkoztatta Kassáknak éppen a *Nyugat*ban közölt írása. „Kassák cikke rólam: Kimerítő, annál fogva, hogy nagy elmélyedést mutat.” Az öröm eddig tart, inentől kezdve védekező pozíciót vesz föl: „Hibái: 1) talán túl teoretikus ízű, kevésbé plasztikus, 2) egy kicsit doktrinár a megkülönböztetés indulatos és szenvedélyes író között, 3) egy kicsit gyengédtelenül foglalkozik az én elhallgatásom kérdésével. Ezzel én foglalkozhatom, ha magam iránt oly kíméletlenül merem tenni. Ő csak akkor foglalkozzék velem, ha nagyon meg tud nyugtatni. S ahogy megnyugtat, az nem éppen elegáns. A lyrám nem volt a »pubertás lyrája« – ez kissé önkényes megnevezés – ilyennek én sosem neveztem. 4) A Nevetők nem kifogástalan munka, – de távolról sem olyan, mint ő képzei, – az Aranytoll még sokkal kevésbé. – 5) Ami tanácsot ad afelől, hogy ne igyekezzem magam költőből íróvá dresszizozni. – az naív, mert kezdetleges gondolkodást tételez fel rólam.”³⁶

Füst nem hozta nyilvánosságra (magán)véleményét, mely szerint „intenció”-it Kassák nem teljesen fogta föl (miért tette volna?!), ezért tisztázó vita sem kerekedhetett. A kritikának talán utójátékaképpen arról számol be Füst, hogy Kassák, Déry Tibor, Hollós dr. és Illyés előtt felolvassa a *Szakadékok*. „Kassákból némi segítségem után, majdnem ugyanazok az érvek fakadtak, mint Osvátból. – Ez művészetként hat rám s nem élményszerűen – Ha megöregedett a régiben, miért mondja el? – »Dolgozza át a végét«” Nem sokkal később azt olvassuk, hogy ennek a kifogásnak volt hatása, Füst átdolgozta a vitatott részt.³⁷

Említettem, hogy a magyar drámaírás válságáról szóló körkérdésre Kassák is válaszolt,³⁸ s a dráma meg a színház válságát egy egyetemesebb kulturális krízis részeként fogta föl. Innen kiutat csak a „demokratikusabb” országokban lát; „az új színház kérdése nem a mai írók vagy rendezők, hanem egy új embertípus, az érző, vizuális és kollektív rendet teremteni akaró organizátor kezében fog megoldódni.” Példái egyrészt az orosz színházi kísérleteket idézik (elsősorban Tairov színházát), másfelől a weimari Németországban működők igyekezetét, mindenekelőtt Piscatorét, s ezzel összefüggésben a Neue Sachlichkeitra látszik utalni: „Az új színházművészet az anyagszerűség és tárgyilagosság felé fejlődik. Nem illúziókat, hanem térben történő valóságokat akarunk.”

A könyvről című esszé³⁹ az irodalom materialitásának „esztétikumát” kísérli meg érthetővé tenni. Nem a bibliofil termékeket népszerűsíti, hanem a hozzáférhetőség, a használati érték más kritériumait. A Révai Kiadó új köteteit kézbe véve figyelmeztet, hogy a könyv nem kizárólag szellemi termék: „a megírt műből, papírból, lenyomatott betűkből, festékanyagból és egyéb tipográfiai elemekből összeszerkesztett használati tárgy is.” Kimondatlanul a maga „könyves” törekvéseiről szól, amellet érvelve, hogy a használatnak vannak materiális előfeltételei, s a könyv messze nem mellékesen hangsúlyozandó értéke tartóssága, „jól kezelhető”-

³⁶ A 19. sz. jegyzetben i.m, 240–241. Ezzel egy időből származik Füstnek Kassákhoz írt igen hálálkodó levele a kritikáért, közli Somlyó: i.m, 120.

³⁷ Füst: i.m, 279, 285. (Az 1928-as év jegyzeteiből)

³⁸ *Nyugat* 1928, I, 184–186.

³⁹ Uo, 386–388.

sége, Kassák szavaival: „A jó könyv tárgyyszerű és anyagát, illusztratív tendenciák nélkül, kifejező alkotás, tartós és könnyen kezelhető könyvek kelleneek.”

Kassák képzőművészeti kritikái erősen alkalmi jellegűek. *Két fiatal festőről* szólva,⁴⁰ Medveczky Jenő és Hincz Gyula tárlatán járva, az előbbiről elismerőbben, az utóbbiról fenntartásokkal nyilatkozik. Medveczky „tisztultabb világlátású és kiegyensúlyozottabb technikájú”, aki „nem hasonulni akar a naturához, hanem mint adott anyagot használja az életlátásának kifejezésére s a képsík törvényeinek megfelelően.” Hincznek szemére veti, hogy még nem lát ki a művészi áramlatokból, ezért nem érzi eléggé érettnek sem mondandóját, sem technikáját, mintha még nem lelte volna föl festői egyéniségét. Itt hangzik föl már idézett figyelmeztetése: „ma már túl vagyunk az avantgardizmuson”: talán célozva arra, hogy a *Dokumentummal*, majd a *Munkával* maga is új fázis felé indult el. *Bokros Birmann Dezső szobrász albumát*⁴¹ forgatva nem pusztán a méltatott művész alkotásairól szól, hanem arról is, hogy a szobrászat „a belső téralakítás szakaszába érkezett”. A művész ugyan érintkezik „a modern irányzatok”-kal, ám „egyéniességének lyrája” révén járul hozzá személyiségi vonásai elfogadtatásához. Bokros Birmann „naivitásig tiszta és egyszerű lyrájá”-t, „formanyelvének puritánságá”-t rokonítja „a primitív korok plasztikus mestereinek lírai és formai megnyilatkozásai”-val. Bokros Birmann fő érdeme, hogy művészete változásaiban sikerül elkerülnie a divatot, s ha Áchim-szobrának expresszionizmusa zavarólag hat is Kassákra, mivel az expresszionizmus „sohasem adhatja a monumentalitás érzetét”, az Ady-szobor vitathatatlaná teszi számára, mily mestere Bokros Birmann a „portrémintázat”-oknak, s ugyancsak teljesen elégedett a közölt rajzokkal is.

Nem lehet elégszer ismételni Osvát merészségét: A *Nyugat* 1926-os évfolyamában közölte Kassáknak az orosz filmekről írt beszámolóját.⁴² A szerző is, a téma is ingerelhetette a *Nyugatot* és főleg az önéletrajzában egyenes beszédű Kassákot szívesen és alpári módon támadó (szélső)jobboldalt; Osvátot részben az vezette, hogy Kassákot lekösse a folyóirathoz, s ezáltal netán olyan olvasókat is megnyerjen, akiknek a *Nyugat* túlságosan „ezoterikus”-nak tetszhetett, másrészt a Kassák által hozott tematika és hangvétel jórészt elütött az állandó szerzőkétől, s így olyan szempontok kritikai megszólaltatására is sor kerülhetett, melyek eddig hiányoztak. (Igaz, ez sem mentette meg a folyóiratot, hogy a '20-as esztendő végére ne érezze meg a válságot, a leginkább az előfizetők számának csökkenésével jelzett krízist, amelyen Osvát halálát követőleg Móricz Zsigmond kísérelt meg úrrá lenni, a *Nyugat*-történetből ismerős, mennyire eredményesen.)⁴³ Visszatérve a megszakított gondolatmenethez, önmagában az a tény, hogy Kassák filmkritikával, részint filmelmélettel foglalkozott, nem lehetett meglepő, hiszen igen alaposan, de legalábbis érdeklődéssel foglalkozott az új művészeti ággal. Kassák Bécsben megtekinthette az akkor élénk orosz (és német) filmgyártás újabb alkotásait, ismerkedhetett a filmnyelvvél, mellyel kapcsolatos viták, kísérletek a jövőre vetett művészi pillantásairól (is) nevezetes Kassákot szenvedélyesen érdekelték. *Új orosz filmek* című terjedelmes beszámolójában éppen úgy tárgyyszerűsége törekszik, mint irodalmi kritikáiban, ezúttal film és színház, irodalom és film viszonyáról is szót ejt, s kitér a filmszerűséggel szem-

⁴⁰ A 8. sz. jegyzetben i.m.

⁴¹ A 9. sz. jegyzetben i.m.

⁴² Uő: Új orosz filmek, uo, 1926, II, 314–319.

⁴³ Rádics Károly: Móricz Zsigmond a *Nyugat* szerkesztője 1929–1933. Nyíregyháza 1989. Kassák és a *Nyugat* viszonyáról többhelyütt esik szó.

ben támasztott követelményekre. Oly lényegesnek véli, hogy elemző film-beszámolójában szóvá teszi az új művészet mibenlétének kritériumait. Hat új orosz filmről szól, ebből három „tendencia-film”, három „semleges témájú, regényes történet.” Ennekelőtte azonban általánosabb megjegyzéseket tesz. „A film sajátos karakterénél fogva (...) egyre inkább letér a színház útjáról s a technikai fejlődés kényszerítő hatása alatt közelebb érkezik önmagához.” Nem ő az első a magyar filmkritika történetében, aki erre a következtetésre jut, Kassáknál ez az alap, amelyre fejtegetéseit építi. Majd alább a tézist megerősítve: „A kino mennél síkszerűbbé, a képmozgások adekvát és anyagszerűbb szerkesztésévé lesz, egészében annál idegebbé, kifejezhetetlenebbé válik a színpadi szerzők számára.” Ez a filmek bemutatásakor dokumentálódik. A *Postamesterről* szólva kiemeli a szereplők „bábszerűségig leegyszerűsített mozgás”-át, melyet a művészi hatás eszközeként regisztrál, az *Aelita* Tairov színészeinek produkciója, ilyenmódon a neves rendező újításaival vannak összefüggésben, talán a legfőbb érdekesség (Kassák számára) a „konstruktivista díszletezés”, kifogását emígy fogalmazza meg: „irodalomnak és filmművészetnek anyagszerűtlen egyvelege”. Ugyanakkor az „anyagatlan stilizálás” jellemzi a *Caligarit*, mely a „német expresszionizmus mesterdarabja.” A *Véres vasárnap* megtekintését követően ambivalens érzései támadtak: „Nem filmművészet, hanem valami egészen más, eddig ismeretlen és ki nem használt lehetősége a mozgófényképezésnek. Tisztára politikai agitáció s az egészet egy helyes nézőpontból látva, éppen ez a konzekvens filmszerűsége, vagyis a megadott témának ilyen puritán elmondása adja meg a művészi jelentőségét”. Ezek a megállapítások visszaköszönnek a korszak egyik legérdekesebb és egyúttal legjelentősebb vállalkozásának, *A nagyváros szimfóniájának* elemzésekor.⁴⁴ Az egyetlen berlini tavaszi munkanapról beszámoló alkotás – Siegfried Kracauer kései tanulmányát idézve –⁴⁵ „igazi német keresztmetszet-film”, novellisztikus tartalom nélkül, minek következtében mellőzi az esetleg színházi előadásra utaló hatásmechanizmust. Kassák kitűnő érzékét dicséri, hogy felismeri a filmtörténeti jelentőséget, melyet az utókor teoretikusai igazolnak vissza.⁴⁶ Ismertetése megkísérli a filmtechnika visszamondását, rokonítva a maga művészi törekvéseivel. „A vásznon világos és sötét foltok, horizontális, vertikális és diagonális vonalak egymásmellettsége, egymást metszése történt a kinotechnika legtökéletesebb formájában, mesetartalom nélkül.” Alább: „A rendező nem illúziókeltésre számított, minden erejét az anyag legyőzésére és kihangsúlyozására koncentrált.” A hatás „titká”-t abban látja, hogy a film önmaga lesz, függetlenedik a társadalmi meghatározottságoktól és az egyes művészi irányok kisajátító igyekezetétől, „önmagáért való”, ezzel hirdeti a maga jelentőségét. „Nem elbeszél, hanem megtörténik.”

Természetesen a nagyvárosi művészete követeli bebocsáttatását, a többi művészettel való egyenrangúság elismerését, márcsak az alkotás tárgyánál fogva is: „Íme, a modern civilizáció egyik fő fészke. A nappali világításban a munka és a soha megnyugodni nem merés vagy nem tudás a képsíkon. Az ember, az állat és a gép csodálatos formái és mozgásai. Az organizmus és az organizáció. Az egyik nagyszerűsége és a másik egzaktsága. A gépet bizonyára még senki se látta közülünk ilyen hatalmasan egyszerűnek és uralkodóan tisztának.”

Amikor összegezni kívánja Kassák *A nagyváros szimfóniája* jellemzőit, a „legfilmebb film”-ként aposztrofálja, és negatívumokból sorolja elő a film jellegének legfontosabb tényezőit.

⁴⁴ Kassák Lajos: Az abszolút film. Nyugat 1927, II, 399–403.

⁴⁵ Siegfried Kracauer: Caligarytól Hitlerig, ford. Siklós László. Bp., 1991, 121–165.

⁴⁶ Hevesy Iván: A némafilm egyetemes története 1895–1929. Bp., 1967, 559–564, 564–567, 461–519.

„Elgondolásában nem színpadi játék, kivitelében nem műtermi fényképezés...” Ez a film bizonyítja, hogy „nem az irodalom felé kell orientálódnia”. Ez a fajta filmes látás a színházi előadások további sorsára is képes hatni, méghozzá úgy, hogy a négy fal között dolgozó dráma-költő helyett „a színpadi térben komponáló játékrendezőnek” kell eljőnie, a film irodalmiasító tendenciáitól meg kell szabadulnia, eddig ez leginkább a burleszkeknek sikerült. Az újabb hivatkozott példa a *Patyomkin páncélos*ról készült filmalkotás. „Az alaptéma központjában – tér vissza Kassák a Berlin-filmre, miután megjelölte az előzményt – mint konstruktőr maga a rendező áll. Ez a konstruktív alkotó személyiség mindennel mint különféle rendelkezésre álló nyersanyaggal áll szemben. (...) Alakít és alkot a maga képességei és az anyag törvényei szerint. Semmit nem rendel alá a másoknak. Neki az ember például pszichikus és puha anyag, a gép pedig antipszichikus, egzakt és mechanikus törvények szerint élő anyag.” Walter Ruttmann, a rendező nem sorolható az expresszionista, sem a futurista művészek közé, azt bizonyította be, hogy „a filmfényképezés nemcsak reprodukív műhelymunka, hanem a művészettel egy színvonalú produktív alkotás is lehet...” Kassák kitér a filmzene kérdésére, megkülönböztetve a filmzenét attól, amire szükség van, a „mozizené”-től, melynek szinte „dramaturgiai” funkciót tulajdonít. „A mozizenének nem a film értelmi vagy érzelmi kísérőjének, hanem a mozi architektonikus részének kell lenni.” S hogy elkerülje a félreértéseket, magyaráz: „Hasonlóan a színházak különféle színű és tónusú fényeffektusaihoz, melyeknek szintén nem illusztratív, hanem architektonikus céljuk van.” (Itt jegyzem meg, hogy más orgánumokban Kassák a fényképezéssel is behatóan foglalkozott, s ennek a *Munka*-körben lesz jelentősége.)⁴⁷

Kassák nem kívülállóként nyilatkozott a filmről, utóbb ismertetett írásába beleszerkeszti a film megtekintőinek reagálásával kapcsolatos megfigyeléseit. Számára a film- és a fotóművészet beiktatása az új módon felfogott és értelmezett kulturális viszonyrendszerbe nem egyszerűen merészebb és tágabb horizontot vázoltat föl a szemlélet számára, hanem a válságból kitörni akaró, szemléletváltást sürgető magatartásnak szükségszerűségét jelzi, ezáltal olyan művészetkonstruálás lehetőségét, melyet a *Dokumentummal* és a *Munkával* maga kísérte meg. Az anyag hihetetlen bősége miatt ezúttal csupán a *Nyugat*-publikációkra hagytam, a kutatásnak majd szembesítenie kell a másutt, párhuzamosan közzétett más megnyilatkozásokkal (máshonnan küldött levelet például Osvát Ernőnek a kritika ügyében); az ezúttal körvonalazottak azonban rávilágíthatnak arra, hogy Kassák elégedetlenségét a magyar kulturális és művészeti (irodalmi) étellel és szervezeti formákkal sokoldalúan, kritikákban és teoretikusan fejezte ki. Mit sem tagadván meg korábbi nézeteiből, legfeljebb a *Nyugaton* belül inkább peremhelyzetben lelhető (ott publikáló, nem egyszer kedvező visszhangot kapó) szerzők jelentőségét húzta alá (Szomory, Füst), illetőleg irodalom és társadalom kapcsolatrendszerének, az írói magatartásnak másféle elképzelését körvonalazta. S tette ezt akkor, amikor a *Nyugattal* sem volt minden egészen „rendben”. Az Osvát-Babits véleményeltérések nem maradtak titokban, a „kettőszakadt irodalom” értelmezése sem volt egyöntetű, a Baumgarten-alapítvány kuratóriumának díjkiosztó „politikája” nem akármilyen vihart kavart, s a *Napkelet* szerkesztői ügyes fogásokkal nyertek meg néhány fiatal kritikust (akik előbb-utóbb aztán a *Nyugat* szerzői lettek). Kassák után aztán rövid időre Németh László is belépett a *Nyugat*-szerzők közé, majd a *Dokumentum* néhány alkotója, véget vetvén a maga

⁴⁷ A 7. sz. jegyzetben i.m, 132.

avantgárdjának, otthonra lett a *Nyugat*-ban. Ez a sok és sokféle váltás és változás mintha nem érintette volna Kassák és a *Nyugat* viszonyát. S noha Kassák megőrizte alkotói különállását, nem lett a *Nyugat* belső ellenzéke, nem lett kijátszható a *Nyugat* ellen, miközben egyre jobban távolodott a szektás-dogmatikus szélsőbaloldali orgánumoktól. A *Nyugat* szintén változó szerkesztői (Osvát halála után Móricz, majd Babits, Illyés Gyula segítségével) számíthatott Kassák közreműködésére, Kassák meg élt az Osvát, aztán az utódok fölkinálta lehetőségekkel. Kassák világnézeti, esztétikai, filmelméleti stb. szempontból fontos írásokat bocsátott a *Nyugat* rendelkezésére, s ez a már akkor is két/többosztatú magyar irodalmi életben akár igen tanulságosnak és fontosnak könyvelhető el.

KASSÁK LAJOS: KISPOLGÁR (KOLLÁZS)

SZIJJ FERENC

A világ szerkezete

KASSÁK-EMLÉKVERS

A világ szerkezete hajtogatásos.
Megyek az utcán megrémülve,
és hirtelen belépek egy ajtón,
ott találom magam valaki másnak a lakásában,
fogadkozom erősen, hogy ez másé,
ez nem lehet az enyém, mert honnan jövök,
kivel találkoztam a sarkon, egy jóakarómmal,
aki tegnap megtagadott, de most azt mondta,
talán csak tévedésből.

A világ szerkezete két egymásba tolt fésű.
Miért kell mindenhová kalapács?
Minden ajtó, minden ablak mellé,
minden falra akasztott kép mellé,
a váróteremben minden pad alá,
a hirdetőoszlopok tetejére.

A világ szerkezete fényes kanál.
Addig nyújtózkodom,
amíg el nem érem a földet.
A fülemben mohát égetek.
Só a nyelvemen.

A világ szerkezete kilyukadt labda.
Nevetni kezdett, azt hitte, rosszul hall,
nyelt, köhögött, szóltak neki,
hogy ne itt, sírt, eszébe jutott valaki,
elfordult, elesett, megköszönte.
Kabátot terítettek a hasára,
a zsebekben kulcsosomók,
egy öregek otthona, villanyoltás.

A világ szerkezete pénzfeldobásos.
Sajnálom, de egy ideje már léghajóbetegségben
szenvedek, ez főleg kerékpárokra

vonatkozik, pékségekre, megengedem,
népligetek, futókörök, nem tudok végignézni
egy parkolást, el kell rohannom,
hátranézek, a kiáltás az arcomra fagy.

A világ szerkezete hiányos.
Mint egy kábeldob vagy leukoplaszt,
vagy nincs törvény érzelmi zsarolásra
nagy haszonnal, aranygyűszű,
az utolsó a százból, akárkit hajlamosak
megkergetni érte erdőn, mezőn,
városon át, leáll a forgalom,
az útkereszteződés alatt
nincs eltemetve senki.

A világ szerkezete dobozdobáló.
Lovak képében jelentkeznek,
hogy ők szívesen énekelnének,
lóéneket, mondják, van ilyen, dobognak
a lábukkal, marasztalnának engem is,
de hogyan. Sötét folt a homlokon.

A világ szerkezete ernyőkép.
Mutassak rá, hiszen ők mióta
verik a dobot, nincs senkijük,
csak a térfogattal, gipsz az egész,
homokágyon, én meg mire lennék
jó utána is, nyálasan, taknyosan,
véresen. Őket nem érheti kifogás.
Senkit nem érhet. Ők piros mellényben.

*(Megjegyzés: a vers néhány motívuma
Köves Éva festőművész képei nyomán
fogalmazódott meg.)*

ÉLES ÁRPÁD

„Jól ismerlek, Paul Klee”¹

PAUL KLEE ALAKJA KASSÁK LAJOS LÍRÁJÁBAN

Paul Klee magyar irodalmi recepciójának áttekintésekor a vizsgálódó olvasó több nagy kihívással is szembe kell, hogy nézzen. Egyrészt tisztázni kell, hogy Paul Klee „párhuzamos életműveinek” mely ágazatával foglalkozik, hiszen Klee-t a kulturális közvélemény az 1960-as évektől nem pusztán egy gazdag, a világ számos nagyobb gyűjteményében megtalálható képhagyaték alkotójaként, hanem – legalább - a *Gedichte* című kötet² megjelenésétől költőként is számon tartja. Másrészt a költészet és festészet Klee esetében nem minden esetben egyértelmű elkülöníthetőségének kérdéseivel számolva a kutatásnak fel kell ismernie az irodalomban azokat a Klee-re reagáló beszélői pozíciókat, melyek művészetéhez újabb értelmezői (nézői és/vagy olvasói) horizontot rendelhetnek hozzá, és nem pusztán a művészettörténetből származtatható életrajzi narratíva közismert fejezeteit ismétlik meg. Klee helyzete e tekintetben ellentmondásosnak tűnik: sokféleképpen értelmezhető izolált modernsége (az avantgárd fősodratól való elhatárolódása, naivitása, természeti orientációja, alupolitizált avantgárdja), karaktere (svájci németsege, nyugati társadalmi mintákban gyökerező művészalakja) befogadhatatlan maradt a működésével kortársi viszonyban lévő és utókorának számító magyar irodalom számára egyaránt. Erre enged következtetni az a tematikus adottság, hogy a világhírű hagyatékot érintő magyar irodalmi példák, bár sok esetben rokon értelműnek tűnnek, a követhető folytonosság, a kimutatható hatástörténeti kapcsolat hiánya miatt nem teremthettek Klee számára összefüggő olvasati hagyományt.

Károlyi Amy, Klee verseinek első magyar fordításaival arra vállalkozott, hogy az első generációs avantgárd egyik címeralakjaként ismert festő addig ismeretlen oldalát mutassa be a magyar olvasóknak. Sajnos az Új Symposion folyóiratnak elküldött, majd versfordításokat tartalmazó gyűjteményes kötetben is közölt *A nagy állatok az asztalnál búslakodnak* (*Die großen Tiere trauern am Tisch*, 1914), a *Szamár* (*Esel*), az *Álom* (*Traum*, 1914), a *Végső* (*Von dem Gedichtband – „Letztes”; Helft bauen*, 1926) és a *Felelet* (*Zurufe*) című költemények – talán a recepció előzmények hiánya miatt vagy a versek csekély száma folytán – nem kap(hat)tak érdemi visszhangot, így Károlyi Amy által korunk egyik „legvalódibb költőjeként”³ ajánlott Klee csupán vasárnapi versíróként lett bemutatva az olvasóknak, költeményei pedig legfeljebb egy komoly festői életmű mögött meghúzódó kuriózumként kerültek közlésre. A Károlyi Amy és Weöres Sándor társaságában Bernbe látogató Pilinszky János egy kiállítás-

¹ A tanulmány a szerző *Ketten a képen – Közéltések Paul Klee intermediális poétikájához Tandori Dezső költészetén keresztül* (2016) című doktori értekezésében olvasható, Kassák Lajos Klee-recepciójának szentelt fejezet rövidített, átdolgozott változata.

² Paul Klee: *Gedichte*, Hrsg. Felix Klee. Arche Literatur Verlag AG, Zürich-Hamburg, 2010.

³ Károlyi Amy levele itt: Hózza Éva: *Idevonzott magyar irodalom – Weöres Sándor és a vajdasági magyar irodalom*. = zetna.org, Online forrás. Elérés ideje: 2016.02.15. 20:42

élményről szóló beszámolójában reflektál Klee (egy beazonosítatlan) festményére.⁴ Pilinszky beszámolója szórványos találatként könyvelhető el a magyar Klee-kutatás számára, emellett inkább Pilinszky saját költészetének karaktere miatt érdemelhet említést, mintsem a Klee-életmű beható ismeretének okán. Ugyanakkor különös módon felhívja a figyelmet Klee „ártatlanságára”, melyet a művészi kifejezés egyik „csúcsteljesítményként” emel ki, és mely *éthosz* a későbbiekben Tandori Dezső költészetében válik kidolgozott poétikai dimenzióvá a Klee-életmű megértésére tett javaslatok során.

Tolnai Ottó írásaiban elszórva találunk Klee-hez vezető nyomokra. Mivel Károlyi Amy éppen az ő figyelmébe ajánlva küldte közlésre Klee verseit, Tolnai Ottó valószínűleg Klee írói, költői tevékenységével is tisztában volt. A *Megütni* (2008) című írásban közvetett hivatkozási formával él egy kép leírása során, jelezvén, hogy Klee-t már nem pusztán festészeti összefüggésben (azaz képcímek, motívumok említésével), hanem bizonyos nyelvi premisszák által lehet a beszéd tárgyává tenni. A világhírű festőt szimultán idézi meg egy képzeletbeli/beazonosítatlan festmény által, melyen egy gyermek egy csónakban ül. A Tolnai-mű a csónakban ülő gyermek motívumával egyben implikál egy olyan társítást is, melyet az *Alkotói hitvallás* (*Schöpferische Konfession*, 1920) modern művészalakjára lehet visszavezetni. A hivatkozásnak egy harmadik vonatkozása is van, ugyanis a kezdőmondat („van Klee-nek egy skicce”) voltaképpen Walter Benjamin az *Angelus Novus* (1920) című festményről szóló írásának távoli allúziója.⁵ Az életmű reflektáltabb irodalmi feldolgozása egy, Klee-éhez képest későbbi életműben, Tandori Dezső írásművészetében kezdődött el – és egyelőre úgy tűnik, nem folytatódott más poétikákkal. Az olvasó Klee termékeny életművének újabb befogadási módjaira (úgy, mint a Klee-életműben az irodalom és festészet átjárhatóságára) Tandori Dezső lírájában és esszéiben találhat javaslatokat, ám kizárólag egy visszatekintő, a művészettörténet kronológiáját átíró, saját „Klee”-hivatkozásformáit legtöbb esetben újragondoló beszélőtől. Klee irodalom felőli megértésének lehetőségeire és beteljesülhetetlenségére egyaránt utalhat az az adottság, hogy a Tandori-féle párbeszéd-kísérletekre az életmű különböző szakaszaiban (az 1970-es és '80-as évek művészeti tárgyú lírájában, az ezredforduló táján írt esszéiben, és a 2010-es kötetekben) lehet ráismerni.

Írásom a következő kérdésekre keresi a választ: hogyan helyezhető az imént ismertetett névsorba Kassák Lajos, és a Klee-kortárs magyar szerző milyen szempontokkal járult hozzá a magyar irodalomban Klee-ről formálódó képhez? A következőkben két jellegzetesen eltérő poétikai perspektíva található: alkotóké, akiknek műterme, műhelye több szempontból nézve sem volt szomszédos. A világgépi, stílusbeli és tárgyválasztásbeli különbségek Kassák és Klee között közismertek, nem beszélve arról a pályaképi eltérésről, hogy míg Kassák festészeti és irodalmi munkássága párhuzamosan alakult, addig Klee (családi körben talán sejtett, ám később csak hagyaték formájában publikált) költői tevékenysége mindvégig rejtve maradt – a magyar kortárs előtt bizonyosan.

Kassák tehát festőként emlékszik vissza Klee-re, mint a nyugati művészeti folyamatok szempontjából meghatározó, ám mint a kassáki esztétikai világgépet talán kevés vonatkozásban formáló egyéniségre. Ugyanakkor Kassáknál mégis találni lényeges és rövidegük ellenére

⁴ Pilinszky János: *Három találkozás*. In: uő: *Publicisztikai írások*. Szerk. Hafner Zoltán, Domokos Mátyás. Osiris Kiadó, Budapest, 448.

⁵ Tolnai Ottó: *Megütni*. In: uő: *Grenadírmars*. zEtna, Zenta, 2008, 347.

meghatározó reflexiókat, melyek Klee kortársi megszólítására, valamint retrospektív interpretációjára a költészet eszközeivel vállalkoznak. Az első Klee-vel kapcsolatos hivatkozási pont, a *Világnyám* (1922) című kötet 17. költeménye, melyben Klee alakja egy rövid jelenetben feltűnik.

„[S]zabadítsatok ki a patkoló kovácsokat az ál-hírlapírókat és az örülteket/ Páris előtt megálltak az elefántok búsan és rettentően mint a koporsók/ Paul Klee lelőtte az akvarell-madarat/ csak a költők és a tényérszemű siberek úsznak még ide-oda a levegőben”.⁶

Klee első olvasásra akár jelentéktelennek is mondható a szöveggörnyezetben, ám, hogy megválaszolhassuk, van-e valamilyen jelentősége ez esetben Klee rövid feltűnésének a versben, ahhoz első lépésként a szöveg személyes vonatkozását érdemes felidézni. Nem vitás, hogy Klee a kortársiasság jelzéseként mutatkozik be 17. költeményben, Kassák országhatárokat nem ismerő művészetképének egyik távoli asszociációjaként. Az 1920-as évek második felétől saját esztétikai irányokat kereső, később belső emigrációt választó svájci festő a kortársi tudat kinyilvánításában és ennek különböző manifesztumaiban kimerülő esztétikai radikalizmusokkal szemben mindvégig szkeptikus és elhatárolódó volt,⁷ Kassák mégis egy esztétikai csoporttudat részének tekinti. Kassák, aki festőként és szerkesztőként egy időre az európai avantgárd vérkeringésébe került, kortársként még nem láthatta a Klee-pályakép kortársaitól eltérő irányát, csupán művészi kollektívák tárlatain (vagy katalógusaiban) való szereplésének tényét ismertte meg azt. Mindezek alapján úgy tűnhet, Klee neve és alakja önkényesség által került át ebbe a költői dimenzóba, bizonyos szempontból mégis figyelemre méltó a kassáki beszélő főhajtása, amit valamilyen kollegialitás látszik meghatározni. A kollegialitás jelen esetben egy internacionális tapasztalat, azaz határokat, kultúrákat, nyelveket átívelő „művészet-ideológia” kinyilvánításának része volt, és Klee nyilvánvalóan egy ilyen avantgárd (többek közt Bortnyikból, Tzarából, Barta Sándorból és Simon Jolánból álló) „mozgalmi” névsor egyik szereplője az idézett kötetben. A csoporthoz tartozók megszólítása pedig fontos retorikai mozzanatnak számít, s ha Klee poétikájának kontextusában nem is, de Kassák sokkal inkább biografikus nyomokban bővelkedő korai lírájában jól értelmezhető jellegzetesség. Ezt a fajta csoporttudatot a *Világnyám* című kötet 6. költeménye kapcsán Mekis D. János a konstruktivista esztétika fontos jellemzőjeként említi, s megjegyzi, hogy ennek az irányzatnak „egyik fontos »tétje« a kollektivista-utilitáriánus-társadalmias művészet-koncepció és az »individuális« műalkotás viszonyának reflexív helyzetbe állítása.”⁸ A rokonság felismerése, folyamatos számontartása tehát egy avantgárd alakzat, az új világban alkotó emberek találkozásának programja, egy művészet és ideológia viszonyában később fáradhatatlanul átfirt, mindig másképpen megjelenő *internacionálé* gondolata, melyben Klee-

⁶ Kassák Lajos: 17. [költemény]. In: *Kassák Lajos összes versei*. Magvető, Budapest, 1977. I. 192. (A továbbiakban: *Kassák Lajos összes versei*, stb.)

⁷ Klee költeményei között a következő groteszk, eredetileg naplóba írt korai, 1905-re datált bejegyzését találjuk, mely szöveg az avantgárd ilyen jellegű irányzatosságára reagál: „Dann kommen die Kunstfreunde/ und betrachte von außen das blutige Werk.// Dann kommen die Fotografen./ NEUE KUNST steht am andern Tag in der Zeitung.// Die Fachzeitschriften geben ihr einen Namen/ mit der Endung auf ISMUS.” = Paul Klee: *Gedichte*, Hrsg. Felix Klee. Arche Literatur Verlag AG, Zürich-Hamburg, 2010. 60.

⁸ Mekis D. János: *Önreflexív alakzatok Kassák Lajos művészetében*. In: *Újraolvasó – Tanulmányok Kassák Lajosról*. Szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Anonymus Kiadó, Budapest, 2000. 162.

nek a különféle németországi csoportokhoz való kötődése miatt (*Der Blauen Vier; Der Blaue Reiter*) tagságot szavazott meg Kassák beszélője. A megidőzés másik lehetséges oka az lehet, hogy Kassák Klee egyik képét szerepelteti a 17. számú költeményben. Klee faunájának vissza-visszatérő állata a madár, mi több, elmondható, hogy a madár-motívum állatokkal benépesített kozmoszának meghatározó szereplője. A vadász karaktere azonban kevés olyan kapcsolódási szálal kínál fel, mely Klee naiv természet-poétikájához, ökológiai boldogságkereséséhez vezethetne, még ha erre az imaginárius művek (regények, operák, komédiák, stb.) illusztrációnak dedikált festmények sorában néhány példát találhatunk is.⁹ Felvetődik a kérdés, Kassák konkrét műre utalhatott-e, s ha igen, melyik akvarellmadárra gondolt, és mikor, melyik tárlaton találkozhatott az adott Klee-festménnyel. Figyelemre méltó tény, hogy a *Der Sturm* Delaunay-kiállításának 1912-es katalógusában publikálták Guillaume Apollinaire *Abalakok* (*Les Fenêtres*) című négykezes költeményét, melyben feltűnnek Kassák-féle akvarellmadarak sorsára jutó, avantgárd toposznak számító pihi-madarak¹⁰, valamint ekkoriban publikálták a Herwarth Walden által szerkesztett folyóiratban Delaunay *Fény* című esszéjét Klee fordításában. Nem tudni, Kassák a *Der Sturm* kiállító terében találkozhatott-e a Delaunay-képpel, ám az Apollinaire-sorok számára nem lehettek ismeretlenek. Az elemzett vers előzményét jelentő Klee-élményre pedig minden bizonnyal Kassáknak egy Berlinben tett látogatása adhatott alkalmat, amikor azzal a Vaszilij Kandinszkijjal kötött ismeretséget, akinek ekkoriban az akvarellképekkel szereplő Klee-vel volt közös kiállítása.¹¹ A *madáróló* Klee motívuma tehát több élmény (tudatos vagy egy konstruktivista képalkotó elvnek kiszolgáltatott, tudattalan) összemosása, transzformációja lehet.

Jóllehet a *Világnyám* Klee hivatkozásának kisajátító, filológiai talán inadekvát allúzív jellege szembeötlő, Kassák későbbi reflexióinak olvasásához figyelembe kell venni a költői nyelv változását is, mely ezidőtájt éppen a kollegialitás kapcsán új olvasati lehetőségekkel kecsegtet, s mely *éthosz* kezdett túlmutatni azon a hangoltságon, retorikán, ami az avantgárd beszédmódját, világképét hivatott reprezentálni. Hogy mennyire tekinthető formálódónak ezidőtájt a kassáki nyelv- és világfelfogás, azt a Klee-t szerepeltető darabot követő, 18. számú versben lehet megfigyelni, melyben már keresztény szimbolika is szerepel, mely éppen hogy egy már meglévő, az avantgárd által elvetett eszményének egyik fontos része volt, s mellyel a kassáki líra mégis párbeszédbe elegyedik. „Tudni kell, hogy isten szeme mindent lát”¹² – deklarálja a képvers rajzolója. Ivánszky Ágota rávilágított arra a tényre, hogy a kassáki poétika – minden szatirikusságot mellőzve – új eszköztárral bővült (hagyományaitól elidegenített módon) „máriázó”, áthelyezett keresztény trópusok és fordulatok használatával. Meglátása szerint a 18. számú költeményben „egy értékprobléma fogalmazódott meg, miszerint az abnormalitás, a sötétség, a tu-

⁹ Ilyen például a viszonylag sokat hivatkozott *Sindbad der Seefahrer – Kampfszene aus der komisch-fantastischen Oper* című vegyes technikával készült festmény.

¹⁰ „A pihi-madarak halomba ölje/ Verset kell írni az egyszárnyú madárról/ Majd feladjuk telefonúzenetben/ Óriási fájó trauma [...]” = Guillaume Apollinaire: *Abalakok*. Ford. Vas István. In: Uő: *Guillaume Apollinaire válogatott költeményei*. Szerk. Pór Judit. Magvető, Budapest, 1978. 128. ; A Delaunay-kép inspirációs hátterével kapcsolatban: Vö.: Christopher Butler: *Early Modernism – Literature, music, and painting in Europe 1900 – 1916. / Beyond the Stream of Consciousness*. Clarendon Press, Oxford, 1994. 162–164.

¹¹ Kassák Lajos: *Kandinszkij*. In: *Éljünk a mi időnkben – Írások a képzőművészetről*. Szerk. Parancs János, Ferenc Zsuzsa. Magvető, Budapest, 1978, 484.

¹² *Kassák Lajos összes versei*, I. 194.

datlanság magasabb értéket képvisel az emberi világban, mint az értelem, a „VILÁGOSSÁG”. [...] A szeretet, az ártatlanság elpusztításának siratásával Mária egyedül maradt, körülötte a világ továbbhaladt, mindenről elfeledkezve.”¹³ A vilájobbító, progresszív líra rokonságeszményében egy új társadalmi víziót lehet felismerni, amely a (látszólag) távoli gyülekezet fogalom helyére az „új világ gyermekeinek” közösségét helyezi. A Kassák-lírában oly sokszor előforduló *testvérem* formulája hajlékony, mindig átkontextualizált, korszakokon átívelő nyelvhasználat része, ebben az első korszakban pedig a világlíra megszólítható „rokonlelkek” körét jelenti: „én most billió testvérem nyelvén harangozok”,¹⁴ írja a *Hirdetőszloppal* (1918) című kötet *Napra-köszöntés* című darabjában. A világegyesülés eszményképének sokféleképpen olvasható trópusai ismerhetőek fel, melyben ugyan csak távoli ágon képzelhető el a svájci Klee (akinek pályaképében társadalmi vonatkozást alig láthatunk), ám éppen az egyenrangúság tapasztalata határozza meg Kassák szellemi rádiusát – a „billió testvér” számontartásának (kívánságának?) nyilatkozata, mely szerint egy új jövőben a világ (szó szerint utalhatunk itt a *Világanyám* kötet címére) otthonos térként lokalizálódhat.

A kollegiális tapasztalattal kapcsolatban kérdéses persze, hogy mérhető-e egymáshoz a két nagyon különböző művészeti/irodalmi hagyatéék. Tudható ugyanis, hogy a kassáki konstruktivizmus a művészet és valóság határának radikális felszámolásával, illetve ennek kívánságával a valóság művészet által való transzformálhatóságára volt hivatott. Ezzel szemben Klee festészete egy esztétikai térben határozta meg saját mozgásterét, legyen szó az *Inventionen* című ciklus mitológiai alakjairól, az 1914-től festett *Nordafrika*-ciklus sivatagi városképeiről, az olaszországi utazások térélményeiről vagy a svájci táj polgári várakban, villákban bővelkedő helyszíneiről, mely utóbbiak témái megtalálhatóak az életmű több pontján is a német romantikus hagyományra tett utalásként.¹⁵ Tehát tárgyválasztása és formanyelvi útkeresése során a(z antikvitásig is visszanyúló) múltat éppoly inspiratívnak látta, mint az aktivista avantgárd a jövőt. Felmerül hát a kérdés, hogy Kassák a későbbiekben felismerte-e ezt a fajta hangoltságot, és ha igen, milyen nyelvi feltételeket dolgozott ki arra, hogy Klee-re költőként emlékezzen és reflektáljon.

Ahogy Tandori Dezső írja a *Tisztaság könyve* (1926) című kötettel kezdődő higgadtabb kassáki középkorszakot újraolvasva, Kassák ezekben a megszólalás-kísérleteiben, -formáiban már más, az előző korszak műveitől lényegileg különböző poétikai perspektívákat nyitott. „A hitellel átélte, ellenőrizetlen sodrásúvá lett avantgarde Kassáknál (történetesen) kialakítja az összefogottabb verstípust.”¹⁶ Máshol pedig, az új korszak cezurájára a *35 versben* így ismer rá: „[...] a gyakorlottabb Kassák-olvasó már-már »metafizikai folyamatot« él át [...] ha

¹³ Ivánszky Ágota: *Kassák Lajos: A 18. számozott költemény*. In: *IT*. 25/75. évf. 1–2. szám, 139.

¹⁴ *Kassák Lajos összes versei*, I. 24.

¹⁵ A Klee egyik ismertebb, vegyes technikával készült festményeként számon tartott a *Villa R.* (1919) című alkotás is ebbe a témacsoportba sorolható. A tájkép műfajának fejlődéséről, művészettörténeti vonatkozásairól K. Porter Aichele Klee-nek szentelt monográfiájában ír: K. Porter Aichele: *Paul Klee, Poet/Painter. (Studies in German Literature Linguistics and Culture)*. (3.) *The Poetic-Personal Idea of Landscape*. Camden House. New York, 2006. 93–121.

¹⁶ Tandori Dezső: *Az avantgarde-től és tovább: vissza egy valóbban át – Kassák Lajos költészetéről*. In: *Tanulmányok Kassák Lajosról (Újraolvasó-sorozat)*. Szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály. Anonymus, Budapest, 2000. 73.

túlzás is, hogy szakrálisat vagy celebrátat, mégis effélék megidézését (megidezésük szellemét). A szókimondónak látszó Kassák-poézis ilyen szempontból megannyi légiés utalás is.¹⁷ Ezt a fajta emelkedettséget Tandori a számozott költemények 66. darabjában látja megmutatkozni, mely hangütés-, szerkesztésbeli cezúrának számít, és a „jeleket író kéz” képével regisztrálható. Amikor a líraelemző Tandori a *Minden a te szemeidtől függ* című esszéjében a következőképpen ír, mintha ellentmondana mindannak, amit korábban Mekis D. Jánostól a konstruktivizmus reflexív nyelvhasználatával kapcsolatban idéztem: „[Kassák] életműve nem »merő konstruktivizmus« stb., életműve érzékeny, igen lírai, örökké vívódó, szertelen, [...] a szerkesztési elvek folyományaképpen igen tudatos, zárt rendszereket találunk nála, motívum-, szó- és más elem-ismétlésekkel. A tartalmi nyitottság és az élet egyszerű szeretete, az adott dolgok körüljárása és a létezés bonyolult érzékelése: komplementer értékek határozzák meg műveinek belső erezetét.”¹⁸ Itt, noha kérdéssé válik, vajon a kassáki celebrált, a Tandori-féle „olvasó szívéhez közel álló” hangütés, vagyis elidegenítő látásmód lényegi hiánya cezúra jellegű, vagy az életmű egészét átható tulajdonság-e, mindenképp szembeötlő az alakulóban lévő, elmozduló megszólításformáknál a kifejtettebb, és egyben zártabb lírai nyelvhasználat. Talán ennek is köszönhető, hogy egy másik „Paul Klee” jelenik meg a Kassák-életmű egy későbbi korszakában, és nem véletlen az sem, hogy a róla itt kialakított esztétikai (eszmény)kép sokkal jobban hasonlít ahhoz a karakterisztikához, melyet összekapcsolhatunk az életrajzi referenciákkal (és ezáltal a más életművekben megtalálható hivatkozásokkal). Sőt, bár Kassák költészetének alakulásában sok más lényeges változás is megfigyelhető és elkülöníthető, egy későbbi Klee-hivatkozás éppen annak az emelkedettségnek, illetve „szakrális” igénynek a jelentőségére világít rá, mely megteremti a megszólalás aktuális feltételeit. Egy évtizedekkel későbbi Kassák-kötetben, a *Mesterek köszöntésében* (1965) ennek megfelelően Klee alakja már kidolgozottabb, reflektáltabb formában jelenik meg. Hogy mennyiben más ez a Klee-t befogadó irodalmi kontextus, már a kötet címében olvasható mottó is egyértelművé teszi, hiszen a korai avantgárd elidegenítő beszédhelyzeteihez képest könnyen körvonalazható tartalmi kerettel bír: kizárólag ismert festőknek dedikált *hommage*-költemények szerepelnek benne. A kassáki megszólalásban a változásra való igényt abban a szándékban lehet felfedezni, hogy a „*program*” immár nem valamilyen új nyelvkeresési horizont, hanem az emlékezet kerete, amely egy olyan kiállítótérként értelmeződik, mely korlátokat szab a költői nyelvalkotás lehetőségeinek. Az 1965-ben megjelent kötet beszélője szinte egy tárlatszervező, kurátor érzékenységgel és tudásával rendelkezik, ami lehetővé teszi a felidézett festői életművek esetén a különféle világképek, hangoltságok, motívumok költészeti közegbe való áthelyezését, mi több, az egész kassáki lírának a *hommage* jellemző beszédhelyzetéhez való közelítését. Az avantgárd addigi évtizedeinek ilyen formában történő áttekintését valószínűleg két tényező inspirálta: egyrészt az *École de Paris* nemzetközisége és többkultúrájú esztétikai horizontja előtt történő tisztelgés, másrészt Kassák Párizsba történő „visszatérésének”, és Victor Vasarelyvel rendezett közös retrospektív kiállításának él-

¹⁷ Uo.

¹⁸ Tandori Dezső: *Minden a te szemeidtől függ*. In: Uő: *Az erősebb lét közelében*. Gondolat, Budapest, 1981. 252.

ménye.¹⁹ A kötet tartalmi ívét végigjárva az olvasó egy, az avantgárd hivatkozásformákra jellemző névsorral szembesül. *Henri Matisse, Pablo Picasso, George Braque, Fernand Léger, Franz Marc, Marc Chagall, Paul Klee, Henri Rousseau, Giorgio di Chirico, Max Ernst* – nevek, melyeknek pozíciója (a magyar irodalomban) még inkább megszilárdul a Kassák-kötetben való szereplés által.²⁰ Ebben a korszakában a Kassák-líra tárgyválasztása már nem az egyidejű tapasztalatból, vizuális-auditív mintákból vagy efemer megnyilatkozási formákból (például plakátok, táviratok, röpiratok, újságszövegek töredékéből) ered, hanem egy olyan emlékezeti horizonthoz igazodik, melyet kronológiai szempontok alapján épít fel. „Megnevezlek akár egy csillagot/ Georges Braque”²¹ – írja a nyugati festőegyeniségnek címzett költeményben, mely hasonlat a referencialitás egy klasszikus formájára enged következtetni. Talán ennek is köszönhető, hogy egy másik, a röviden ismertetett Kassák-féle előzményektől eltávolodó „Paul Klee”-t ismerhetünk meg a ’60-as évek lírájában, és nem véletlen az sem, hogy a róla itt kialakított esztétikai (eszmény)kép sokkal jobban hasonlít ahhoz a karakterisztikához, mely az életrajzi tényeknek vagy „Klee”-nyomoknak más életművekben megtalálható mintázataiból ismerős lehet. Nem mellékesen, az újabb mű szerzője a korábban Tandori által feltételezett celebrált hangoltságból egy ravatali, túlvilági klímát érlelt, minek köszönhetően a *Mesterek köszöntésében* egy olyan emlékezeti pozíciót lehet felismerni, mely a kassáki életút szereplőire és az egykori esztétikai ideálokra is az elmúlás részeiként tekint. „Jól ismerlek/ Paul Klee/ te vagy az a javíthatatlan koránkelő/ aki bádognapucsaidban kopogsz/ ajtótól ajtóig/ de sohasem lépsz ki álmaid búvköréből.”²² Érdemes a kezdősoroknál elidőzni. A „jól ismerlek” fordulat a már érintett kollegialitás életrajzi és elvont szárait vezeti vissza Kassák pályakezdésének idejébe. Első lépésben a svájci festő-, költőalak az ifjúkori lírában idegenként ábrázolt és mégis otthonos térként elképzelt jövőbeli Európa rokonszenves szereplőjének fogható fel. Az életrajzi szál felfejtése azonban még az eddigieknél is több magyarázattal szolgálhat, mintegy megalapozva Kassák Klee-olvasatának jogosultságát és szervesültségét. Rozgonyi Iván Kassákkal készített interjújában, melyben a MA szerkesztőjét a Bauhaus alakulásáról, Kassák köreihez való kapcsolódásáról kérdezte, a Klee-ről elhangzó néhány mondat tanúsága szerint a nyugati művészvilágban egykor mozgolódó Kassák nem csupán ismerte kortársának munkásságát, hanem ekkor már tisztában volt svájci kollégája – a 20. századi avantgárdban oly fontos – csoportokban betöltött szerepével is, illetve – Klee 1940-ben bekövetkezett halála miatt – egész, lezárult pályája jelentőségével.²³ A vers emlékezetes megnevező gesztusa, a „koránkelő Klee” kitétel minden bizonnyal arra a karakterre utal, akit a Klee-életrajzok a műtermébe, lakásába kezdetben szívesen, majd 1933-tól kezdve kényszerből bezárkózó művészalakkal kapcsolatban jelenítenek meg. Tovább olvasva a *Paul Klee* című írást,

¹⁹ Imre Györgyi: *Meghitt idegenek - Kassák Lajos párizsi kiállításai 1960-ban és 1963-ban*. In: *Kassák Lajos – az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő*. Szerk. András Gábor. Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Alapítvány, Budapest, 2010. 109–110.

²⁰ Kassák az itt megidézett életművek alakulását és a korszakra kifejtett hatását művészettörténeti munkájában is tárgyalja. Kassák Lajos: *Az izmusok története*. Szerk. Sík Csaba. Magvető, Budapest, 1972.

²¹ *Kassák Lajos összes versei*, II. 474.

²² Uo. 479.

²³ *Rozgonyi Iván interjúja Kassák Lajossal*. In: *Éljünk a mi időnkben – Írások a képzőművészetről*. Szerk. Parancs János, Ferenc Zsuzsa. Magvető, Budapest, 1978, 452–481.

feltételezhető, hogy Kassák tudott az életút (belső és tényleges) emigrációs fejezeteiről is, vagyis az otthonában pályája elején és Svájcba való visszaköltözése után dolgozó Klee-ről. A „de sohasem lépsz ki álmaid bűvköréből”, „ajtótól ajtóig” fordulatok által a megszólító én mintegy megkettőzi a teret: egyrészt egy, az életben elérhetetlen imaginárius, festészeti közegbe, másrészt az egykori valós, egzisztenciális térbe, azaz Klee műtermének, lakásának környezetébe vezeti az olvasót. „Ő, emberke, selyemfonálból szőtt emberke [...] miért nem lettél pásztor a svájci hegyekben [...] Amit megálmodtál merő valóság./ A jelek amiket papírra vettedél/ mélyen gyökeret fogtak szívünkben/ a házak amik legyünk őszinték nem is házak/ a te szemeid éhes pillantását őrzik/ a fák és virágok amik nem is fák és nem is virágok [...] Bizony bizony csak azért vesztettünk el/ keserű bolyongásaid közben [...] hogy emlékeink közt halljuk igaz dicséreted/ hogy téged idézzenek a zsírkréták/ a fekete tusok gyöngyházzsín akvarellek/ a formák amik egymás gyönyörűségére/ születtek e világra/ hogy remegő vonalaid örökre összekössék előttünk/ a mélységet és magasságot/ a tapinthatót és tapint-hatatlant.”²⁴ Ahogyan a magyar irodalmi Klee-recepció későbbi korszakában, Tandori Dezső írásművészetében is megannyi helyen, a Klee életrajzára tett utalásokkal párhuzamosan egy másik teresedés is végbemegy Kassáknál is, ugyanis a Klee-féle egzisztenciális terek egy-szersmind a festészetben megjelenő imaginárius helyszínek (tájak, műtermek, a berni otthon, kertek, botanikus kertek, épületek) megfelelőivé válnak. „Amit megálmodtál merő valóság”, deklarálja Kassák beszélője – nem pusztán általában a festészet néző felett gyakorolt hatalmának patetikus jelzéseként, hanem emlékezőként állítja: Klee életében valósággá vált a festészet, mivel a több ezer képből álló hagyaték létrehozása fontosabb volt magánál a művésztől független életnél, s mert a Klee-életműben egy olyan *éthosz* ismerhető fel, mely világmagyarázó erővel, metafizikai potenciállal szolgál(hat) az utókornak.

A referencialitás rétegzettsége láttán egyértelművé válik, hogy Klee megszólítása sokkal több, mint biografikus részekben kimerülő nosztalgia, ugyanis az idézetben szembeötlők Klee tárgyválasztásának sajátosságai, valamint azok az egész életében csiszolt, *ars poeticá*ját benépesítő absztrakciók, melyek festészetének gondolati sarokkövei voltak. Jóllehet Klee alapvető tér-irány dichotómiákból felépített gondolkodása naiv poétikáját is áthatotta, Kassák minden bizonnyal Klee tanáréveire utal itt, szorosabban a Bauhausban keletkezett elméleti írásaira, melyekben a *mélység-magasság* típusú párokból szisztematikusan kísérlete meg felépíteni egész tantervét a weimari évek során, majd a düsseldorfi akadémián. A *Pedagógiai vázlatkönyv* (*Pädagogisches Skizzenbuch*, 1924) és az 1956-ban a hagyatékból publikált *Unendliche Naturgeschichte* egyaránt bővelkedik az absztrakt (és konkrét technikai tanári instrukcióitól mentes, az egykori hallgatók számára sokszor titokzatos) fogalompárokbán. Kassák múltépítő stratégiájának szempontjából nézve az életút vége önmagában nem tekinthető lezárásnak, sőt újabb távlatokat nyit a képzetes tárlatra látogatóknak. „S íme egy napon meghaltál te is/ de mintha semmi se változott volna/ amíg a ravatal könnyező gyertyái alatt feküdtél/ messze tőled/ a világ egészen más tájain/ kinyitottuk a könyveket amik kővé vált ujjaid/ fantasztikus jegyeit őrzik/ éreztük az erőd amit hiába nyeltek el/ a fekete bolygók vizein.”²⁵ A stílusát tekintve túlrtnak is tekinthető ravatali vízióban két részt mindenképp ki kell emelni, melyek akár szimultán hivatkozásként is felfoghatóak, és melyek ismét tanús-

²⁴ Uo., 480.

²⁵ Uo.

kodnak Kassák érzékeny recepciók látásmódjáról. Az egyik a „kővévált ujjak” képe, mely nem pusztán Klee kései statikusabb alakbrázolását eleveníti fel, hanem azt az életrajzi tényt is, hogy Klee szklerodermában, azaz a bőr megkeményedésével, hegesedésével járó idült bénulásos betegségben halt meg. Fontosnak látszik továbbá a záró sor, melyben Kassák a haláltusa végével nem jelöli ki az olvasó számára a végpontot, hanem éppen ellenkezőleg – „hiába nyeltek el/ a fekete bolygók vizei” -, konstatálva ezzel az életmű lezárhatatlanságát, a Klee-re utaló, szintani festészetében jellemző égitest-tematikát is feleleveníti.

Klee „remegő vonalainak” emlegetésével a kassáki beszélő immár az életmű komplex ismertetésébe vezeti be az olvasót: a Klee elementáris látásmódjának, lineáris naivitásának értelmezésébe. A Kassák-szöveg esetében strukturálisan meghatározóak a vonalakból felépített egyszerű tárgyak, akárcsak Klee költészetének tárgyai. *Házak, virágok, fák* – Klee jellemző (festészeti és költői) témái, melyeket a szöveg kiemel egyszerű, Kassákra annyira nem jellemző felsorolásuk által is. Elsőként a *Naplókat* érdemes idézni, melyben Klee gyakran tesz tanúságot a vizuális észlelés újragondolásának szándékáról, saját intellektuális, alkati korlátainak (sok esetben ironikus) reflexiói által. „Mindennemű fausti vonás távol áll tőlem. Egy messzi, eredendő teremtéspotra helyezkedem, ahol formákat adok az emberek, állatok, növények, kőzetek és a föld, a tűz, a víz, a levegő, valamint az összes áramló erő számára. Ezer kérdés némul el, mintegy megoldódva. Itt nincsenek se tanok, se tévtanok [...]”²⁶ A teremtéspotra történő helyezkedés egy elképzelt idő választása, ami a civilizációs/történeti értelemben vett *kultúra (tanok és tévtanok)* ártékelésének, átlépésének hasonlata is egyben. Klee-nél ez az ugrás több naplóbejegyzésben is megtalálható, ahogyan az át/kilépés lehetőségeinek és lehetetlenségeinek ironikus távlati is jelentős szerephez jutnak. Erre többnyire a naiv képekből építkező, lírai naplóbejegyzések (később fia, Felix Klee költeményeiként számon tartott szövegek) témái utalnak, melyek sok esetben összefüggést mutatnak a festői életmű kozmológiai témájú motívumaival. A *Naplókból* vett idézet rímel azokra a törekvésekre, melyeket jellemzően a 20. századi modernség különböző időfelfogásaiban ismerhetünk fel, s így utólagos párbeszédet kezdeményezhet például Jürgen Habermas modernség-víziójával, mely, a korszak alaptulajdonságaiként az idő kiközöklítésére és a „valódi jelenlét iránti vágyakozásra” irányuló kollektív hajlandóságokat regisztrálja.²⁷ A *jelennek, az időn kívüliségnek*, e jellegzetesen modern *Zeitgeist*nek adekvát magyarázata a Klee-passzus kapcsán a múlttal való szembenállás lehet, ami megfelel a 20. századi modernség rokonértelmű értékrendjének egyik alapvonásával, a kontinentális kultúra kronológiájából való kitekintés sürgetésével. A kitekintés Klee-nél megtalálható példáit az állat-témakörben, az Európán kívüli (esetében észak-afrikai) kultúrák formanyelvéhez való vonzódásban, költészetében pedig az abszolút, alulkontextualizált nyelvhasználatban, az elképzelt aranykori *kezdetek* naivitásának aktualizálásában lehet felismerni. A *fausti* idegenségét Klee-nél az az *éthosz* látszik magya-

²⁶ Paul Klee: *Naplók*. Ford. Tillmann J.A. In: 2000. 2008/3. ketezer.hu – Online forrás. Elérés ideje: 2016. 02.10. 14:50

²⁷ „[A]z átmenetiség, a mulandóság, az efemer jelenségek felértékelődésében, a dinamizmus ünneplésében éppenhogy a szeplőtelen, állandó jelen iránti vágy fejeződik ki. A modernizmus mint önmagát tagadó mozgalom «vágyakozás a valódi jelenlét után», = Jürgen Habermas: *Egy befejezetlen projektum – A modern kor*. Ford. Nyizsnyánszky Ferenc. In: *A posztmodern állapot*. Szerk. Hévízi Ottó, Kardos András; Vál.: Bujalos István. Ford: Angyalosi Gergely, Bujalos István, Nyizsnyánszky Ferenc, Orosz László. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 155.

rázni, amelynek inspirációit a *tudás előtti tudat* kezdeteiben kereső, világeseményektől elzárkózó, Kassák versében „korán kelő”, „ajtótól ajtóig járó”, – később Tandorinál: „háztartásbeli” – művészkarakterben lehet felismerni. „[A]z emberek, állatok, növények, kőzetek és a föld, a tűz, a víz, a levegő” mint egy összetéveszthetetlen tárgyválasztási szempont darabjai emelkednek át Kassák *Paul Klee* című költeményének képsorába.

Ez a gesztus, úgy tűnik, nem pusztán egy tárlatrendezői elv önkényességéből, hanem sokkal inkább abból a gondolati háttérből eredeztethető, mely Klee sajátja volt. Az egykori kortársra történő visszatekintés nézőpontjának esetében jelentős változás regisztrálható, amit Ferenczi László nyomán úgy fogalmazhatnánk meg, hogy míg a *Világanyám* versvilága konkrét-átélt időszemlélet jegyében fogant, addig a több mint negyven évvel később megjelent *Mesterek köszöntése* már egy absztrakt-szimbolikus kronológiával írja meg az avantgárd lezárult/lezárt névsorában szerepeltetett „nagyok” történetét.²⁸ Ugyanakkor kétségtelen, hogy az érintettség hiánya, valamint az erre visszavezetett objektivitás-szükséglet, ami az utóbbi (kvázi-)történetírói pozícióhoz sorolható, Kassák esetében nem volt adott, egyáltalán nem tekinthető evidensnek. Így az aktualitás és a történetiség között egy átfedés keletkezik, mely egy olyan olvasatbeli alakzatot teremt meg, amit egy klasszicizáló szemlélet revideáló vonatkozásaként is felfoghathatunk. Klee életművét a költemény „cselekményében” olvasható túlvilági rész által Kassák folyton aktualizálható poétikaként, festészeti irányként ajánlja fel a mindenkori kortársra avatott olvasónak. „Hiába nyeltek el fekete bolygók vizei” – jelenti ki, befogadás-történetileg relativizálva a művész halálának tényét, és egyben sugallva a klee-i esztétika, világlátás örökérvényűségét. A versciklus kompozíciós alapelveként érvényesített utólagos elrendezés ugyan feleleveníti és egymás mellett sorolja a – közben történetivé vált – avantgárd Kassák számára legfontosabb alakjait, ám történeti karakterüket erősen kiszolgáltatja a versben uralkodó esztétikai rendnek, vagyis olykor megváltoztatja, relativizálja. Mindez szorosan összefügg azzal a ténnyel, hogy a *Mesterek köszöntése* egy tárlathoz kapcsolódó versegyüttes. Kurátora az a lírai beszélő, aki örökérvényű alkotóit a múltból való tudás részeiként képzeletbe hozza, és kiknek munkáit, mint egy gyűjtemény darabjait, egy újrainstalláló elvnek ajánlja fel. Gottfried Boehm *A képzeletbeli múzeum* című írásának egyik központi problémája, hogy „[a] klasszikus viszonylagos értelemben csupán egy módja annak, ahogyan a történelem megnyilvánul és zajlik. (...) A klasszikusság időbeliségében nincsenek kitüntetett állomások, nincs virágkor a kezdet és a pusztulás között. Kilátástalan fáradozás lenne, ha a képzeletbeli múzeumot valaki ismét valamiféle fejlődéstörténet vonalára kívánná szűkíteni.”²⁹

Jóllehet a klasszikussá válás a recepció általánosabb befogadási és revideálási folyamatát előfeltételezi egy életmű esetében, mint egyetlen *hommage*-költemény magasztalása, Kassák 1965-ös képzeletbeli múzeumának Paul Klee-nek szentelt termében a klasszikussá avatásnak bizonyos szertartásai lejártszódnak. Olyasféle befogadás-történeti fordulatot regisztrálhat a vers olvasója, mely néhány, a magyar közönség számára is ismerősnek tekinthető és a Klee tulajdonnevet megjelölő képre, valamint a magyar irodalom folyamatait mindeddig nem be-

²⁸ Ferenczi László: *Az avantgárd kronológiái*. In: *Tanulmányok Kassák Lajosról (Újraolvasó-sorozat)*. Szerk: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Anonymus Kiadó, Budapest, 2000. 11.

²⁹ Gottfried Boehm: *A képzeletbeli múzeum és a képek nyelve*. Ford: Schein Gábor. In: *Nagyvilág*. XLV. évfolyam, 2000/12 (december). 1269–1270.

folyásoló esztétikai rendszer ismeretére vezethető vissza. Klee festőként történő megidézése, irodalmi alakká válása, majd „emberkeként” történő vászonra helyezése, valamint az időn kívüliség tematizálása alapján egy egyedülálló befogadói pozíciót feltételezhetünk az 1960-as évek magyar költőjénél, aki – az emlékezetes versindításból következően – bizonyára „jól ismerte” a megszólított félt. Kassák Lajos kevés példát kínál, ám a műbéli megközelítés szempontjait tekintve annál gazdagabb Klee-idézése, bár (jelen állás szerint) nem előlegezte meg a körülbelül tíz évvel később kezdődő Tandori-értelmezéseket, de mindenképp megkerülhetetlen annak megértése kapcsán, mivel hivatkozásai között már meg-megjelennek a '45 utáni magyar líra olyan közvetett, rétegzett idézési technikái, melyek Tandori Klee-reflexióinál már a megszólalás elemi feltételeit jelentik. A kutatás számára egyértelmű, hogy Kassák Klee szövegahagyatékának költői fragmentumait kötet formájában nem ismerhette, mivel a Felix Klee szerkesztette *Gedichte* című kötet először csak a '60-as évek közepén jelent meg, szinte egy időben Kassák itt tárgyalt kötetével. Ezért a festő irodalmi recepciójával kapcsolatban kiemelt fontosságú *Gedichte* megannyi motivikus és más, a Klee-életműbe visszagyazódó, valamint Tandori Klee-recepciója által kínált párhuzamát, filológiai bizonyíték hiányában e tanulmány nem vehette számba. Kassák több megszólalásformába (celebrált gyászbeszédbe, tárlatvezetésbe) ágyazódó költeményének jelentősége túlmutatni látszik azon az evidensnek tűnő filológiai tényen, hogy a költemény nem mérhető Klee életművének terjedelmi adottságaihoz, nagyszabású festészetének presztíziséhez. Ugyanis az itt megszólaló, mondandóját látszólag az emlékező (olykor túlradó) pátosza mögé rejtő Kassák tárgyválasztásával, nyelvhasználatával, Klee absztrakciójára, naivitására tett utalásaival, időszemléletével és perspektíváival elsőként nyitott a megszólított félnek őt megillető valódi teret a magyar irodalomban.

KASSÁK LAJOS: ÖKÖL (KOLLÁZS)

KABDEBÓ LÓRÁNT

Egy Kassák-kritika esettanulmánya

Személyes felvezetés

Valaha, amikor a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemre kezdtem járni vendégoktatóként, szinte névjegyként leközöltem a Jelenkorban (1987. 3. szám, 251–252.) Kassák Lajos hozzám írott levelét. Jelezve, hogy egy 1963-as kritikámra küldte válaszként. De akkor még a szkennernek nem értek el hozzánk, szimpla átírásban tettem közzé a szöveget. Most, hogy a Tiszatáj egy Kassák-számába kért tőlem is tanulmányt, ennek a levélnek a teljes környezetét szeretném átgondolni. Most már lehet, akkor, a rendszerváltás előtt nem lehetett egy-két dolgot még elbeszélni, na meg saját balgaságnak feltűnő kijelentéseimet sem magyarázhattam volna a maguk valóságában. A levelet fontos közleménynek tartom, de a köré dokumentumokból és elbeszélésekből összeálló esettanulmányt tanulságosnak érzem kikerekíteni.

Amikor a Kassák-kötettel foglalkozni kezdtem, még fiatal tanár voltam, és fiatal volt a lap, amit szerkesztettünk. A Napjaink az előző év, 1962. áprilisában indult. A cikk az 1963. évi 9., szeptember 1. számban jelent meg. Témaválasztásban és a kidolgozásban az egyéni döntés szabadságát élvezhettem. Közben kerestem a sajátos személyes pozíciómat is a társadalmi és társasági életben. A ma már konzolidációnak nevezett korszak helyezkedési idejében még botladoztam az „én” magam és nézeteim, költődéseim és az „ők” hivatalos keretei között. De a háttérből óvóan vigyázott már ekkor is a kutatásra kapott és megtalált témám, Szabó Lőrinc költészete, amely majd megvéd az „őkkel” való azonosulástól: kritikusi tevékenységemet, mint mellékterméket választott felfedezéseim „védelmére”, magyarázására szervezem, és a lelkesedés azonosulását fogalmazhatom a magam gyönyörűségére ennek a védernyőnek a fedezetében. A „Szabó Lőrinc kutatója” címem és pozícióm szabadít ki botladozásaimból. Enélkül a tisztességes biztonságérzet nélkül nem is tudom, mi sikerülhetett volna számomra ezekben az években.

És még egy: amikor a kritika készült, még magányos fiatal voltam, amikorra eljutottam a Kassák-interjúig, szerelmes fiatalember, aki eljegyzés és esküvő közötti boldog időszakomat élhettem. Mindez a személyes felvezetés szükséges ahhoz, hogy tanulmányomban az egyéni esetet, és azon túl, egy akkori tájékozódó kritikus nem jellegzetes esetét, talán valamilyen függetlenségét is érzékeltetni tudjam. Akkor így éreztem, ma is ekként látom. Nem épült tehát kritikusi életművem, de kiszabadult egy szabadon választó alkalmi kritikákkal jelentkező irodalomtörténész lehetősége. A tipikus kritikus sorsok választható kereteiből, a „janicsár sorból” ezzel kiszabadultam, mégis alkalmanként hangsúlyosabb megszólalásra vállalkozhattam. A Napjaink pedig egyre rangosabban keretet adhatott erre a szabadabb alkalmi megszólalási lehetőségre. És ennek visszaigazolását éreztem Kassák a kapcsolatot szervező érzékenységében. Ezért is tarthattam utóbb névjegy-értékűnek a nekem küldött levelét.

Kassákról készített kezdetleges írásaimban ma is érzem a ketreche zárt kritikus megszólalása mellett a Kassákkal értetlenkedő hivatalosság felé is kimondott értetlenkedésemet. Si-

került kimondanom alapvető felfedezésemet: hogyan lehet az, hogy a munkásosztály és a szocializmus kezdetektől elkötelezett költője nem lehet a munkásosztály nevében uralkodó rendszerrel összhangban élő-alkotó nagy költő. De akkor még nem éreztem, bár írásomban ma már rejtve ott találok a lényegibb kérdést is: valóban ugyanarról a munkásságról tudott-e a költő, és a hatalom nem csak nevében volt annak a képviselője. Kimondatlanul ott volt a szöveg mögött, hogy valami érthetetlen disszonancia van a hatalom és a költő között. És ez nemcsak személyi ellentét, hanem lényegi különbözés. És ebben segítségemre volt a Zsolt Béla körében felnőtt, Vészi-rokonságú, 6 év Rákosi-börtönt viselt, ekkor is baloldali elkötelezettségűnek maradt, Miskolcra sodródott Máté Iván újságíró barátom szuggesztíója is. Ebben, a Kassák-„esetben” alakult tulajdonképpen utóbbi szerkesztői esélyem alapozása, amely majd a Hetek költői csoportjának értelmezésére, szervezésére, befogadására tehetett alkalmassá. Megoldani a független kritikus szerep helyett egy védő-szerkesztő magatartás vállalását. Közvetítő lettem: aki az értéket felmutatja, és a fennálló keretek között megjelenéshez segíti. És ebbe belefért Tandori, Oravecz és Petri értékelése is. Nem lényegi kritikákkal kísérem útjukat, de figyelemfelhívó, közvetítő magyarázatokkal követtem a rendszer és a költészetek közötti távolságot. Hiszen nem a kritikám maradandóságát, hanem a költőket segítő hasznosságát kellett biztosítanom. Ezért is „nem szerette” későbbi legjobb barátom, a független kritikus Ferenczi László a *Versek között* című, ekkori kritikusi ténykedésemet összegező kötetemet, közben pedig a Szabó Lőrinc monográfiám mindegyik kötetét szakmai alapon a legmagasabb befogadással méltatta írásaiban és személyes beszélgetéseink során úgyszintén.

De a Kassák-„eset” idején még kritikusnak készültem, és felháborított, hogy egy ilyen magas színvonalon megjelenő költészet a már kezdődő elismerés ellenére sem lehet az ünneplés tárgya akkori irodalmunkban. Ennek rejtélyét kerestem.

És miként kerültem a témával kapcsolatba?

Egy véletlen következtében. Az Expressz ifjúsági utazási iroda szervezésében egy háromhetes vasúti úttal készültem őseim földjét meglátogatni. Szovjetunió, nyári hőség, fárasztó utazás. Készülésemet rémálmok sora kísérte. Féltem. Persze érdekelt Örményország. De a szervezetem védekezett. Fagylaltmérgezés Tapolcán? Vagy valóban csak idegi eredetű védekezés? Amikor indulni kellett volna, 39 fokos lázzal, mozdulni se tudtam. Utóbb szinte újra kellett tanulnom járni. Egyetlen vigasztalómnak a könyvek maradtak mellettem. Ha már őseimtől elmaradtam, ott feküdt mellettem Kassák új kötete, a *Vagyonom és fegyvertáram*. Használjuk ki az időt! És beledöbentem nagyságába. Elkezdtem róla Máté Iván barátommal beszélgetni. És megírtam lelkesedéssel és kérdőjelekkel tele a *Siralomházban* című kritikámat. Majd megtoldottam a Blaise Cendrars fordításait tartalmazó kötet ismertetésével is. Kassák joggal fogadhatta örömmel, kiérezhette a rajongó „magam számára” történő felfedezést is, de az általános érvényű válasz kihívását szintén. Válasza rossz postai címzés miatt csak késve – de hál’ Istennek – elért hozzám.

Siralomházban

(Kassák Lajos: Vagyonom és fegyvertáram)

„Terhes vagyok a világtól
és nem szülhetem meg gyermekét.”

1. Kassák Lajos itt van, több mint 50 éve *jelensége* irodalmunknak. Majd mindenki, aki verset ír, adósa neki, ha már nem is közvetlenül. Újításai felszívódtak költőink alkotásaiban, ma már eredetükre nézve ismeretlen, irodalmi közkinccsek. Hazai megteremtőjük pedig továbbra is sokat emlegetett (de inkább csak irodalomtörténetileg, mert tanítvány-unokái közül is sok van már a rég halott) – de *epizódjelenség*.

2. Elvetette a formát – mondjuk –, és mindig kísérletezett – tesszük hozzá. Az izmusok különböző irányzatait tényleg nemcsak publicisztikailag, hanem költői gyakorlatával is megismerhetővé tette számunkra. Már klasszikussá vált értékek jelzik ezt az utat (*Mesteremberek*), de súlyos zsákutcák is (*35 vers*). És most öregen a legtisztábban fénylő, legegységelműbb felépítésű, gondolativelésű versekkel utasítja el a fiatalok homályos verskáoszát.

– Az én költészetem nem az álmok kusza burjánzásából,
hanem a geometria szigorú rendjéből születik...

3. Természetesen nem az öregkor fegyverletételéből született ez, nem a megtért költő visszaidomulása a szokvány-járomhoz.

De született az öregkor újat teremtő klasszicitásából, a hosszú élet hosszú kísérletsorának leszűrt aszújaként. Önkéntelenül az *Őszikék*, vagy a kései *Bartók* érett, pontos fogalmazású, a felesleges cícomát, költői trükköt levető, a lényegyet a leglényegesebb formavilágban visszaadó költőisége jut eszünkbe, vagy az Anakreóni dalok – életet élvező, könnyes-mosolyos, rezignált világokkal.

4. De ezzel már a tartalmi szférát súroljuk. A forma természetes tökélye a „tisza forrást” asszociálja, a kötet kibomló világa még a „szűknyakú pohárhoz” kényszerít vissza. És ezzel, azt hiszem, eljutottunk a kötet alapellentmondásához: *az egyik legtökéletesebb költőnknek nincs ezzel egyenértékű, az objektív valóságot, társadalmi érvényű tartalmat kifejező költészet. Ebből következően hatása is kettős: fellelkesít a kifejezés tökéletessége, a pontosan komponált képek sora, az építkezés kidolgozottsága, de lehangol a tematikai azonosság, az önisméltés, az állandó egyedüllét és siránkozás.*

5. Hogyan tudja mégis ezt a szinte reménytelen ellentmondást hurcolva kötetét a nagy költészet szintjére emelni? Két ponton találkozik az ő szubjektív valósága a miénkkel, a többiekével. Mondhatnám, mindkét világ ugyanabban a keretben létezik. Ez főleg a táj, az évszakok, a világmindenség, szóval a *természet* megformálásában jelentkezik, másrészt érzelmeiben, a *szerelem* hullámmászásában. A világnak ezekkel kapcsolatos relációit számunkra is értékesen, maradandó képekben tudja megragadni.

A homályt elutasító racionalizmusa ebben tetőzik. Ez adja erejét, tisztaságát verseinek. Tehát ez nemcsak versírói program, hanem szemlélete racionális elemeinek természetes következménye is. Nem felvett idegen holmi, hanem világa fix pontjainak formai kristályosodása.

6. Mégis ez a fix pont is csak látszólagos, – mert a szubjektív „ellenvilág” bejáratát is képezi.

A költő számára pedig az ebbe való beolvadás a *Beteljesedés*:

Nem mozdulok
 mintha én lennék
 a mindent befogadó
 földanya
 füvek
 és virágok
 eresztik belém
 gyökereiket.

E versszak szépsége, hangulata tökéletes. Kár is lenne megzavarni ezt a nyugalmat. De éppen ez már az „ellenvilág”. Íme, ami megelőzi:

Messzire küldtek engem
 gizgazos útra
 hogy hozzam vissza az
 elveszett reményt.

 Hogyan szól a parancs
 mit kell megkeresnem
 elfelejtettem.

Hasonlóképpen válik kétarcúvá a másik fix pont, a szerelem is:

Így a te vörös rózsáid dalaitól sem
 hallja senki
 a robotoló város zaját
 a megsebzett lélek panaszait.

(Változó játék)

7. És ki ennek a világnak a hőse? Hogyan jelenik meg a költő? Csak egyet, a sok majdnem azonos önportré közül:

Hiszek magamban
 ahogyan a gyermek hisz álmaiban.
 Mocskos selyemgubanc van
 a kezemben
 előbb kibontom a szálát
 aztán a fekete mély kút fölé hajolok
 honnan majd könnyes arcom néz rám vissza

(Hűen önmagamhoz)

A csalódott, egyedülmaradt ember sirámai folydogálnak végig a kötetben, de az ártatlanságában gőgösen bizakodó is, aki büntetését épp ebből eredezteti. Üldözőkkel van körülvéve, azzá váltak a hajdani barátok is. Társak csak a mártírok, a rég halottak, vagy az újak, Bölöni, Gadányi, vagy valahol messze Párisban vannak, „akik feloldani kívánják magányomat és megértik képeimet melyek az egyszerűség és tisztaság nyelvén beszélnek”.

8. Ennyire távol került tőlünk, ki együtt nőtt az otthoni szocializmussal? Nagy írónk közül vele a legnehezebb a közös hangot megtalálni, a munkásosztály fiával, hajdani életének legreálisabb ábrázolójával? (*Egy ember élete*). Pedig érzi a közösséget, vágyja is azt: Erről valának a kötetvég bizakodóbb versei, és a nagyszerű zárás, az 1912. május 23-ára emlékező rapszódia (*Budapest ége alatt*). Mégis a kötet alapvető élménye a távolság.

Kétségtelenül régi gyökerűek az ellentétek. Sokszor szubjektív jellegük mindinkább anakronisztikussá is válik. Természetesen kétoldalú minden viszony, az ellentét is. Tennivalója a költőnek is van, számbavenni a ma valóságát. Költői világát ne a magányba szorult szubjektumára építse, ne sérelem-rendszerének tükrözője legyen (az egyénnek megértjük ezt, de a költőnek, ha időszerűtlen általában ez a hang, akkor *nem!* Ez semmiképpen sem szocialista költészet). Szembesítse világát az adott valósággal. Költői letisztulásában nem az otthonra, a megoldásra talált ember érett nyugalma érzem, nem a külvilág, a társadalom harmóniája adja a fedezetét, hanem inkább a szubjektum öntörvényű fejlődése. Egy nagy költő találta meg életműve különböző elemeinek szintézisét. A külvilág erre csak annyi hatással van, hogy nyugalmat ad ezt leírni, és ennyit értékel is belőle. Mintha egy kitűnő külföldi költő verseit olvasnám valamely rangos műfordítónk tolmácsolásában. És mi Kassáktól nemcsak ezt várjuk.

9. Panaszainak érdeme, tanúja igazságszeretetének, hogy mind ezt csak önmagára vonatkoztatja. Nem a valóságot hibáztatja, sértettségét nem emeli általános érvényű társadalombírálattá. *Szubjektív élményét megtartja egyéni viszonyok tükrözésének.*

Közösségi élménye, amint helyenként fel-feltör, egy reális ellenpólust körvonalaz. Szinte önmagát is már távlatból nézve objektíválja *azonosságát a munkássággal*. (Talán legszebb ilyen verse a *Munkásportré*). Elvont bár ez a bizakodás, de már a félténivalóval rendelkező ember békeóhajtásával keveredve fogalmazódik meg a közösségre tekintő verseiben.

10. Azt mondtam, minden viszony kétoldalú. Nem hiszem, hogy szubjektivizmusáért csak Kassák a felelős. Egymás után jelennek meg könyvei, versei – mint a pusztába kiáltott szó. A hallgatás sértőbb és bántóbb még a támadásnál is. Azt hiszem elérkezett az értékelés, a vitakozás ideje. A jószándékú bíráló, vitatkozás annyiban is hasznos, hogy az író látja: figyelemmel kísérik, nagyra becsülik, mit értékelnek benne, és meggyőzi: - nem akarják üldözni. A csendben könnyű az üldözők lépteit hallucinálni.

Ez a kötet nem alap a teljes felmérésre, de egy kiáltás ezért:

Ítélezzék felettem nyíltan.
A lélek könyörög így
a megértésre vágyó szív...
(*Öreg csavargó*)

Ez pedig nagy felelősséget jelent, igaz emberség várja, súlyos *Vajúdás*:

Most éppen egy híd közepén állok,
várom, hogy valaki emberi hangon szólítson.

Blaise Cendrars magyarul

Megkésve érkezett ugyan, de nagyot gazdagodott vele műfordítás-irodalmunk. A modern szabadvers egyik alapító mesterének verseit brilliánsan fordította a kísérletezés nagy magyar költője, *Kassák Lajos*. Három terjedelmes poéma, háromféle költői megfogalmazás. A *Húsvét New Yorkban* párversek litániás monotóniájába ágyazott nyomorrajza és hangulat-önportréja mellett a *Panamában* a századforduló élete, kis és nagy jellegzetességei, hétköznapijai és történelmi eseményei, életútjai, kalandorhitei és bukásai állnak össze, mint egy zsi-bárus bódéjában. És talán a legtokéletesebb: *A transzszibériai express és a franciaországi kis Johanna prózája*. A szédült, állandóan változó utazás, kicsinyes emberi groteszkek, háttérben a véres japán háborúval, mely már forradalommal terhes. A groteszk kavalkádban pedig kódaszerűen, versszerű csengéssel jelenik meg a kis Johanna, emberség és Páris, valami, ami mindezt feloldja, de méginkább bonyolulttá is teszi abszurdításával. Szerkezetében Bartók *Concertója* sokat vitatott második tételére emlékeztet (*hasonló bonyolultsági-fokú* élmények kiváltotta hasonló reagálás?).

Majd a többi, rövidebb vers, a tízes évek költőit lázbahozók. *Irodalomtörténetivé merevedtek, a jóbarát-tanítvány Apollinaire verseinek klasszikus szomszédságában. Ami újat hoztak, rég felszívódott századunk lírájában.*

Éppen ezért felesleges a túlzott elővigyázatosság. *A fordító Kassák kitűnő bevezető esszéje történeti és hangulati előkészítőnek is megfelelő.* Legfeljebb rövid életrajzi jegyzet kellene a kötet végére. De a kiadó így megbízhatatlannak érezte a kötetet.

Íratott *Blaise Cendrars életműve* címmel egy 12 oldalas utószót is, ami semmivel sem ad többet, mint a hiányolt életrajzi jegyzet. Nem igazítja el a versek rengetegébe véletlen besza-badult olvasót, a már régről érdeklődőnek nem mond újat, ha pedig netalán akad költő, aki mesterséget tanulna e régi mestertől, azt amúgy sem tudja elijeszteni, hiába bizonygatja, hogy elavult.

Budapest, 1963 IX.20.

Kedves Kabdebó Lóránt,

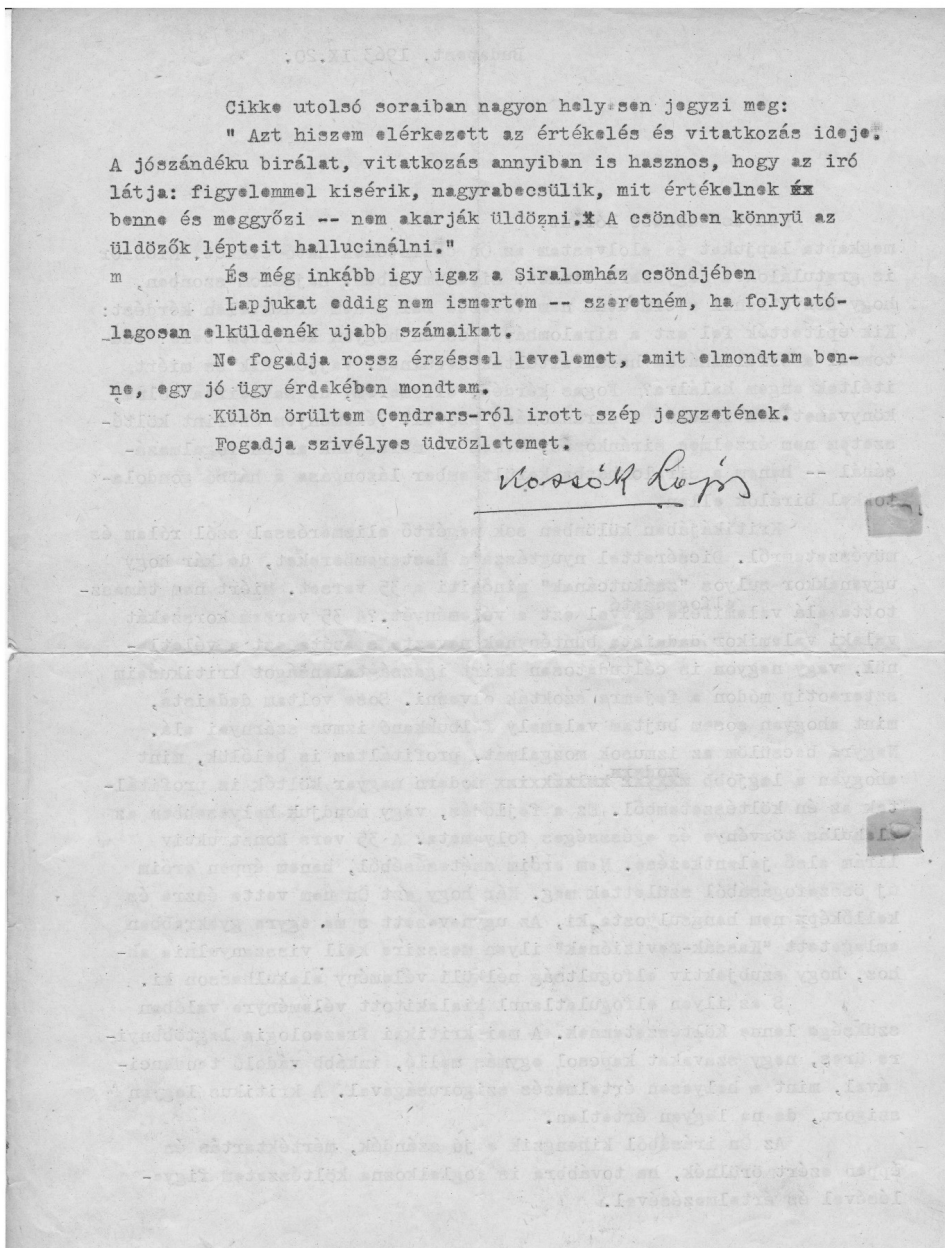
megkapta lapjukat és elolvastam az Ön őszintének ható cikkét. Először is gratulálok a nagyszerű címhez: Siralomházban. Sajnálom azonban, hogy közvetlenül a cím után nem vetette fel a nem érdektelen kérdést: Kik építették fel ezt a siralomházat és én hogyan kerültem bele? Tudtommal a siralomházba halálraítéltek kerülnek. Vajjon kik és miért ítéltek engem halálra? Fogas kérdés, elismerem, de ha leírta volna, könyvem nem illelné a "siránkozás" szóval. Véleményem szerint költészetem nem érzelmes siránkozás, hanem -- maradjunk az Ön fogalmazásánál -- hanem a Siralomházba került ember lázongása a hátsó gondolatokkal bírálók ellen.

Kritikájában különben sok megértő elismeréssel szól rólam és művészetemről. Dicsérettel nyugtázza a Mesterebberket, de kár hogy ugyanakkor sulyos "zsákutcának" minősíti a 35 verset. Miért nem támasztotta alá valamely ^{elmondható} érveléssel ezt a véleményét. A 35 versem korszakát valaki valamikor dadaista bünténynek nevezte s azóta ezt a véletlenül, vagy nagyon is céltudatosan leirt igazságtalanságot kritikusaim sztereotip módon a fejemre szokták olvasni. Sose voltam dadaista, mint ahogyan sosem bujtam valamely felbukkanó izmus szárnyai alá. Nagyra becsülöm az izmusok mozgalmát, profitáltam is belőlük, mint ahogyan a legjobb ~~magyar költők~~ ^{modern magyar költők} is profitáltak az én költészetemből. Ez a fejlődés, vagy mondjuk helyesebben az alakulás törvénye és egészséges folyamata. A 35 vers konstruktív líráim első jelentkezése. Nem erőim széteséséből, hanem éppen erőim új összefogásából születtek meg. Kár hogy ezt Ön nem vette észre és kellőképp nem hangsúlyozta ki. Az ugynevezett s ma egyre gyakrabban emlegetett "Kassák-reviziónak" ilyen messzire kell visszanyulnia ahhoz, hogy szubjektív elfogultság nélküli vélemény alakulhasson ki.

S az ilyen elfogulatlanul kialakított véleményre valóban szüksége lenne költészetemnek. A mai kritikai frazeologia legtöbbször üres, nagy szavakat kapcsol egymás mellé, inkább vádoló tendenciával, mint a helyesen értelmezés szigorúságával. A kritikus legyen szigorú, de ne legyen értetlen.

Az Ön írásából kihangzik a jó szándék, mértéktartás és éppen ezért örülnék, ha továbbra is foglalkozna költészetem figyélésével és értelmezésével.

71

A válaszomban már felszabadultabban, személyesebb hangon, a „mesterhez” közvetlen beszélve válaszolhattam, és egyben a lap nevében kértem írásokat. Levelemben külön megemlítettem a közös ismerős, Máté Iván nevét.

Kedves Mester!

Először is köszönetet mondok, hogy választotta méltatta írásomat, fiatal irodalomtörténész vagyok; utóbbi írásaiban azt szerettem volna megfogalmazni, hogy irodalmunk élős nagyjaihoz mi fűzi a mi nemzedékünket. Eből természetesen egy egészséges elfogultság következik: az alkotóknak a mi körünkben kiváltott visszhangját próbálom visszaadni. Ugyanakkor ez távol van minden egészségtelen elfogultságtól, melyeket a személyes ellentétek ismerete nélkül csak csodálkozással, ismeretében pedig felháborodással vesz tudomásul a becsületes ember. Természetesen téves irodalomtörténeti közhelyek még a legjobb szándék ellenére is becsuszkodhatnak, ha csak egy zárójel, és egy mellékmondat erejéig is. És ezért tartozom különös köszönettel ezért a levélért. Mint irodalomtörténész értékes utbaigazítást kaptam egy sokat vitatott kötetről, és mint kritikus: ha közhellyé is váltak egyes megállapítások, az még nem jelenti igazság voltukat, különösen mostanában, amikor annyi tévítéletet kell felülvizsgálni és jóvátenni.

Mentségemül szolgáljon: nem az egész életmű értékelése volt a célom. Egyrészt ez új kötet nagyszerűsége kiváltotta csodálatomnak akartam hangot adni, és néhány problémájára felhívni a figyelmet. Főleg pedig azt hangoztatni, hogy mennyire szükséges és sürgős feladat egy ilyen nagy költőt bekapcsolni irodalmunk mindinkább

egészségessé váló vérkeringésébe. A címet is ilyen céllal irtam le: figyelmeztetésként a kritikusoknak, és mindazoknak, akik idejuttatták.

Amit irtam őszintén, minden mellékgondolat nélkül irtam, és örülök, hogy ez érezhetővé is vált. Igen örültem bizalmának is, amellyel költészete figyelemmel-kísérésére biztat. Szándékomban van egy nagyobb terjedelmű elemzőtanulmány elkészítése is. Egyenlőre azonban megvárom a Kritikában Báládi tanulmányát, mennyiben mond lényegeset, és mennyiben lehet vele egyetérteni.

Örültünk annak is, hogy lapunk felkeltette nagybecsű érdeklődését, még jobban örülnénk, ha meglegedését is elnyernénk. Főszerkesztőnk és a szerkesztőbizottság nevében is kérem, tisztelje meg lapunkat, és küldjön a továbbiakban írásából közlésre. /Címünk: Napjaink szerkesztősége Miskolc, Megyei Tanács./

Értékes levelét köszönve,

Miskolc, 1963. szeptember 28.

Kiváló tisztelettel:

M. I. Máté Iván ujságíró barátom,
aki most itt dolgozik Miskolcon,
színtén üdvözlését küldi.

Ugyanis a ciklus versei ezután nemsokára újabb, *A tölgyfa levelei* (1964) című kötetében már szétbontva jelentek meg, ezt a megkomponált egységes alkotás jelleget nélkülözve, önálló versekként szerepelnek. Éppen ezért kell most ismét, egységes alkotássá összeszerkesztve közölni, mert egyszer, egy kritikára válaszként alakította ekként kompozícióvá ezeket az alkotásokat. Külön is hangsúlyozva tipográfiájukat.

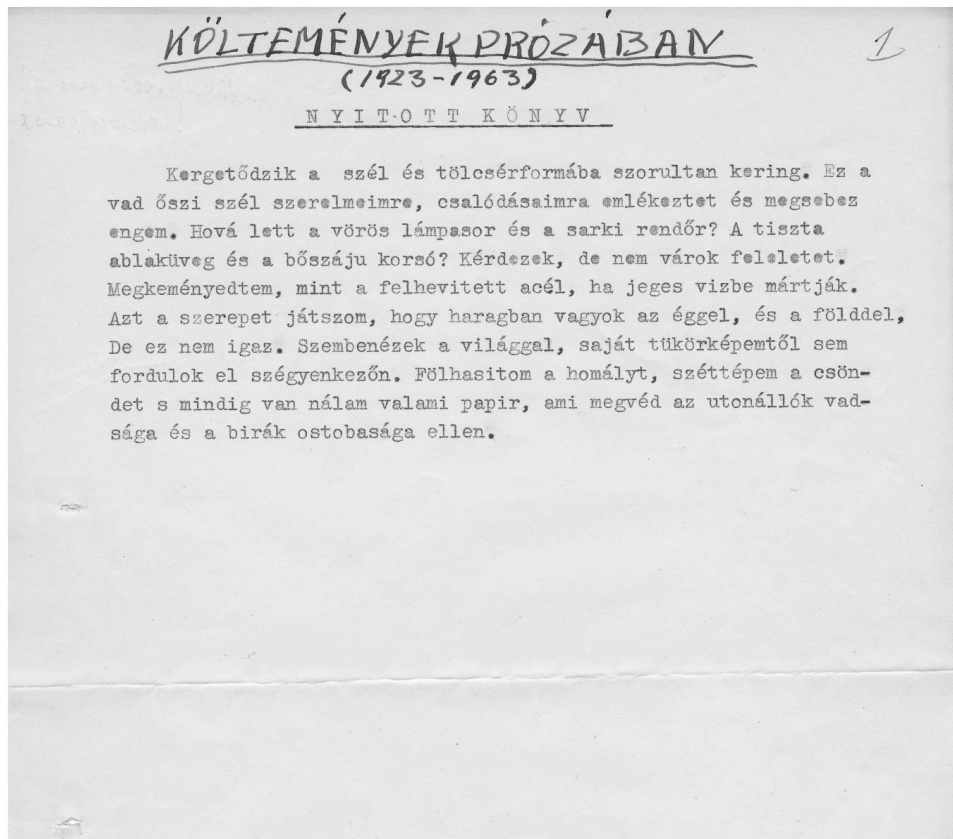
Válaszleveletem a megmaradt fogalmazvány alapján letisztázva közlöm:

Igen tisztelt Mester!

Örömmel és köszönettel vettük értékes írását, a próza-vers ciklust, és az a decemberi számunkban, előírása szerinti formában jelenik meg. Örülnénk, ha verseiből a továbbiakban is küldene lapunk számára.

Őszinte nagyrabecsúlással

Kabdebó Lóránt
versrovatvezető

2

N A P K E L T E E L Ő T T

A műhely ajtaja nyitva. Öreg barátom, a kovács, szaporán dolgozik. Üllője harangoz és csenget, a kalapácsütések alatt s a közeli hegyek visszaverik a hangokat.

Félig mezitelen és izzad. Ilyen az ő hajnala. Ha valaki egy bögre vizet nyújtana felé, tiszta ronggyal megtörölné homlokát. De a falu még alszik. Csak a tűz lobog mögötte és szikrák röpködnek a feje körül.

Elsőnek a kakas szólal meg a házban. Éles, nyers rikoltásokat harsog az ég felé.

Aztán hosszu ingben, mezitláb a gyerek is megjelenik. Álmos még, Pillanatnyilag azt sem tudja, hol van és miért van itt s nem a fenyvesben, ahol egy nyulgödörre bukkant tegnap. Majd odaáll közel az üllőtökéhez és csodálkozóan nézi az apját, aki nem csikorgatja a fogát, nem káromkodik és mégis agyonveri a tüzes vasat.

3

T E M E T É S

Hosszu sorban a gyászoló menet. De először mindenki a Pompes fűnebres négy szép lovát bámulja meg. Széles tomporok szőre ragyog a fényben, kényesen tartott fejükön imbolyog a fekete tollbóbita. Aztán a pap vörös-arany palástban és a minisztráns-gyerekek füstölővel, amitől messzire futnak a pokol furiái.

A fiatal özvegy egyedül lépeget, mintha mindenkit elparancsolt volna a közeléből s úgy látszik, sir a sűrű csipkefátyol mögött.

~~Közben hallani a belvárosi harangok zugását~~

Anyám szomoru özvegységére emlékszem. Négy gyerekével a hétköznapi malomkövei közt.

Közben hallani a belvárosi harangok zugását. A töröly körül fehér galambraj köröz.

Ez az az óra, mikor az idegen ember szive is összeszorul, meddő szerelmek, jól fejlett bűneire gondol. S vannak, akik álnok szerepet játszanak, hangosan, takargatás nélkül zokognak, mintha saját szülőjüket, saját gyerekeiket kisérnék utolsó útjára.

De bizonyára olyanok is vegyültek a menetbe, akik irigykedően gondolnak a koporsóban fekvő halottra.

4

A mélység jelez

Nem a tél hidege bánt engem és nem is az a roszdás vaskakas, ami a szomszéd háztetőn csikorog. Anélkül, hogy valaki tudná, egy lány emléke kinez, ^{valahonnan} a szívem mélyéről lobog fel és elrontja étvágyamat, felkölja éjszakáimat. Két szőke hajfonata, amikbe szalag volt, két sötét szeme, ha beléjük néztem, megszámlálhattam ~~bennek~~ ^{bennek} kamassorsom minden görceit, vágyaim hasadó bimbóit.

Cennit

Régen volt. Szerettük egymást, aztán egy kerítés épült közénk, s az ajtó kulcsa elveszett. Azóta egyedül bolyongok, gyakran megszólítom az embereket, nem látták-e a kedvesem -- senki sem emlékszik rá.

Lehet, egyszer ^{majd} találkozunk s akkor én megbocsájtom, hogy szó nélkül elvágta az arany fonalat, ami összekötött bennünket.

5

V I S S Z A P I L L A N T Á S

Virágok buja tenyészete ez, legtöbb köztük a dália, a csikos tulipán és a fehér liliom. A grófság nagyasszonyának szolgálkával és kutyákkal őrzött birodalma.

A hölgy, hogy ne kelljen a piszkos köznéppel találkoznia, hajnalban indul első sétájára bőven redőzött selyem köpenyben, kezében fényezett cseresnyevesszővel.

A nap már felkelőben, a madarak énekelnek.

Beszélő papagályok és pávafarku galambok is vannakitt, olyan illemtudók, mintha iskolába jártak volna. Ha az Urnő megáll a vörös kavicsal felhintett tisztáson a vállára és a kezére szállnak.

A virágok még részegek a harmattól kecsesen bókolnak.

Könnyű nekik, nem ismerik az Urnő gonosz természetét. Csak szépségét látják, könnyed mozgását, mintha mindjárt fel akarna szállni a magasba.

De nem száll fel. Itt marad a földön.

Az emberek között, ^{emérad} hogy megalázza, könyörgésre kényszerítse őket fényezett cseresnyevesszőjével.

Teljesen kivilágosodott, pillangók és méhek szállidosnak a fényben.

6

H o l d f é n y b e n

Álmaim selyemháját összekeverem a valóság nyers masszájával. Egyszerre két uton járok, egyik a magasba, másik a mélybe vezet. Végükben egy-egy nyitott kapu. Kopognom sem kéne, hogy átlépjem a küszöböt. De mennél szaporábban járok, a kapuk annál láthatóbban távolodnak tőlem.

Ott trónol valahol a királynő bibor palástban, fején arany koronával. Éppen egy margaréta szirmait vallatja:

— Szeret?

— Nem szeret?

Szűz ő még és nem ismeri a virágok hazug természetét.

Vad csókjaimmal szentségteleniteném meg, ha közel engedne magához.

Ha a kék ég és a nyirfásor nem ~~vivilágítana~~ vakitaná a szemem.

Mi márt tehetnék? Énekelek;

Nem vagy te ott hol lenned kéne

csak emléked lebeg a fényben

hiába is kiáltok feléd

csak árnyékod hull rám sötétben.

Vártam. Várakoztam, de senki nem járt az utcán. Ha jól lát-lam, mindössze egy fa szórta szét leveleit. Hullásukban madarak kapták csőrükbe és szálltak velük a csillagok felé.

7

S Z E G É N Y J Á N O S

A szép völgényjelölt megnyult orral és szembehuzott kalappal lépte át a küszöböt. Hosszu szócséplés és vállvonogatás után végül is kikoszaratták. A vékony aranygyűrűk mellényzsebében lapulnak, mint-ha égetnék a veséjét. Mit csináljon velük, nem tud rendet terenteni a fejében. Csak a lányra tud gondolni szívfájdítón. Sötét szemei, gyöngysor fogai vannak és szép kis hasa lehet. Szeretne durván megkeményedni és bosszuálló lenni. Telített lágú bubánattal. Késő este van már s a házak kivilágított ablakai mintha röhögnének rajta.

Bujdosson el, vagy ölje meg magát.

A mellékutcákat járja és kifut a főtérrre.

Egy ideig ott álldogál a nyitott, közös kut előtt, aztán határoz. Az egyik gyűrűt bedobja a sötét mély lyukba.

Másikat a templom lépcsőjén gunnyasztó vénasszonynak adja, hogy imádkozzon a lányért, aki nem akar vele egy ágyba fektetni.

Kosztolányi János

A következő év (1964) első számában pedig *Az út vége* című, ekkor először megjelenített regényét mutattam be. Kapcsoltam az *Egy ember életéhez*, sok mindent elmondtam róla, de azt, amiért már akkor is becsültem, és minden egyetemi szemináriumi foglalkozáson ajánlom azóta is olvasásra, azt persze nem mondhattam ki. Amiért ez a regénye keletkezési idejében sem jelenhetett meg. Makai, a főszereplő ugyanis mindvégig ugyanazt mondja. Szélsőbal pozíciójában és szélsőjobb oldali szereplőként úgyszintén. A szociális demagógia a két végletben ugyanis összeér. Ezt csak mostanra írhatom le kritikám bevezetőjeként a regény ideológiai tanulságaként.

Kassák Lajos: *Az út vége*

1. Kassák a *prózaíró* épp olyan jelentős, mint a költő. Az *Egy ember élete* a legkitűnőbb magyar regények közé tartozik, az *Angyalföldet* elvitte a filmsiker is külföldre. Ennek a sornak méltó folytatója az 1946-ban megírt és most megjelent *Az út vége* című regénye.

2. Ami először hat: *a stílusa*. A lírai túlfűtöttségtől, és impresszionista érzélgősségtől mentes, tiszta, pontosan a lényegre megfogalmazó mondatok világába nyitunk be. Az a leszűrt, lényegre törő, a szándékot teljes egészében megvalósító stílus jelentkezik itt is, amit nemrég csodálhattunk meg kései versei kézhezvételekor. Vitatkozhattunk akkor élményvilága zártságával, túlzott önmaga felé fordulásával, de ez a szubjektívizmusa stílusát sohasem öntötte el: élményeit már az objektíven szemlélő-szerkesztő művész fogalmazta meg. Ennyiben tudott többet adni a csak intellektuális költőnél: míg azoknál a pontos kifejezés érdekében maga az élmény intellektualizálódik, és ezt formálják verssé, ezzel az élmény veszít eredeti frissességéből, egészségéből, eleve a szikárság, szikkadás veszélyét rejtve magában. De többet adott a dalköltőknél is: akiknél megmarad ugyan az élmény frissessége, de nem racionalizálódik kellőképpen, az egyéniség, a játékoság uralkodik el, hangulatelemekkel oldja a pontos kifejezést.

Ugyanezt mondhatjuk el prózastílusáról is. Az önmagát annyiszor megújító mester ismét példával szolgál a modern versben és prózában.

3. Az élmény és gondolat ilyen objektív megformálása természetesen hordozza magában a művészi elemeket. Ez leginkább a versében és próbájában egyaránt jelentkező sajátos kassáki *ritmus*. Feszültségét az adja: a gondolatot úgy sikerül teljes egészében a mondatba belefognia, hogy az a legtermészetesebb lejtést érje el, mentesen minden erőszakoltságtól, göcsörtösségtől, mindenki számára azonnal érthetően. Hogy mennyire egy töről fakad ez a költőnél és írónál, arra a legjobb példa az olyan átmeneti kategória, mint a prózavers. Előző számunkban megjelent ciklusának ez adja jelentőségét. Lükktetésében verseire emlékeztünk, ugyanakkor prózájába is szervesen illeszkedhetne.

4. A regény *témája* egy ember útja, aki előbb a munkásmozgalomban tevékenykedik, majd – miután frakciózó magatartása miatt kizárják – a nyilaspárt egyik vezetőjévé tornázza magát.

E mű 1946-ban keletkezett, kérdés: van-e mondanivalója számunkra is? A szocialista szemléletű antifaszizmusa ma is érték, bárha hazai viszonylatban a fasizmus veszélye azóta megszűnt. Aktuálisabb – mondhatnánk, a munkásmozgalom örök témája – az, hogy az egyéni nagyravágyás, karrierizmus, mindenáron vezérkedni akarás, eszmei zavarosság nem maradhat meg a mozgalmon belül, káros számára, szembe kell vele szállni, nemcsak a hatalom megszerzése előtt, hanem a szocializmus építése során is. A különbség csak az: ma a társadalom vitákkal, neveléssel, vagy erősebb eszközökkel is megszabadulhat ettől a típustól, akkor az államhatalom és a reakciós erők örömmel használták fel ezeket a szédelgőket épp a mun-

kásmozgalom ellen. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ma ez az attitűd kevésbé kártékony, csak kisebb a hatóköre és könnyebben lokalizálható, és a kár minősége más jellegű. Kassák könyve tudatosítja ezt a típust, segít felismerésében, természetrajzát adja.

5. Persze ez a *természetrajz* inkább leíró jellegű, Linnére és nem Darwinra emlékeztet a módszer. Megtalált egy figurát, aki egyéni, mert ilyen volt a valóságban. Egy létezett nyilas miniszter útját írja meg Makai történetében. Általánosan meg is fogalmazza azokat az okokat, amelyek végigjáratják vele ezt az utat, megismerjük az ember típust, megtudunk mindent róla, mintha egy dokumentumfilmen látnánk. Mégis az az érzésünk, hogy nem tud mit kezdeni ezzel az emberrel. Kiismerhetetlenné válik, és így akaratlanul némi felsőbbsségre segíti az író ezt az egyébként kisztílú alakot.

6. És itt az *írói módszer* gátjává vált az ábrázolás teljességének. A dokumentumhűség megkötötte a kezét. Az *Egy ember életében* segítette, ez esetben ellene fordult. Ott önmagát formálta meg, és tettein kívül ismerte saját gondolat- és érzésvilágát is. Tehát a dokumentumszerűség nem gátolta a belső ábrázolást. Ebben a regényben csak a tetteit, cselekedeteit kapjuk egy embernek, a regény világától elválasztható belső ábrázolás elmarad. A főszereplő minden tetténél több feltételezést említ. Mind szülhetne az adott eredményt, tessék választani. A természetrajzi teljesség szempontjából ez több, de művészileg kevesebb.

7. Kárpótol ezért a *környezetábrázolás* kiteljesedésében: a munkásmozgalom egy szakaszáról adott képével (a húszas évek második felétől, a harmincas évek végéig). Akkor írta a regényt, amikor a különböző irányú és célú torzítások még kevésbé zavarták meg e szakasz értékelését. Kortársak és történészek tudnának beszélni arról, hogy nem elfogult-e valamely részletében ez a kép. De következtetésében igaznak érezzük, megegyezik a történelem logikájával. Az ösztönös egymáskeresésből összeverődött turista és kultúr csoport szervezetté válását mutatja be, ahonnan a legjobbak útja az Anschluss után szükségszerűen az illegális munkához vezetett. Közülük legemlékezetesebb Juci alakja, aki a regény állandó fix-pontja – nem változatlanúságával, hanem állandó fejlődésével a mindig konkrétan helyes magatartás, állásfoglalás felé. Makai jobbra tolódásának minden jelentős állomásakor találkozik vele, ő az, aki legelőször mondja ki útjára az ítéletet, amelyet a történelem igazolt. És őbenne találja meg az író az új embertípust. Nem tévedhetetlenség lesz a tulajdonsága, hanem a jószándékú cselekvés az emberért és szembenállás minden esztelen, világot felgyújtó embertelenséggel. Azt hiszem, ez a mondat, ahogy itt szerepel és hangsúlyt kap, az író mai állásfoglalása is, minden tévedésével együtt vállalja a mi világunkat, amit végül is a Jucik, és hozzá hasonlók építettek.

8. Amit a főhős dokumentumszerű ábrázolásával mulaszt, azért kárpótol egy kitűnően, belülről írói szuverenitással megformált alakkal: Makainéval. Ő a *regény elbeszélője*, a feleség, aki végigéli ezt a kort férjével, végigjárja mellette árnyékként az utat, kölcsönösen szükségesegek egymás számára – és mégsem ismeri, igazán sohasem értette meg. Ennek az asszonynak a vallomása a regény: az ő értetlensége a művészi elfogadtatója a férj ábrázolásában jelentkező hiánynak. Mint az ilyen öntisztázó, bűnbánó memoároknak szokás: kettős időtvény van. A cselekmény, amit az asszony leír, és az írás alatt alakuló erősödő, tisztázandó önarckép. Ebben a kettős fényben áll előttünk ez az asszony, aki szinte megbabonázottan szolgálja ki, követi nyaktörő, népet veszítő útjára a kalandort. Így lesz több, mint művészi ötlet, de több mint kitűnő pszichológiai produktum is: egy kicsit szimbóluma azoknak a megtévesztett, jóindulatú embereknek, proletároknak is, akik nem tudtak határozott nemet mondani a kalandorok demagógiájának. Erre a bűnre kell rádöbbenie, de nem a jóvátehetetlenség tu-

datával. Érezzük, megtisztulva még lehet helye az új világban. Ilyen tisztálkodás ábrázolása ez a könyv, hasznos lett volna megírása idején a zavaros fejek tisztázására.

9. Többször esik szó a regényben a jó és a rossz harcáról. Makai kezdetben a jó oldalán áll, később a szociális demagógia hatására, a rosszat követi, szolgál szegődve, épp demagógnak. De szerencsére, ezeket az elvont, egzisztencialistán hangzó kategóriákat a regény egészében háttérbe szorítja, és a hangsúly a történelem erőinek reális elemzésére tevődik át. Osztályharcról volt szó. Okozhatott zavart csekély számú képzetlen munkás fejében a szociális demagógia, az író világosan érezte a különbséget, a munkásmozgalom és a faszizmus egymással kibékíthetetlenül ellentétes osztálytartalmát. Kinek használt? – teszi fel a kérdést, és az ítélete egyértelműen elmarasztaló.

De az *ítélet* népfront alapon is történhetne. A fasisztával szembenáll a polgári humanista is. Kassák állásfoglalása több annál. Ő a munkásosztály álláspontjából ítél: Makait nemcsak bűnösnek, de árulónak is tartja.

Ezt követte személyes találkozásunk ugyanennek az évnek költészetnapj műsora után. A beszélgetés alapján lejegyzett riport csak nekrológiaként jelent meg azután a Napjaink 1967. 9. számának 6. oldalán. Megjegyzésként pedig hozzáfűzhetem, a mester biztos érzékű ítélkezésének példázataként, hogy amit ezen az estén Barcsay mesterről mondott, az idővel beigazoldott: a Műcsarnokban rendezett kiállítására festői életműve utolsó nagy kiteljesedését megteremtette. Olyan művek szériáját megalkotva jóval 80 éves korát követően egy nyáron, hogy utóbb ő is elmondhatta: erőim új összefogásából születtek meg.

És még egy: a „nikkel számovár” és az orosz forradalom viszonya. Látszólag egyértelmű Kassák visszaemlékező megjegyzése az est beszélgetésében. Tárgyszerű, hivatkozható filológiai utalás. Pedig lehet, hogy csak taktikus hangsúlyozású. A magam értelmezését évtizedekkel később írtam le: „'én KASSÁK LAJOS vagyok': ennek a megalkotott tudatállapotnak a magasáról gondolja át a vers ismét az egész zarándokutat, a maga állandóan épülő-omló szerkezetével, az Ady-mintára Párizsba készül, mégsem ott célba érő ('én láttam párist és nem láttam semmit'), éppen ezért az egész elbeszélést tudatosan gellert kapottként bemutatólebegtető linearitásával, végül pedig a brüsszeli politikai célképzet kidobásával-elrejtésével ('s fejünk fölött elrepül a nikkel számovár'). Háromszoros zarándoklatot játszát egybe a vers: egy költőnek és mozgalmárnak készül ember megosztott célzatú (Párizs vagy Brüsszel?) vándorlását; az evangéliumok történetét és az orosz forradalmat. Mindebből marad az útonlevőség most-pontokra-szakadó örök újrakezdése és az ezzel szembesülő tudat mérlegelő mértéke az autentikusnak szimulált tudathorizonton.”

Ezt a tanulmányomat, amelyben érzékeltetem a Kassák filológiai megjegyzése és remekművének értelmezése közötti feszültséget, és amit esettanulmány nélkül ma is vállalhatok, annak az Újraolvasó-konferencia sorozatnak az idején írtam (*Egy remekmű poétikai pozíciója. Kassák Lajos: A ló meghal a madarak kirepülnek*) a Miskolci Egyetem bölcsész-dékanjaként, amelyet Kulcsár Szabó Ernő kollégámmal szerveztünk, az újabb tudós nemzedék felnevelését elősegítve (*Tanulmányok Kassák Lajosról*, 2000, Anonymus).

Miskolci beszélgetés Kassák Lajossal

Pár évvel ezelőtt még városunkban üdvözölhattük, lapunkban pedig többször közölhattük írásait. Klasszikusként tiszteltük, és kortársként figyeltük frissen megújuló líráját, sokoldalú

művészete ismételt kiteljesedését. Az 1964 költészet napi megnyitón Kassák Lajos és Váci Mihály költők szerepeltek. A műsor utáni beszélgetést Váci Mihály rábeszélésére még akkor éjjel rögzítettem. Most, minden változtatás nélkül közöljük az akkor elkészített szöveget. Több pontja kapcsolódott az akkori művészeti élet aktualitásaihoz, de megállapításai ma is értékes fogódzók egy nagy művész világában való tájékozódásban.

*

A költészet napjának megnyitóját Miskolcon a pedagógus szakszervezet nagytermében tartották meg.

Az est után a klubban beszélgetéshez rendeződtek a jelenlevők. És ahogy a téma mind érdekesebb fordulatokat vett, mindinkább eltávolodott az ilyenkor kötelező formalitásoktól.

Kassák Lajossal beszélgetünk. A beszélgetések nehezen indulnak. Még akkor is, ha van kezdő apropó. Ez esetben az újabb műveiről megjelent kritikák. Voltaképpen ez hozott össze. Verskötetéről és regényéről írtam a Napjainkban, ezekről levélben már elmondta véleményét. A többi lap megnyilvánulásáról beszélünk.

Az Új Írás kritikájával meg vagyok elégedve, bár szeretnék vitatkozni is vele. Érezhetően két szemlélet birkózik Diószegi Andrásban. Még benne vannak az elmúlt évtized előítéletei, bár igyekszik szabadulni tőlük. Eddigi legjobb írásának tartom ezt a kritikát. Bár egyes mozzanatait nem tudom megérteni. Miért kiszakítva idézi A ló meghal és a madarak kirepülnek című versem utolsó két sorát („én KASSÁK LAJOS vagyok és fejünk fölött elröpül a nikkal szamovár”). Akik nem ismerik a művet, gondolhatják, milyen értelmetlenségeket írt össze itt Kassák. Pedig ez a zárósor utalás az orosz muzsikáról alkotott himnikus portréra, a vers közepén, és mintegy a forradalmat szimbolizálja.

Utoljára megjelent regényének, az Út végének fülén olvastuk, hogy élő modellje is volt a főszereplőnek, Makainak.

Igen. Salmayernek hívták, később a Kassai nevet vette fel. A szociáldemokratáknál indult. Karrierista ember volt. Csak az egyéni célját nézte, különben is zavaros fejű ember. Már nyilas egyenruhában járt, csizmásan, és még azt hitte, hogy ő a szociáldemokratáknál radikálisabb politikát szolgál. A nyilasok meg hagyták, hogy ezt hirdesse, mert ahány embert elvont a mozgalomtól, az csak nyereség volt a számukra.

Ezzel a regénnyel kapcsolatban felvetődik a pozitív hős kérdése.

Szerintem a negatív hős is van olyan lényeges, mert taszít magától, és ezzel fejt ki pozitív hatást.

A továbbiakban a magyar költészetre gyakorolt hatásáról is beszélünk, hisz közhelyként hat, hogy minden valamirevaló költőnk fejlődése egy szakaszán, hosszabb-rövidebb ideig Kassák hatása alatt állott. Van, akinél csak formában, de sokaknál tartalomban is tükröződött ez. Ebből egy közbevetett kérdés is születik, Szabó Lőrinc-témán dolgozom, kapcsolatukról érdeklődöm.

Jól ismertem Szabó Lőrincet. Bátorságára példa, hogy amikor az ellenforradalmi rendszer elől külföldre kényszerültem, és kint megjelent a Máglyák énekelnek című kötetem, ő ismertette azt a Nyugatban. Költészetem is hatással volt rá a húszas évek derekán, mint arra már Illyés Gyula is felhívta a figyelmet. Mint költőt nagyra értékeltem, bár nem értettem egyet politikai állásfoglalásával. De ez őt sem befolyásolta annyira, hogy rólam is ne hasonlóképpen vélekedett volna.

Kassák Lajos hatása ma több, mint irodalomtörténeti. Nemcsak József Attila, Illyés, Szabó Lőrinc, Vas István kutatóinak, elemzőinek, hanem fiatal irodalmunk kritikusának is számon

kell tartania. A kényszerű mellőzés, hallgatás után újra jelentkező költő – ki épp ekkorra érte el élete törekvéseinek összegezését – felszabadítóan hatott az elmúlt évtized formai megköttöttsége után. Milyen a kapcsolata ezzel az újabb irodalommal?

Az irodalmi életet még nem tartom kielégítőnek. Sokan úgy írnak, mintha folyton másoknak a szavára figyelnének.

És nem gondolja, Lajos bácsi, hogy ez inkább még rossz reflex, mely tovább él, de objektíve már megszűnt?

Így gondolom én is. Én azt írom, amit érzek, és meg is mondom mindenkinek a véleményem. Mostanában megjelent verseimmel meg vagyok elégedve. Sikerült bennük magamat kifejezmem. És ezt kérem számon a mai fiataloktól is. Érzem, hogy megszenvedik azt, amit leírnak. Az embert találjam meg bennük, az a legfontosabb, azt tudják maradéktalanul megragadni.

De ennek az embernek pontosan kell a valóság, a társadalom erővonalait is jeleznie.

Az természetes. De nem az a fontos, hogy szocialistának jelentsse ki magát valaki. Ez nem ki nyilatkoztatás kérdése. Az embert mutassa meg. És az látsszon, hogy hová való. A mű mutassa. Én különben sem az elvont szenvedést értettem, nem az elzárkózást a világtól, hanem az útkezesést. Az igazi szenvedés a környezete, társadalmi problémáinak megoldását is jelenti, annak számára is eligazító. Ez összefonódik. A ma költőjének az árral szemben kell úsznia (ezt természetesen nem politikai értelemben értem). Úrrá kell lennie a különböző divatokon.

Sok fiatal írónknál ez fordítva történik. Föléjük kerekedik a vagányság, a presszóizmus. Félreértés ne essék. Én is gyakran dolgozom ott, de számomra nem ez jelenti a valóságot. Ez csak munkahely. Egy csendes sarokban kirakom a kézirataimat, dolgozom vagy két órát. De többen innen nézik a világot. Azonosulnak velem. Érzem rajtuk a szellemi csikófarkot. Azt mondják, hogy ez a modern irodalom, Hemingway is ezt csinálja. Tényleg, ő szinte le is fényképezi, kimásolja a párbeszédet, de mint író, távol marad ettől, felette áll.

Szóba kerül természetesen a Rozsdatemető is.

Erről a könyvről még nem mernék kritikát mondani. Kétségtelenül jelentős alkotás, de nem tudom, hova fog fejlődni az író. Hábetler Jani például kitűnő figura. Pék Mária szintén. Ahogy megpofozza fiát, előttem van, látom. A horgas ujjait ellenben – hiába ismétli vagy kilencszer az író – nem látom. Talán Thomas Manntól tanulta, hogy ha sokszor ismételnék valamit, a súlykolással beleszuggérálják a képzeletünkbe. A lányok már elmosódottabbak, kevésbé egyéniek, elnagyoltak.

Láthatóvá válik, képszerű – eljutottunk Kassák ars poetikájának egyik alapeleméhez.

Úgy érzem, századunkban a hallásról átvedd a hangsúly a látásra. A vizuális hatások érvényesülnek. Ma, ha szép, dallamos verset hall valaki, elandalodik, de nem tudja, miről volt benne szó. Ezt a változást jelezte már a zene is. Bartók szakít a hagyományos jóhangzással. Érdes, változatos ritmusú, ébren tartó zene.

A modern művészetnek, úgy érzem, meg kell harcolni az emberek figyelméért. A rohanó világ, a sok külső hatás dekoncentráltta teszi az embert. Fel kell hívni a figyelmet a műre, és ezt a figyelmet végig kell adni, figyelemreméltó formában. Ennek épp Bartók volt egyik nagy mestere. Én azt hiszem, a Kassák-verseknek is ez a figyelemfelhívó és lekötő erő az egyik legfontosabb külső jegye. Lehet szeretni, vagy vitatkozni vele, de nem odafigyelni – azt nem lehet.

A ma problémáit a dallamos, kimért versek nem fejezhetik ki. Tóth Árpád formájában nem lehet írni a nukleáris háború rémeiről. Például: Szép tavaszi nap sétáltam, s egy bomba robban. Feltétlenül más ritmusának kell lennie. A bomba nem robbanhat dallamosan. A két sor ritmusaiban is ellentétnek kell kifejeződni. Úgy látszik, más is észrevette ezt az igényt. A Költészet

napja pesti megnyitóján Gáti József kért tőlem olyan verset, amelyben sokféle, ellentétes ritmus található. Mondtam neki, hogy nézze át a harmincas években írt számozott verseimet, azok közt talál. Ereszkedő, emelkedő képletű sorok, és számtalan eltérés a hagyományos metrikától.

Szóba kerül ezzel kapcsolatban a divatos irodalmi téma, az Antik ecloga is. Elmondom, hogy előző nap voltam egy ankéton, ahol mind az idősebbek, mind a fiatalok nagyfokú etikai érettségről, felelősségérzetről tettek tanúságot. Kassák Lajos ezt a verset is saját mércéjéhez méri.

Szerintem az antik forma nem alkalmas a mai fiatalság érzelmi világának, szexuális élmé- nyeinek kifejezésére.

Szemben áll ezzel a kassáki verséptés.

Nem kész sémákba kell tördelni a mondanivalót. Különb is a tartalmat és formát szétválasz- tani lehetetlen. Én nem kész sorokat komponálok verslábak szerint, hanem a szavakat, mint tago- kat szerkesztem egymás mellé. Figyelembe véve hangulati, értelmi, ritmikai hatásukat. Úgy illesz- tem egymáshoz, mint a falban a téglákat. És a legfontosabb, hogy az egész megjelenítő erővel has- son. Ezt a konstruktív, láttató, plasztikus ábrázolási módot tartom most a legcélravezetőbbnek.

Ha már a megjelenítő ábrázolásról beszélünk, természetesen kerül szóba a festészet és a film. Barcsay Jenőről beszél elismerően, bár szerinte még ő sem érte el lehetőségeinek ma- ximumát. Helyteleníti az olyan modernséget, amely csak laposságot, közhelyet takar. Ennek apropójából említi Korga György kiállítását.

Az utóbbi hazai filmek közül az Oldás és kötést dicséri, bár kifogásolja, hogy alkotói túlzú- folták, túl sokat akartak egy filmben elmondani. A saját regényéből készült filmmel, az Angyalok földjével nem volt megelégedve – ezt már annakidején is megírta. A rendező a színpadira emlé- keztető jeleneteket helyezte előtérbe a filmszerűbb, képiabb megoldásokkal szemben.

Külföldi filmek közül a Kopár sziget című japán film tetszett. A férfi, aki nem tudja kifejezni magát, amikor kedveskedni akar.

És itt ismét a művészetéről alkotott felfogásának egy fontos pontjához értünk.

Van, amikor a nő unszolja a férfit, szeretné hallani, hogy „szeretlek”. A férfi szereti is, esetleg épp akkor ölelte meg, mégsem mondja, gátolja a férfi-szemérem. Vagy vannak olyan jelenetei az életnek, amik szavakkal már ki sem fejezhető. Pl. A férfi végső elkeseredésében kirobban, drasztikusan, majd megbicsaklik a hangja, „bocsánat”. De ami a kettő között van, az értelmes szavakkal el nem mondható. Ezt jelölni kell. Több kell, mint felkiáltójel. Ilyen esetben használ- tam értelmetlen szavakat pl. A ló meghal a madarak kirepülnek című művemben.

Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik véleménye francia fordítóiról. Nemrég jelent meg Párizsban egy kötet verse, a legjobb francia költők tolmácsolásában. A kritika nálunk is jelez- te már, hogy megfinomították. Úgy fordították, mintha Apollinaire, vagy Cendrars nem is lett volna a franciáknál.

Igen, megfinomították a verseimet. A közép-európai, a magyar líra mindig érdekesebb volt, mint a francia. Ők ezt nehezen tudnák visszaadni. Különb is a mostani generáció erősen fe- minin jellegű. Talán visszahatás ez az én generációm keményebb lírájára.

Közben szóba kerül, mint minden jelentősebb beszélgetésben, népünk, és a világ sorsa.

Én nem hiszek a háborúban. Hacsak sorsszerűen arra nincs ítélve az emberiség, hogy el- pusztítsa magát. Már a két háború között, a Nyugat indította ankéton kifejtettem erről a véle- ményemet. Ahogy az őseim először csak a doronggal tudta megértetni magát, aztán meg tudta beszélni problémáit, úgy a fejlődésünk során mindinkább kikerülhet a háború. Most a legjobb úton vagyunk, hogy az ellentétek lekerekítődjenek.

A beszélgetés lassan elhúzódik, a meleg, cigarettafüstös szoba nem zavarja. Friss vitakészséggel beszél, érvel. Ha tekintetét bizonytalanná is teszi a füsttől néha párásodó szeme, az időnként feltett színes szemüveg, a szavak a régi, szuggesztív mestert idézik, akit annyi leírásból ismerünk.

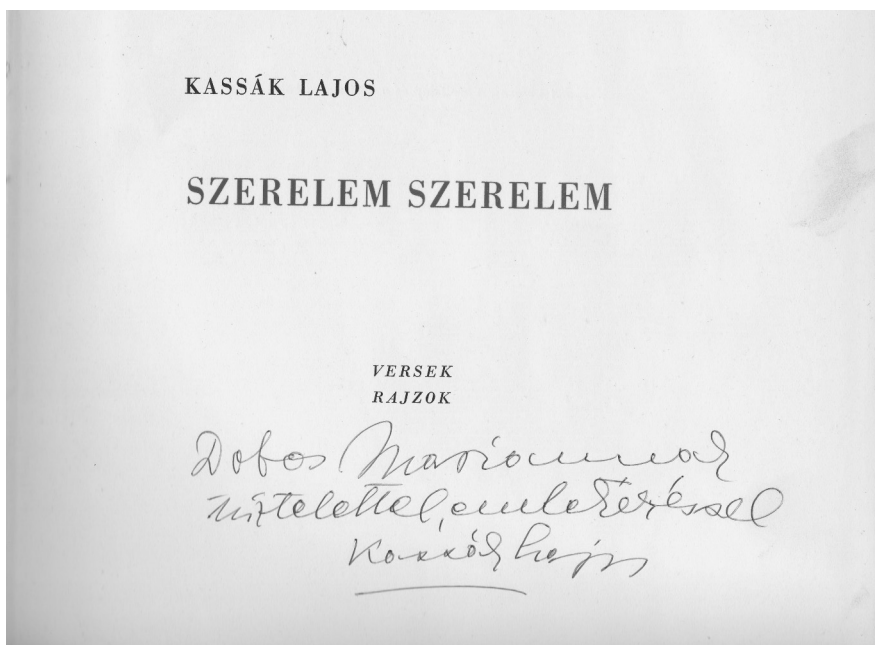
Egymás után jelennek meg művei, mindig újakon dolgozik. „Ha még sokáig élek, talán elfogadnak” – mondja ironikusan. De hozzáteszi: írásait mindenütt szívesen közlik. Az Akadémia számára most készítette el tanulmányát folyóiratai történetéről, készül új verseskötete, kész van egy nagy terjedelmű tanulmánya az irodalmi irányzatokról. (Ennek szűk kivonata jelent meg a Nagyvilág első számaiban.)

És figyelmét nemcsak saját művei, vagy a már befutottak kötik le. Állandó levelezésben áll, indulók, még ismeretlenek keresik fel. Ő pedig érdeklődve válaszol.

A múltkor egy gimnazista fiú küldött verseket. Kedves Lajos bácsi, szólított, ne haragudjak a zavarásért. Látok benne tehetséget. Ha lapom lenne, még nem közölném. Hat sora rossz, de kető igazgyöngy. A hat rossz, az a tizenhat évéből adódik még, a két jó, az már a tehetségének a megnyilatkozása.

77 éves? Érdeklődése, figyelme, legújabb művei a tetterős, javakorbeli Kassákra emlékeztetnek, akit mi fiatalok legendákból ismertünk meg legelőször. És figyeljük most olyan szerepeltet, mint annyi előttünk járó generáció tette fiatalságában.

Két dedikációját erről az estről ereklyeként őrzünk: egyik versalbumát menyasszonyomnak, az általam bemutatott verskötetet nekem ajánlotta. Kassák mester írásos kézszorítását büszkén őrzöm továbbra is, és továbbra is csak csodálkozni tudok, hogy napjainkban ez a nagy költő valahogy megint mintha kiesőben lenne az irodalmi köztudatból.

KASSÁK LAJOS
VAGYONOM
ÉS FEGYVERTÁRAM

Kabdebé Lovántuor
Kézzel írtával
Kassák Lajos

MAGVETŐ, BUDAPEST, 1963

ILIA MIHÁLY

Kassák Lajos a Tiszatájban

Kassák Lajos Tiszatájban való szereplése annak a buzgalomnak volt a következménye, melyet Kovács Sándor Iván szerkesztő társammal gyakoroltunk: kivenni a Tiszatájat a vidékiségből, a dilettantizmusból és a magyar irodalom legjobbjait próbáljuk megnyerni szerzőnek. Ez körülbelül 1964-ben válik gyakorlatunkká és végül a hetvenes évek elejére Illyés Gyula, Weöres Sándor, Pilinszky, Kányádi Sándor, Tolnai Ottó, Szilágyi Domokos, Lator László és még sokan mások küldtek írást a lapnak.

A Tiszatáj 1963. decemberi számában megjelent Székelyhidi Ágoston kritikája *Kassák kincsei* címmel a *Vagyonom és fegyvertáram* című kötetéről. A kritikus – nem kis dicsekvéssel – elküldte Kassák levelét nekem is. Ezt az alkalmat ragadtam meg kéziratkéérésre:

Kedves Kassák Lajos!

Örömmel olvastuk Székelyhidi Ágoston barátunkhoz írott levelét, melyben meglelégedéssel írt Ön lapunkban megjelent kritikájáról. Ezt az alkalmat használjuk föl arra, hogy újabb verseiből kérjünk közlésre. Talán ideje, munkája és jóindulata megengedi, hogy küldjön nekünk is írást.

Szeged, 1964. febr. 19.

Válaszát, de különösen írásait várja tisztelő híve:

*(Dr. Ilia Mihály)
tanársegéd*

(Egyszer már megírtam, hogy kezdő szerkesztő koromban nem választottam el az egyetemi stallumomat a szerkesztőtől, csak később jöttem rá, hogy az irodalomban nincs Dr. és nincs tanársegéd, az irodalomban demokrácia van mindenféle sallangok nélkül.)

Kassák február 24-én válaszolt:

*Tiszatáj Szerkesztőségének
Szeged*

*Tisztelt Szerkesztőség,
megkaptam levelüket, köszönöm. Mellékelten küldök két verset a Tiszatájnak és egyben kérem, ha tehetik küldjék nekem a lapot folyamatosan.*

Budapest, 1964. II. 24.

*Szívélyes üdvözlettel:
Kassák Lajos*

(A gépirásos levélen az aláírás kézírással van.)

A két vers: *Hangszerek nélkül* és *Láthatatlan valóság*.

Mindkettő megjelent a Tiszatáj 1964. áprilisi számában.

Válaszomat csak azért írom ide, mert levelem jelzi, hogy hogyan próbáltuk megnyerni a jeles szerzők jóindulatát, illetve megtartani barátságukat:

Kedves Kassák Lajos!

A verseket örömmel vettük, reméljük, nem marad egyszeri alkalom. Mindkettő áprilisban fog megjelenni. A Tiszatáj-at küldeni fogjuk. (Január-februári számokat e levéllel együtt postára adtuk.) Nem jó lap még a miénk, de valamit próbálunk csinálni, Itt egy fiatal gárda kezd teret nyerni magának és természetes, hogy sok bizonytalansággal keresi lehetőségeit, őseit, példaképeit, akik közé Kassák Lajost is számítja.

Áprilisi számunktól kezdve néhány folytatást közlünk Csáky József emlékezéseiből. nagyon kíváncsiak leszünk az Ön véleményére ezzel kapcsolatban, talán lesz megjegyzése a közleményekről.

Szeged, 1964. február 28.

Tisztelő híve: Ilia Mihály

Csáky József, a jeles párizsi szobrász szegedi születésű volt, életművét a Móra Ferenc Múzeum művészettörténésze, Szelesi Zoltán élesztgette ebben az időben idehaza, kapcsolatban is állt Csákyval. Tudtam, hogy Kassáknak munkatársa volt Csáky a korai Kassák-folyóiratokban, ezzel is a kapcsolatot akartam erősíteni.

Ettől kezdve szorgosan kértem Kassáktól kéziratokat, 1964-től Kassák haláláig (1967) hét verse jelent meg a Tiszatájban.

Még nem olvasta Csáky József emlékezéseit, de már levélben reflektált rá:

*Tiszatáj Szerkesztősége
Szeged*

Kedves Barátaim, köszönettel nyugtázom a lapküldeményt és érdeklődéssel kísérem munkájukat. Előre úgy érzem, a Csáky-féle memoárok érdekesek lesznek, Csáky több tanulmányát adtam közre annak idején MUNKA című lapomban és azok mindig figyelemreméltók voltak. Verseket továbbra is fogok Önöknek küldeni és munkájukhoz minden jót kívánva fogadják

szívélyes üdvözetemet

Kassák Lajos

(A dátum nélküli gépiraton az aláírás kézírással van.)

Kassák *Valóság és ígéret* című verse a Tiszatáj 1965. júliusi számában jelent meg. Június 2-án írott levelemben arra kértem, hogy „küldjön egy jó arcképet és 18-20 sornyi prózát, mely szólhat ars poeticájáról, mostani munkájáról stb., de mindenképpen önmagáról.” Ekkor szerkesztési gyakorlatunk volt, hogy az ilyen szövegeket és a fényképet a Tiszatáj borítójának a „fülén” közöltük, ami azzal a veszéllyel járt, hogy a könyvtári kötészeteken ezeket nem kötik be a kollekcióba és elvesznek – sajnos a tartalommutatóban sem jeleztük gyakran a fül-szövegeket. Szerencsére a szegedi Somogyi Károly Könyvtárban nem ez volt a gyakorlat, a kis önvallomások megmaradtak. Pl. Fábry Zoltáné és Kassáké is. Ez utóbbi hasonlít más Kassák-önvallomásra, de érdemes újra közölni, mert van benne újdonság is: „Az életem szakadatlan

munkában telt el. Néha magam is hitetlenkedve néztem kézírataim, könyveim, újságcikkeim hatalmas köteget, azokat a lapokat, amelyek képzeletem teremtette figurákat, történeteket, töprengéseim visszfényét, hitemet és vágyamat, sorsom és mások sorsának felérzését zárták magukba. Csodálkozni azon tudok igazán, hogyan volt időm mindehhez, akkor, amikor harcoltam az élet más területein is, nem kevés kockázattal s ellenfeleim gyakori tűszúrásait hol kivédve, hol elszenvedve, amikor nem kevés energia kellett életem kiegyensúlyozott fenntartásához, egy rend megteremtéséhez, ahol mindent a helyére akartam tenni, gondolatban, tettben, érzelemben, emberi relációban, de még környezetem tárgyaiban is. Honnan vettem az időt, hogy ugyanakkor festettem is, és neveltem a fiatalságot, szenvedélyem és gyönyörűségem pedig a lapszerkesztés volt, aminek hódoltam addig, amíg sorsom és más erők ezt lehetővé tették. Hogy volt időm kávéházi asztalok mellett naponta órákig vitatkozni, és hogy volt időm szeretni a szerelmet és hogy volt időm pihenőképpen horgászni, amihez, tudvalévő, hogy hajnali négykor kel a tisztességes horgász és este 9-ig ül a vízben egy szál deszkán.

Honnan vettem ezt a rengeteg időt, csak egyképpen tudnék válaszolni: soha mást nem tettem, csak amit tenni akartam, amit tennem kellett. Tetteim és én egyek voltunk, habozással, tépelődéssel, örömtelen, önmagamat ki nem elégítő alkotással, és alkudozással soha nem bíbelődtem, mondani pedig az igazat mondtam, vagy azt, amit legjobb tudomásom szerint annak hittem. Úgy hiszem, ezért volt erőm és időm az életemhez.”

A Tiszatáj 1966. szeptemberi számában több verse jelent meg Kassai Kelemen Jánosnak, az egyik vers címe: *Kassák Lajosnak*. A szerző a szegedi egyetem bölcsészettudományi karának olasz-orosz-francia szakos hallgatója volt, az „Égess” irodalmi csoportosulásnak Rigó Bélával együtt vezető egyénisége, ekkor költő, később az italianisztikának és a filozófiának tudósa – Kelemen János névvel.

Előbb azt is jeleztem Kassáknak, hogy az 1965. szeptemberi számunk Bartókra emlékezik, szeretném, ha a *Napraköszöntő* című 1918-as versét lemásolná kézírással és közölhetnének így a lapban. Pimasz kérés volt, a vers nem rövid. Másoktól is kértem kézírással Bartókról emlékező verset, csak Kassák teljesítette a kérést. Levelében kitért a Kassai Kelemen János-írársra is:

Kedves Ilia Mihály

megkaptam levelét, kíváncsian várom Kassai Kelemen János versét és előre is köszönetet mondok a lap Kassák-számaért. Ezt a szép gesztust érdemeim megbecsüléseként fogadom.

1918-ban én is áldoztam Bartóknak egy különszámot MA című lapomból. Akkor ő még messze volt a világra szóló hírnevtől, de már új zenét komponált s én sejtettem nagyságát.

Ha ráér személyesen felkeresni, írja meg és szívesen látom.

1966. IX. 12.

Őszinte üdvözlettel

Kassák Lajos

*Ha akarják ezt
a levelet lehoz-
hatják a külön
számban*

A Tiszatáj 1967. márciusi számát Kassák-számnak szántuk, nem úgy sikerült, ahogy terveztük. Érdekes volt, hogy jeles szerzők nem válaszoltak a kérésünkre, talán a legkülönösebb

Fábry Zoltán megjegyzése volt, mely a régi ellentétek föloldását nem tartotta már lehetségesnek.

A Kassákat köszöntő számmal kapcsolatban íme a számot szerkesztő magyarázkodása:

Kedves Kassák Lajos!

Biztosan eljutott már Önhöz a Tiszatájnak az a száma, amelyben nagyon szerényen köszöntöttük az évfordulón. Sajnos nem úgy sikerült ez a szám, ahogy terveztük. Szerettünk volna Kassák-számot kiadni, nem rajtunk múltott. Bori Imre cikkének elég nagy, éles visszhangja van még mindig, a vitatkozók azonban nem akarnak írásban megszólalni, pedig följajánlottuk nekik, hogy szívesen indítunk vitát a Bori Imre Kassák-tanulmánya kapcsán.

Most készül Juhász Gyula Összes Műveinek kritikai kiadása, a prózai kötetek készítésénél a 20-as években számos olyan vezércikkkel találkoztam, amelyben a legnagyobb elismeréssel emlegeti Juhász Gyula Kassák Lajost. Szinte visszatérő mozzanata irodalmi cikkeinek, hogy a kurzus politikájával szemben Bartók, Kodály, Ady, Móricz és Kassák Lajos nevét említi. Több cikket írt a Nobel-díj méltánytalan odaítéléséről és a föntieket javasolja szinte minden évben jutalomra. Igazi irodalomtörténeti csemege ez a publicisztika, eddig alig tudtak róla.

E levél most azért íródik, hogy verset kérjen a Tiszatájnak.

Remélem, nem veszi fölös zaklatásnak kérésünket és hamarosan küld verset nekünk.

Szeged, 1967. máj. 31.

Tisztelettel és szeretettel:

Ilia Mihály

Bizony ez magyarázkodás, de nem igazi magyarázat arra, hogy miért nem sikerült a Kassák-szám. Nem írhattam meg a 80 éves Kassáknak, hogy kik szabódtak róla szóló írások megküldésétől. És azt sem, hogy a Tiszatájjal kapcsolatban a minisztériumi és pártközponti értékeléskor elhangzott: Bori Imre Kassák kapcsán át akarja szabni a magyar irodalomtörténetet és ehhez a szegedi egyetemen Ilia Mihályt és a Tiszatájat használja föl.

Kassák még erre a kérésemre is küldött verseket (*Erőfeszítés, Április 5 óra*), ezek a lap augusztusi számában jelentek meg. Kassák július 22-én meghalt. A korrektúrát Kassák Lajosné küldte vissza. A versek elé írt búcsúztatót nem tudom, ki írta.

Természetesen Kassák szegedi kapcsolata nem a Tiszatájjal kezdődött. 1918. december 29-én a szegedi Korzó moziban szerepelt a MA és írógárdája Kassákkal az élen. Ekkor ismerkedett meg Juhász Gyulával, aki az avantgárd folyóiratnak és íróinak a bemutatását vállalta. Kassák 1941-ben (*Ne adjatok néki utcát*) és 1956-ban (*Lírai emlékezés*) nagyon bensőséges, baráti hangon írt Juhászáról. Juhász pedig sokszor fölemlegeti Kassák nevét publicisztikai írásaiban. A Délmagyarországban 1919. március 30-án *A MA útja s célja* címmel írt Kassák lapjáról (talán ez volt az előző decemberi MA irodalmi est bevezetője?) A Szegedi Napló 1922. március 12-én megjelent számában pedig méltatást írt Kassák *Világanyám* című kötetéről, ennek egyik mondata így szól: „Kassák Lajos versei között pedig van néhány olyan monumentális, amelyek nevét egészen bizonyosan bele fogják írni a költői maradandóságba.”

Miért ragaszkodtam szerkesztőként és oktatóként is Kassák életművéhez? Tanítottam munkásságát, előadást is tartottam róla főkollégiumban és szemináriumon is szerepelt költészetében. Sőt, a két háború közötti ún. sorsesszé sorozatában a *Napjaink átértékelése* című Kassák-írást elemeztük. Hatással volt rám az ő életművének befogadására, tanítására Bori Imre

munkássága is, vele elég korán kapcsolatba kerültem, sokat leveleztem vele, ismertem a magyar avantgárdról szóló tanulmányait. Tapasztaltam, hogy az a fiatal írógárda, amelyik a lap körül és az egyetemi foglalkozásokon velem kapcsolatban volt, Kassákot mennyire becsüli, nem akartam lemaradni tőlük. Hallgatóm és szakdolgozóm volt Csaplár Ferenc, bár egyetemi hallgató korában Juhász Gyulával foglalkozott, de később a legjelesebb Kassák-szakértőként vált ismertté, a Kassák Múzeum igazgatója és az életmű jogörököse lett. Kapcsolatban voltam a párizsi Magyar Műhely szerkesztőivel, szerzőivel, ők mesterüknek tartották Kassákot, rám ennek a folyóiratnak az irodalomideálja is hatott.

(A szerző köszönetet mond a Kassák Múzeum munkatársainak, Dobó Gábornak és Csatlós Juditnak a levelezés kiválogatásában nyújtott segítségükért.)

KASSÁR LAJOS: AZ ÚJSZÜLÖTT (KOLLÁZS)

KATONA ESZTER

Kassák Lajos és a magyar avantgárd spanyolországi recepciója

A költő, író, grafikus és folyóirat alapító Kassák Lajos, valamint a körötte csoportot alkotó magyar avantgárd több képviselőjének a neve nem ismeretlen Spanyolországban. Már a húszas években eljutott Kassák híre az Ibériai-félszigetre, köszönhetően a két ország között hídszerepet betöltő Révész Andornak¹ (Andrés Révész), aki szépírói és publicisztikai munkássága mellett a magyar irodalom és kultúra közvetítését is felvállalta az emigrációban. Révész nemcsak Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Móricz és Karinthy műveit ültette át spanyolra, hanem madridi napilapokba és irodalmi folyóiratokba írt tanulmányaival és recenzióival igyekezett felhívni a spanyolok figyelmét a kortárs magyar művészek tevékenységére is.

Kassák Lajos neve a tízezer példányban megjelenő *Cosmópolis*² című, Enrique Gómez Carrillo által kiadott havilap 1919. szeptemberi számában tűnt fel először spanyol nyelvetterületen, ahol az *Estudios Cosmopolitas* (Kozmopolita tanulmányok) szekción belül olvashatjuk Révésznek az *El movimiento literario en Hungría* (Az irodalmi mozgalom Magyarországon) című, kilenc oldalas írását. Révész Andor a *társadalmi irodalom* (*literatura social*) irányzatán belül említi Kassák írói munkásságát, a spanyoloknak könnyebben kimondható *Luisra* fordítva le az író keresztnévét:

La novela política [es cultivada], por Pablo Farkas. La cuestión social es tratada en las obras de Béla Revész [sic!], Luis Nagy y Luís Kassak [sic!]. Pero estos escritores permanecen aislados; no hay en Hungría una verdadera literatura política y social.³

[A politikai regény műfaját Farkas Pál műveli, míg társadalmi kérdésekkel Révész Béla, Nagy Lajos és Kassák Lajos művei foglalkoznak. Ezek az írók azonban elszigetelődtek, mivel Magyarországon nincsen igazi politikai és társadalmi tematikájú irodalom.]

A madridi Biblioteca Nacional őrzi a *Les cinq continents: antologie mondiale de poésie contemporaine* (*Öt kontinens: a kortárs világművészet antológiája*) című, 1922-ben Párizsban kiadott kötet egy példányát, amely ugyan francia nyelvű, mégis érdekességként meg kell említenünk, hiszen a magyar irodalom is figyelmet kapott benne, igaz, a szláv irodalmak közé sorolva. A válogatásba három magyar költő – Ady Endre, Barta Sándor és Kassák Lajos – ver-

¹ Révész Andor munkásságáról lásd: Rónai Zoltán, „Nemcsak egy madridi levél. Révész Andor munkásságáról”, in: *Tiszatáj*, 1994., 3., 69–71.; valamint Ignacio Szmolka Vida, Fernando Díez Pérez, *Révész Andor, egy híd a megosztott Európában*, Budapest, Balassi Intézet, 2015.

² Az 1919–1922 között megjelenő lapban a korszak legjelentősebb spanyol irodalmárai – többek között Ramón María del Valle-Inclán, Jacinto Benavente, Palacio Valdés, Blasco Ibáñez, Miguel de Unamuno és José Ortega y Gasset – publikáltak.

³ Andrés Révész, „El movimiento literario en Hungría”, in: *Cosmópolis*, 1919. szeptember, 6.

seinek fordításai kerültek be. Kassáktól a *Vörös pillanat (Instant rouge)*⁴ című művet olvashatjuk a kötetet szerkesztő Ivan Goll⁵ és Kassák közös fordításában.

Szintén 1922-es dátumú az *Ultra* folyóirat, amely – a magyar tulajdonnevekben számos elírással – beszámolt a „Kassák Lajos, Újvari Erzs, Reiter Róbert, Barta Sándor, Simon Andor, Enders Ervin, Remenyik László, Kudlák Lajos és Kállai Ernő műveit, valamint Picasso, Léger és Gleizes reprodukciókat”⁶ közreadó *Ma* folyóirat 1922. évi, első számának a megjelenéséről. Érdekes azonban, hogy a kiadás helyszínéként nem az osztrák fővárost, hanem Budapestet jelöli meg az ismertető, jóllehet 1920–1925 között az irodalmi és művészeti folyóiratot Bécsben adta ki az alapító Kassák.

A húszas évek második felétől Révész Andor az Ernesto Giménez Caballero által alapított *La Gaceta Literariának* is dolgozott. Az 1927 és 1932 között negyedévente megjelenő irodalmi lap a spanyol avantgárd mozgalom és a 27-es költőnemzedék legjelentősebb platformjának számított, így a magyar származású publicista itt megjelent írásainak köszönhetően ismerhette meg a spanyol értelmiségiek jelentős része Kassák nevét, és szerezhette tudomást a magyar művészek tevékenységéről. Az újság 1927. november 1-ei számában Révész rövid írásával találkozhatunk, amelynek a címe *Kassák y su „Dokumentum”*. A cikk az újságíró és Kassák személyes találkozásáról tudósít, majd összefoglalja a *Ma* alapítójának esztétikai elképzeléseit:

Kassák Lajossal⁷, a fiatal költők mesterével beszélgettem egy kávézóban, amely egyben a dolgozó- és olvasószobája, valamint szerkesztősége és étkező is. Kassák 23 évesen vasmunkásból vált egyik pillanatról a másikra egy irodalmi iskola vezetőjévé. Megalapította a *Ma* című folyóiratot, és a legjobbak között tartották számon. A folyóirat politikai okok miatt címet változtatott, és *Dokumentum* címmel jelenik immár meg, de továbbra is Kassák irányítása alatt. A tevékenységünket leginkább az jellemzi – mondja Kassák –, hogy mi túl vagyunk az „izmusokon”. A különböző „izmusok” eredményeit megtartottuk, és most ezekből a részeredményekből egy szintézist hozunk létre. Ha nem taszítana minket maga az „izmus” kifejezés, akkor talán „konstruktivizmusnak” neveznénk az irányzatunkat. A valósághoz térünk vissza. Mégsem realisták vagyunk, hanem a legegyszerűbb és a legerőteljesebb – de akár úgy is mondhatnánk, hogy matematikai pontosságú – kifejezést keressük. Kapcsolódunk az orosz és a holland képzőművészethez, a modern német építészethez és a tiszta ritmusú zenéhez. Nem akarunk meglepetést okozni: az álláspontunk tisztán körülhatárolható. Nem alkotunk művészeti irányzatot, mégis, mivel leromboljuk a múltat, a szocialisták magukhoz közelinek érezhetnek min-

⁴ Goll, Ivan (szerk.), *Les cinq continents. Anthologie mondiale de poésie contemporaine*, Paris, La Renaissance du Livre, 1922., 237–238.

⁵ A *Ma* bécsi periódusában a folyóirat a magyar művészek mellett a nemzetközi avantgárd számos nagy alakjának a műveit is publikálta. Közöttük volt az elzászi származású, német-francia költő, Ivan Goll is, akiről Tihanyi Lajos portré is készített. A képet Tihanyi 1926-ban a Párizsba látogató Kassáknak ajándékozta (Csaplár Ferenc, *Kassák Lajos az európai avantgárd mozgalmakban 1916–1928*. Katalógus, Kassák Múzeum és Archívum, 1994., 14.). Tihanyi rajzát ma a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi (Csaplár Ferenc, *Egy hagyatéék felépítése*, in: *Élet és Irodalom*, 2004. június 25.). Ivan Goll több verse is megjelent a *Tett* és a *Ma* folyóiratban, néhány közülük Kassák Lajos fordításában. Az említett verseskötetről Gáspár Endre írt recenziót (Gáspár Endre, „*Les cinq continents*. Ivan Goll új világtanulmányja”, in: *Ma*, 1923., IX/1 sz.).

⁶ „Publicaciones recibidas”, in: *Ultra*, Madrid, 1922. január 15. (22. szám), 4.

⁷ A spanyol eredetiben a keresztnévet ismét *Luisra* fordította Révész.

ket, de a maradiak soha. A *Dokumentum* fő munkatársai: Németh Andor, Nádass József, Déry Tibor és Illyés Gyula.⁸

A *Ma* megalapítása és a *Dokumentum* megjelenése közötti bécsi emigrációról érdekes módon nem tesz említést Révész írása, bár utal arra, hogy a címváltoztatás „politikai okok miatt” történt.

Ugyancsak a *La Gaceta Literaria*-ban (1927. december 15.), mégpedig a könyvszemle rovatban bukkantunk rá Kassák önéletrajzi művének, az *Egy ember élete* (*La vida de un hombre*) című regénynek a recenziójára, szintén Andrés Révész tollából:

Kassák Lajos első közönségsikerét nem egy kubista, szürrealista vagy ma divatos alkotásnak, hanem egy csodálatos emberi dokumentumnak, egy három kötetes⁹ önéletrajzi írásnak köszönheti. A magyar kritikusok közül néhányan Szent Ágoston és Rousseau műveihez hasonlítják Kassák önvallomását, míg mások a „magyar Gorkij” névvel illetik a szerzőt. Gorkijjal való hasonlítás azonban külsőséges és pusztán a kalandos bolyongásokra és a nyomorúságos életre vonatkozik, amelyben mindkét írónak része volt. Szent Ágostonnal való párhuzam is némileg erőltetett; és ami Rousseau-t illeti, Kassák felülmúlta őt az őszinteségben és a tárgyilagosságban. „[É]n csak az élet reflexét akarom adni, szinte iskolázatlan egyszerűséggel és mechanikus pontossággal”¹⁰ – írja az első kötet első oldalán. Majd a harmadik kötet végén, a barátnőjének címzett, egyik Párizsból írt leveléből idéz: „Nem tudom, miért, de én egyáltalában nem bírom úgy látni Párizst, mint ahogy Ady látja [...], ő mindenben csodálkozik itt, és mindentől el van ragadtatva, én mindent csak egyszerűen tudomásul veszek. Lehet, hogy az én lelki szegénységem miatt van így, de én ezen nem tudok változtatni. A költők mindig olyan nagy elragadtatással írnak a dolgokról, én csak egyszerűen azt mondom: ez így van, az meg úgy van, s ezek a megállapítások engem teljesen kielégítenek. Írd meg, hogy mit gondolsz, lehet-e költő egy olyan józan ember, mint én vagyok.”¹¹

De valóban ennyire józan lenne? Ha igen, akkor nem tudná „erotikus, tiszta szerelemmel szeretni [...] a tüzet, a zajt és a cselekvő emberi erőt”.¹² Az a szerelem, amely az iskolapadból a vasüzembe hajtja iparostanoncnak. Ezen a ponton kezdődik az önéletrajz, és a szerző 22 éves koráig tart, amikor Kassák az osztrák-magyar követség ingyen vonatjegyével Párizsból visszatér Budapestre. A két dátum között Kassákkal együtt éljük át a magyar-szlovák városka életét, az első szerelmeket, a nyomorgó budapesti esztendőket, a magyar fővárosból Párizsig tartó bolyongást. Egy igazi pikareszk regény. Ugyanakkor az „Egy ember élete” egy *Erziehungsroman* is, éppen úgy, mint a Wilhelm Meister: lebilincselő, ugyanakkor rendkívül egyszerű stílusban [...] meséli el az ifjú vasmunkás társadalmi, irodalmi és művészeti nevelését. Az író vallomása teljesen őszinte, azokat az anekdotákat sem hallgatja el, amelyek rá vagy családjára nézve esetleg kellemetlenek; ezekről is képes romantikus színlelés, érzélgősség és a botránykeltés szándéka nélkül írni. Egy nincstelen munkás életének legtermészetesebb dolgairól beszél. Teszi mindezt teljesen tárgyilagosan – mely azonban nem zárja ki az elfojtott érzelmeket –, tiszta és az általa oly nagyra becsült acélt idéző, kemény stílusban. Az „Egy ember élete” című könyv a konstruktivizmusnak, vagyis annak az irányzatnak az első alkotása, amelyet Kassák az „izmusok” túllépésének, illetve azok részeredményei konkrét felhasználásának tart.¹³

⁸ Andrés Révész, „Kassák y su *Dokumentum*”, in: *La Gaceta Literaria*, Madrid, 1927. november 1. (21. szám), 5.

⁹ Révész az 1927-es, három kötetes kiadást olvasta.

¹⁰ Fordításunkba az eredeti Kassák szöveg idevonatkozó részét emeltük át az 1983-as, két kötetes kiadásból. (Kassák Lajos, *Egy ember élete*, Budapest, Magvető, 1983., I. kötet, 7.)

¹¹ Uo., 425–426.

¹² Uo., 17.

¹³ Andrés Révész, „Kassák Lajos: *Egy ember élete*”, in: *La Gaceta Literaria*, Madrid, 1927. december 15. (24. szám), 4.

A könyvismertető mellett Gedő Lipót Kassákról készült portrérájzat is közölte az újság:

Műfordítás hiányában azonban a spanyol közönség nem ismerhette meg a Révész által méltatott önéletrajzot, és sajnos Kassák más irodalmi alkotásai sem igazán keltették fel műfordítóink lelkesedését. Tudomásunk szerint teljes Kassák-mű azóta sem jelent meg spanyolul, és csak elszórtan találkozhatunk, elsősorban versfordításokkal. Tóth Éva műfordítói munkásságát kell kiemelnünk, aki Kassák több versét is lefordította spanyolra. A Kassák Múzeum archívumában keresgélve találtuk egy dossziét¹⁴ tintajavítáros gépiratokkal, melyeken Kassák Lajos hat versének – a *Szerelem, szerelem (Amor, amor)*, a *Költészetem (Arte poético)*, a *Mesteremberek (Artisanos)*, a *Bilbao-Southampton*¹⁵, a *Gyöngyragyló (Madreperla)* és a *Pablo Picasso* – spanyol fordítása olvasható Tóth Éva valamint María Lourdes de Arconada tolmácsolásában. A spanyol verseket – erről egy szintén géppel írt, Tóth Éva szignálta levél tanúskodik – Kassák Lajosnének küldte el a fordító 1971. március 15-én. Tóth Évának a publikálásra vonatkozó eredeti terveit nem ismerjük, az azonban bizonyos, hogy egy évtizedet kellett várni, mire ezek a versek – a hatból négy¹⁶ – megjelenhettek az *Antología de la poesía húngara desde el siglo XIII hasta nuestros días* (Magyar versantológia a XIII. századtól napjainkig, Budapest, Corvina Kiadó, 1981.) lapjain. A verseskötet Tóth Éva válogatásában és előszavával jelent ugyan meg, ám a Kassák versek alatt nem az ő, hanem a kubai költő-

¹⁴ KM-an., 78/1–12. jelzetű dosszié.

¹⁵ Érdekeséggéként megemlíjtjük, hogy a *Bilbao-Southampton* című versnek már baszk fordítása is létezik, Joseba Sarrionandia költő tolmácsolásában (<http://ekarriak.armiarma.eus/?i=458#1946>; 2017-01-13), aki feltételezhetőleg Tóth Éva és David Chericján spanyol változatát használhatta fel (in: Tóth Éva, *Antología de la poesía húngara desde el siglo XIII hasta nuestros días*, Budapest, Corvina Kiadó, 1981., 201–202.).

¹⁶ A *Gyöngyragyló* és a *Szerelem, szerelem* nem szerepel ebben az antológiában.

műfordító David Chericlán nevét olvashatjuk. A nyomtatásban megjelent verseket összevetve a Kassák Múzeumban megtalált 1971-es gépiratos fordításokkal azonban elmondhatjuk, hogy Tóth Éva spanyol verzióit Chericlán inkább lektorálta, és csak minimálisan – leginkább szórendileg – változtatott rajtuk. Tóth Éva a versek előtt egy rövid életrajzi összefoglalót is közreadott, mely több, a spanyol olvasóknak addig ismeretlen részletet említ az érsekújvári művész kulturális tevékenységéből, köztük például azt is, hogy a chilei Vicente Huidobro első magyarra lefordított verse – Illyés Gyula fordításában – a *Ma* folyóiratban jelent meg 1923-ban.¹⁷

2012-ben spanyol kiadónál látott napvilágot Simor András szerkesztésében a *Cincuenta poemas de quince poetas húngaros del siglo XX* (Madrid, Izana, 2012) című kötet, mely tizenöt, huszadik századi magyar költő ötven versét adja közre spanyolul, közöttük Kassák Lajos *Költészetem* című két részes költeményét is – a korábbi, Tóth Éva-féle válogatásban is szerepelt –, egy rövid életrajzi bevezetővel és a költő fényképével.

A műfordítások kapcsán érdemes kiemelni még a balatonfüredi Magyar Fordítóház spanyol szemináriumának a munkáját is, mely 2012-ben, Adam Kovacsics vezetésével Gyulay Pál, Karinthy Frigyes és Kassák Lajos műveiből fordított le részleteket spanyolra. Ezek a munkák nyomtatásban még nem jelentek meg, azonban a *Literatura Húngara on-line* (lho.es) már közölte a műhelymunkában született *Ellentétek* című Kassák vers spanyol fordítását.¹⁸

Ugyancsak az említett weboldal (lho.es) közöl egy hosszabb prózafordítást is Kassáktól, mégpedig az *Anyám címére* kötetből, az alábbi tartalmi ismertetővel bevezetve:

Az *Anyám címére* Kassák Lajos édesanyjának írt, elképzelt leveleit tartalmazza. Ezekben a személyes hangvételi, lírai írásokban Kassák az 1930-as évek fontos kérdéseivel kapcsolatos gondolatait gyűjti egybe: a háború fenyegető közelsége, az egyre növekvő erőszak világméretű jelensége, a szegénység, a munkanélküliség, a nyomor, a művészet és a művészek szerepvállalása.¹⁹

A rezümé után a teljes IX. levelet olvashatjuk Orbán Eszter és Antonio Manuel Fuentes Gaviño tolmácsolásában.²⁰ A műfordítás kérdéseire itt nem térünk ki, azonban érdekes megnézni, hogy a Kassák által gyakran ismételt *Mutterkám* megszólítást hogyan adaptálták a fordítók. A *madrecita* (anyácska), vagyis a *madre* (anya) kicsinyítő képzővel ellátott szót választották, amely ugyan kedves, becéző forma, ám nem adja vissza a német *Mutter* magyarral tolmákolat érdekes tónusát.

A Révész által 1927-ben, a *La Gaceta Literaria* hasábjain bemutatott *Egy ember élete* sem került el a műfordítók figyelmét, igaz, hogy csak az Első könyv nyitófejezetét (*Gyermekkor* –

¹⁷ Ezt az adatot annyiban pontosítanunk kell, hogy Huidobro *Torony* című versének (in: *Ma*, 1923. szeptember 15. (IX. évf. 1. szám), 98.) magyar fordítása előtt, már 1922-ben is megjelent a lapban egy másik Huidobro-alkotás, *Vers* címmel (Barta Sándor fordítása, *Ma*, 1922. május 1. (VII. évf. 5–6. szám), 14.).

¹⁸ http://lho.es/index.php?pagetype=blue_danube&id=2060&search=true. A szemináriumon résztvevő fordítók: Szijj Mária, José Miguel González Trejejo, Máté Zita, Pávai Patak Márta, Cserháti Éva, Orbán Eszter, Major Veronika (<http://www.forditohaz.hu/?page=MenuItem2&Sub=67>, 2017-02-19).

¹⁹ http://lho.es/index.php?pagetype=literary_corners&id=2058&search=true (2017-02-19).

²⁰ Lajos Kassák, *A la atención de mi madre*. Carta IX, in: http://lho.es/index.php?pagetype=literary_corners&id=2058&search=true (2017-02-19).

Infancia) olvashatjuk az lho.es oldalán spanyolul Orbán Eszter és Elena Ibáñez fordításában.²¹

A fordítások kapcsán meg kell említenünk egy impozáns katalógust is, mely az 1999-ben, Valenciában megrendezett *Lajos Kassák y la vanguardia húngara* című kiállítás kísérőanyagaként jelent meg. A képzőművész Kassák spanyolországi recepciójában mérföldkőnek számító kiállításra még részletesebben is visszatérünk, itt azonban ki kell emelnünk, hogy a kötetbe – a művészettörténészek és a Kassák-kutatók által jegyzett tanulmányok és a gazdag vizuális anyag mellett – Kassák Lajos írásaiból is válogattak a szerkesztők: *Köszöntés 1917-re*²² (*Bienvenido a 1917*²³), *Liebknecht Károlynak (Para Karl Liebknecht*²⁴), *23 (AaaaBbbb*²⁵), *Képarchitektúra (Arquitectura de la imagen*²⁶), *Képarchitektúra-kiadvány (Arquitectura de la imagen. Manifiesto*²⁷), *A ló meghal és a madarak kirepülnek (El caballo muere y los pájaros salen volando*²⁸) fordításokat olvashatjuk. Az egyes művek után az egyébként bibliográfiailag igényes és pontos kötet sajnos nem tünteti fel a fordítók nevét, így csupán az impresszum ad némi eligazítást: Karel Clapshaw, Esther Enjuto, Ricardo Lázaro, Anna Montero és Elisa Renau a spanyol változatokat elkészítő fordítók.

A fordítások mellett átnéztük, hogy a magyar irodalmat Spanyolországban népszerűsítő *Literatura Húngara on-line* (lho.es) weboldalon milyen bejegyzéseket találhatunk még Kassák nevére keresve. Az idézett *Ellentétek*, az *Anyám címére* kötet IX. levelének és az *Egy ember élete* első fejezetének a fordítása mellett még további öt találatot hozott a keresésünk.

Olvashatunk egy rövid ismertetőt Kassákról, mely az alábbi momentumokat emeli ki a művész életútjából:

Kassák Lajos a magyar avantgárd legfontosabb képviselője volt az irodalomban és a képzőművészetben is. Ez utóbbiban a legrangosabb nemzetközi kiállításokon is elismerésben részesült. Szegény családban született, korán baloldali mozgalmakhoz csatlakozott, majd a magyar munkásosztály legjelentősebb szószólójává vált. Huszonegy évesen kezdte meg európai utazását. Párizsig jutott el, ahol megismerkedett a nemzetközi munkásmozgalommal, valamint ott találkozott először a festészet és a költészet modern irányzataival. Versek mellett írt naturalista regényeket, melyekben a munkásság életét mutatta be. Az elbukott 1919-es kommunista forradalom után börtönbe került, ahonnan azonban megszökött. Bécsbe emigrált, s ott folytatta a *Ma [Hoy]* című, híres avantgárd folyóirat kiadását. Magyarországra való visszatérése után 1926-ban írta meg az *Egy ember élete [La vida de un hombre]* című önéletrajzi regényét, melyben a korszak dokumentarista értékű portréját rajzolja meg.²⁹

Bakucz Dórának a magyar irodalom történetéről szóló összefoglalójában csak egy szelvény említést kap a magyar avantgárd, benne Kassák kiemelésével: „Az avantgárd mozgal-

²¹ Lajos Kassák, *La vida de un hombre. Primer Libro. Infancia*;

<http://lho.es/index.php?pagetype=hungarians&id=2056&search=true> (2017-02-19).

²² A *Ma* 1917. 3. számában jelent meg. Az első Kassák-vers volt, amit a folyóirat publikált.

²³ *Lajos Kassák y la vanguardia húngara*, Valencia, IVAM Centre Julio González, 1999. (a kiállítás katalógusa), 85–86.

²⁴ Uo., 86–87., A vers a *Ma* 1919. 1. számában jelent meg.

²⁵ Uo., 87. A vers a *Ma* 1922. májusi (VII., 5–6.) számában jelent meg,

²⁶ Uo., 88–93. A szöveg a *Ma* 1922. márciusi számában (VII., 4.) jelent meg.

²⁷ Uo., 93–94. A szöveg a *Ma* 1922. októberi számában (VIII., 1.) jelent meg

²⁸ Uo., 95–101. A szöveg a *2x2* folyóirat 1922. 1. számában jelent meg.

²⁹ <http://lho.es/index.php?pagetype=hungarians&id=2056&search=true> (2017-02-19).

mak csak rövid ideig tették látogatásukat [Magyarországon]. A munkásból lett művész, Kassák Lajos az európai utazásai után ismerteti meg a magyarokat az avantgárd irányzatokkal, azonban ezek sikere nem volt tartós³⁰ – írja.

Antonio Manuel Fuentes Gaviño történelmi áttekintést adó írása a trianoni békeszerződés következményeit elemezve azt emeli ki, hogy nagy magyar írók és költők szülővárosai hogyan váltottak nevet (és nyelvet) a régi Magyarország területeinek elcsatolásával:

[...] Márai Sándor Kassán, a mai Kosice (Szlovákia) városában született, míg Kosztolányi Dezső Szabadkán, a mai Suboticán (Szerbia) látta meg a napvilágot. Más magyar írók szülővárosa is nevet és fennhatóságot váltott: Kassák Lajos szülővárosa Érsekújvárból Nové Zámkyvá (Szlovákia) alakult át, míg az erdélyi írók közül az aradi származású Tóth Árpád, és a Farkaslakán – ma Lupeni (Románia) – született Tamási Áron [szülőföldjének a neve is megváltozott].³¹

Orbán Eszternek az emigráns magyar művészekről szóló tanulmánya is említést tesz néhány sorban a *Ma* alapítójáról, szintén biográfiai momentumokat emelve ki:

A XX. század során a magyarországi kivándorlásnak több hulláma is volt, az első 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukása után, amikor számos avantgárd művész – többségükben a munkásmozgalmakkal szimpatizáltak – kényszerült elhagyni hazáját a «vörös terror» követő «fehér terror» elől menekülve. Közöttük volt a külföldön is elismert festő, Kassák Lajos is, a magyar avantgárd művészet legfontosabb képviselője. A börtönből megszökve, 1919-ben Bécsbe emigrált, ahol továbbra is folytatta a magyar avantgárd kulcsszerepű dokumentumának, a *Ma* folyóiratnak a kiadását. Kassák, sok más emigránshoz hasonlóan, a '20-as évek második felében tért vissza Magyarországra.³²

A *Literatura Húngara on-line* hírt adott az *El cartel comercial moderno de Hungría 1924–1942* (A modern reklámplakát Magyarországon, 1924–1942) című kiállításról is, mely a *Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat* és az Országos Széchenyi Könyvtár közös szervezésében jött létre, és Valenciában, illetve Sevilleben is megtekinthető volt. A kiállításra a továbbiakban még visszatérünk.

A magyar irodalmat az interneten népszerűsítő honlap utolsóként említett bejegyzése már a Kassák-kör spanyolországi recepciójának egy másik fontos területéhez, a múzeumi kiállítások kérdéséhez vezet el. Az 1989–2009 közti időszakban három időszak kiállításról tudunk beszámolni, melyek közül az elsőt egy kisebb madridi galéria rendezte, míg a két utóbbit Valenciában nézhette meg a művészetkedvelő spanyol közönség.

1989 áprilisában a madridi Galería Lévy *Vanguardia húngara* (Magyar avantgárd) címmel rendezett kiállításán többek között Kassák Lajos, Járitz Józsa, Tihanyi Lajos, Kádár Béla és Pinner Anton (Anna) művei szerepeltek a kiállított képek között. Az eseményről az *ABC* április 13-ai számának egyik írása is beszámolt, méltató szavakkal jellemezve a XX. század első harmadának magyar képzőművészetét.³³

³⁰ Bakucz Dóra, „Sobre la historia de la literatura húngara”, in: *Literatura Húngara on-line* (lho.es): http://lho.es/index.php?pagetype=hungarian_literature&id=581&search=true (2017-02-19).

³¹ Antonio Manuel Fuentes Gaviño, „La tierra perdida – El Tratado de Trianon”, in: *Literatura Húngara on-line* (lho.es): http://lho.es/index.php?pagetype=blue_danube&id=690&search=true (2017-02-19).

³² Orbán Eszter, „Hija de inmigrantes. Autores húngaros más allá de las fronteras”, in: *Literatura Húngara on-line* (lho.es): http://lho.es/index.php?pagetype=literary_corners&id=2165&search=true (2017-02-19).

³³ Adolfo Castaño, „El espectro del pasado”, in: *ABC* (Madrid), 1989. április 13., 15.

Az 1999. július 14. és szeptember 16. között Georges Daranyi és Emanuel Guigon fővédnöksége alatt megrendezett kiállítást már kimondottan Kassák és köre emlékének szentelte a Valenciái Modern Művészetek Intézete (Intitut Valencià d'Art Modern, IVAM), *Lajos Kassák y la vanguardia húngara (Kassák Lajos és a magyar avantgárd)* címmel.³⁴ A Magyar Nemzeti Galéria közreműködésével létrehozott kiállításon a Kassák köréhez tartozó képzőművészek festményeit, grafikáit, metszeteit, nyomatait, montázsait és kisplasztikáit tekinthették meg a múzeum látogatói. A közel kétszáz alkotás között a legnagyobb számban³⁵ Kassák Lajos (58), Máttis Teutsch János (26), Bortnyik Sándor (25), Moholy-Nagy László (21), Péri László (19) és Uitz Béla (14) munkái szerepeltek, de Tihanyi Lajos (10) Bernáth Aurél (7), Nemes Lampérth József (6), Forbáth Alfréd (3), Molnár Farkas (2), Ruttkay György (2) és Kmetty János (1) munkássága is megjelent a kiállított művek között.

Az eseményről a madridi sajtó is beszámolt: egy előzetes programajánlót és két részletesebb írást olvashatunk az *ABC* három számában. Az első írás (1999. július 10-ei szám) az IVAM négy kiállítására invitálja az olvasókat, melyek közül a legnagyobb érdeklődést – írja az ajánló – minden bizonnyal a *Kassák y la vanguardia húngara* című tárlat vált majd ki. Kassák mellett az érsekújvári művész köréhez tartozó Moholy-Nagy Lászlót és Bortnyik Sándort³⁶ emeli ki a cikk.³⁷ Ez utóbbtól a *Huszedik század (1927)* című alkotást kapta illusztrációként a keretes szöveg.

Már a kiállítás után jelent meg Gonzalo Zanza írása, melynek címében a szerző a magyar avantgárd profétájának nevezi Kassák Lajost (*Lajos Kassák, el profeta de la vanguardia húngara*). Az alcímében pedig Moholy-Nagy neve is feltűnik: *La exposición recrea la labor del mentor de Moholy-Nagy*.³⁸ A cikk megemlíti a Kassák által alapított lapokat (*A Tett, Munka, Ma, Dokumentum*) és a Kassák-körhöz tartozó, a valenciái kiállításon alkotásaikkal megjelenő képzőművészeket is.

A harmadik tudósítás 1999. szeptember 4-én látott napvilágot az *ABC* kulturális mellékletében, Ángela Molina tollából. „A teljes mértékben modern munkás” (*El obrero absolutamente moderno*) címmel Kassák származását előlegezi meg a szerző, és az argentin Jorge Luis Borgesnek a *Ma* 1921. 9. számában közölt, *Oroszország* című versének a megemlékezésével Molina a spanyol olvasókhoz igyekszik közelebb hozni a magyar avantgárdot. A teljes oldalas cikkből kitűnik, hogy szerzője egész alapos ismeretekkel rendelkezett Kassák életéről és a korabeli

³⁴ A múzeum már korábban is tisztelgett az európai avantgárd nagyjai előtt két kiállítással: az elsőt a két világháború közötti olasz művészeknek (*Vanguardia italiana de entreguerras*), a másodikat az 1918–38 közötti csehszlovákiai avantgárd irányzatnak szentelte (*El arte de la vanguardia en Checoslovaquia, 1918–1938*). José Luis Clement, „Los perfiles de Lajos Kassák”, in: *El Mundo – El cultural*, 1999. július 25. (<http://www.elcultural.com/revista/arte/Los-perfiles-de-Lajos-Kassak/14514;2017-01-02>).

³⁵ A kiállított művek számát a nevek után, zárójelben adjuk meg.

³⁶ Helyesírási hibával (*Bortnyink*) közlik a nevet.

³⁷ „La modernidad en el IVAM”, in: *ABC Cultural*, 1999. július 10., 41.

³⁸ Gonzalo Zanza, „Lajos Kassák, el profeta de la vanguardia húngara”, in: *ABC* (Madrid, 1999. július 18., 72.) A cikk mellett ismét Bortnyik Sándornak a *Huszedik század* c. alkotását közlik.

magyar történelmi, politikai viszonyokról.³⁹ Az előző tudósításokhoz képest a szöveghez mellékelte vizuális anyag – Kassák és Bortnyik egy-egy festménye⁴⁰ – is bővült.

Az IVAM kiadásában egy 230 oldalas, spanyol nyelvű album⁴¹ is napvilágot látott a kiállításról, mely, amellett, hogy páratlan vizuális élményt ad, értékes tanulmányokat is szentel a magyar avantgárd bemutatásának. Az IVAM igazgatójának, Juan Manuel Bonetnek a rövid bevezetője után, Georges Daranyi *La vida de un hombre (Egy ember élete)*⁴² című tanulmányát olvashatjuk, mely részletes portrét rajzol Kassákról és koráról. Ebből a spanyol olvasók is megismerhetik a konstruktivizmus képviselőjének az életútját, munkásságát, folyóirat alapító és művészetszervező tevékenységét, de képet alkothatnak a korabeli magyar politikáról, az emigrációról és a magyar művészek nemzetközi kapcsolatrendszeréről is. Ez utóbbinak az alakításában és erősödésében jelentős szerepe volt Kassák Lajosnak és a *Ma* folyóirat körül kialakult csoportnak.

Emanuel Guigon írása a *Ma* folyóiratot és a korszakot mutatja be (*La revista Ma y su época*⁴³), úttörő – és egyenesen messiási – szerepet tulajdonítva Kassáknak. „A folyóiratok alapítása Kassák számára olyan fegyver volt, mellyel harcolni tudott a provincializmusból fakadó elszigetelődés ellen”⁴⁴ – írja az avantgárd művészetre szakosodott művészettörténész.

A kötet harmadik tanulmányát Passuth Krisztina művészettörténész írta, melynek a címe megegyezik a kiállítás főcímével (*Kassák y la vanguardia húngara, 1915–1926*⁴⁵). A négy alfejezetre tagolt, kronologikus és tematikus ívet követő dolgozat a magyar avantgárd alapítójaként számon tartott Kassákot a futurista Marinettihez hasonlítja. A *Ma* folyóirat egyedülálló volt a régióban – írja Passuth –, melynek a jelentőségét talán csak a német *Der Sturm*hoz lehet mérni. A folyóirat budapesti alapítása után a bécsi kiadás esztendeire is kiter a tanulmány, hangsúlyozva, hogy a *Ma* volt az egyetlen olyan kelet-közép európai kulturális lap, amely képes volt fennmaradni a száműzetés éveiben is, ahol az európai avantgárd irányzatok platformjává vált. Az emigráció évei mozdították elő a folyóirat széles nemzetközi kapcsolatrendszerének a kiépülését is. A tanulmány utolsó két alfejezete a nyomdatechnikával (*Tipografía*) és a képarchitektúrával (*Arquitectura de la imagen*) foglalkozik, hangsúlyozva a kép határokon és nyelveken átvélő jellegét: a konstruktivista tipográfia egy olyan vizuális nyelvet hozott létre, melyet nyelvtől függetlenül mindenki képes megérteni⁴⁶ – olvashatjuk Passuth Krisztina írásában.

Gergely Mariann tanulmánya a XX. század első két évtizedének magyar aktivista művészetét mutatja be, azokat az alkotókat, akiknek életműve valamilyen formában kapcsolódott a *Ma*, illetve az annak elődjeként számon tartott, *A Tett* folyóiratokhoz.⁴⁷ A *Der Sturm* példá-

³⁹ Ángela Molina, „El obrero absolutamente moderno”, in: *ABC Cultural* (Madrid), 1999. szeptember 4., 45.

⁴⁰ Kassák: *Cuadrado contra los círculos* (1922), Bortnyik: *Faro rojo* (1926).

⁴¹ *Lajos Kassák y la vanguardia húngara*, Valencia, IVAM Centre Julio González, 1999.

⁴² Uo., 9–32.

⁴³ Uo., 35–43.

⁴⁴ Uo., 39.

⁴⁵ Uo., 45–69.

⁴⁶ Uo., 62.

⁴⁷ Gergely Mariann, „Activistas húngaros y artistas en torno a *Ma* en las dos primeras décadas del siglo”, in: *Lajos Kassák y la vanguardia húngara*, id. mű, 71–83.

ját követő *Ma* kiállítótermében fiatal magyar festőművészek mutatkozhattak be. Többek között Mattis Teutsch János, Bohacsek Ede⁴⁸, Uitz Béla⁴⁹, Nemes Lampérth József, Kmetty János, Bortnyik Sándor, Tihanyi Lajos, Kádár Béla, Scheiber Hugó, Moholy-Nagy László és Kállai Ernő is kapcsolatban álltak a folyóirat alapítójával, és ugyan az évek során néhányan – személyes és ideológiai ellentétek miatt – szakítottak Kassák mozgalmával, mégis mindannyian a *Ma* körül csoportosultak pályájuk kezdetén.

Az albumban helyet kapott Kassák néhány írásának spanyol fordítása is, ezekről a műfordítások kapcsán már tettünk említést. Az album második felét (102–175. oldal) pedig a kiállított munkáknak a reprodukciói töltik ki, a művészeket bemutató rövid életrajzi ismertető⁵⁰ után.

Az albumot záró részletes lista a kiállításon bemutatott alkotások állandó helyét is feltűn-teti, így ebből megtudhatjuk, hogy mely spanyolországi múzeumok gyűjteményeiben lelhetőek fel magyar művek. A madridi Thyssen-Bornemisza Múzeumból három festmény – két Bortnyik⁵¹, egy Moholy-Nagy⁵² – érkezett a valenciai kiállításra, míg az IVAM gyűjteményét gazdagította már korábban is négy Moholy-Nagy- és három Péri László-alkotás. A többi munkát elsősorban a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményéből kölcsönözte a spanyol múzeum, de érkeztek munkák a világ minden tájáról: New York-i, genfi, bázeli, berni, párizsi, nürnbergi, bécsi, kölni, düsseldorfi kollekciókból, illetve magángyűjteményekből és több budapesti múzeumból is.

Az albumban a tanulmányok mellett illusztrációként megjelenő könyvborítók közül számos alkotás szintén az IVAM állandó gyűjteményéhez tartozik, ezek közül négy Kassák Lajos munkája: *Ma asszonyomnak* (1921), Kassák Lajos *Új versei* (1923), *Angyal föld* (1929), Kassák Lajos *35 verse* (1931) és a *Buch neuer Künstler* (1922), ez utóbbi Moholy-Nagy Lászlóval társszerzőként. A magyar avantgárd művészek – Nemes Lampérth, Moholy-Nagy, Bortnyik és Kassák – által illusztrált folyóiratok közül jó néhány példány szintén a valenciai múzeum birtokában van. Ezek közül négy *Ma* címlapot emelünk most csak ki: az 1916. decemberi (I., 2.) szám Nemes Lampérth illusztrációjával, az 1919. júniusi (IV., 7.) szám Bortnyik és Kassák közös alkotásával, az 1921. novemberi (VII., 1.) Kassák művével, míg az 1922. 5–6. szám Moholy-Nagy borítójával látott napvilágot.

A kötetet a felhasznált irodalmak listája, valamint a tanulmányok és az életrajzi ismertető angol fordítása zárja le. A bibliográfiából kiderül, hogy az alkotók négy nyelvű – magyar, német, francia és angol – munkákat használtak fel, vagyis releváns spanyol szakirodalom az

⁴⁸ A 26 évesen, tüdőgyulladásban elhunyt fiatal festő műveit Kassák Lajos a *Ma* második kiállításán mutatta be, egy rajza pedig a folyóirat címlapjára került 1918-ban.

⁴⁹ Uitz nemcsak szakmai, hanem rokoni kapcsolatban is állt Kassákkal, felesége, Kassák Teréz (Kassák Lajos húga) révén.

⁵⁰ Az életrajzi ismertetőket egy kivétellel Georges Daranyi írta. Az egy kivétel éppen Kassák Lajos biográfiája, melyet Passuth Krisztina jegyez.

⁵¹ http://www.museothyssen.org/en/thyssen/ficha_obra/533 (2017-02-13);

http://www.museothyssen.org/en/thyssen/ficha_obra/534 (2017-02-13). A 2017-ben fennállásának negyedszázados jubileumát ünneplő madridi Thyssen-Bornemisza Múzeum a „Remekművek Budapestről. A reneszánsztól az avantgárdig” című időszaki kiállításán (2017. február 18–május 28.) is szerepelt Bortnyik-festmény.

⁵² http://www.museothyssen.org/en/thyssen/ficha_obra/592 (2017-02-13).

album 1999-es megjelenéséig nem született a témában. A kiállítás és a könyv tehát fontos mérföldkő volt Kassák és a magyar avantgárd spanyolországi recepciójának a történetében.

A *Literatura húngara on-line* oldal Kassákkal kapcsolatos hírei között már említett *El cartel comercial moderno de Hungría 1924–1942* (A modern reklámplakát Magyarországon, 1924–1942) kiállítás⁵³ tíz évvel a Kassák Lajos és a magyar avantgárd mozgalom bemutatásának szentelt rendezvény után nyitotta meg kapuit, először a valenciai *Museu Valencià de la Il·lustració* (MuVIM) kiállító termeiben, majd a sevillai *Centro Andaluz de Arte Contemporáneo* központban.⁵⁴ A két évtized plakátanyagát átfogó kiállítás az OSZK plakátgyűjteményébe tartozó alkotásokat vonultatott fel hat tematikus (dohányzás, villanykörte, sajtóplakát, a modern otthon kényelme, a modern élet örömei és az állami propaganda) csoportba rendezve 31 alkotó⁵⁵ 102 művét. A kiállítást bemutató anyagban az alábbi bekezdést olvashatjuk Kassákról és társairól:

A magyar plakátművészet megújításában nagy szerepe volt Kassák Lajosnak, Bortnyik Sándornak és Berény Róbertnek, akik a 20. század elején kibontakozó magyar avantgárd mozgalom vezető alakjai voltak. Mindhárman – baloldali politikai állásfoglalásuk miatt – emigrálni kényszerültek 1919 és 1920 között, így Bécsben és Berlinben folytatták művészeti kísérleteiket, és ott tettek szert nemzetközi tájékozódásra. Kassák és Bortnyik művei a nemzetközi konstruktivizmus részét képzik. Bortnyik közelről ismerhette meg az új képzőművészet és építészet híres műhelyének, a weimari Bauhaus irányzatnak a tevékenységét. Az ott tevékenykedő magyarok – Moholy-Nagy László és Molnár Farkas – jelentős szerepet játszottak a Bauhaus grafikai jegyeinek kialakításában. Kassák, Bortnyik és Molnár a '20-as évek közepén tértek vissza Magyarországra és a gyakorlatban kezdték alkalmazni a konstruktivista esztétikai eszméket, valamint a funkcionalizmus elveit. Az új művészet népszerűsítéséhez a grafikai reklámokban rejlő lehetőségeket igyekeztek kihasználni. 1930-ban az Iparművészeti Múzeumban megrendezett Magyar Könyv- és Reklámművészek Társasága bemutató kiállításán Berény, Bortnyik, Kassák, Moholy-Nagy és Molnár is részt vett. A kiállításon megmutatkozott munkásságuk hatása az egész magyar tervezőgrafikára, a plakátra, tipográfiára, reklámfotóra és könyvművészetre egyaránt.⁵⁶

⁵³ A kiállítás kurátorai a művészettörténész Bakos Katalin és a hispanista Scholz László voltak.

⁵⁴ A valenciai és a sevillai múzeum reklámanyaga:

<https://www.youtube.com/watch?v=NNw8gfwR3oY>;

http://www.caac.es/descargas/hoj_carteles09.pdf;

[http://www.arteenlared.com/espana/exposiciones/el-cartel-comercial-moderno-de-hungria-](http://www.arteenlared.com/espana/exposiciones/el-cartel-comercial-moderno-de-hungria-1924-1942.html)

1924-1942.html (2017-02-19). Az *ABC* sevillai kiadása is tudósított a kiállításról: C.B., „Los carteles húngaros de entreguerras, en el espacio monacal de CAAC, in: *ABC* (Sevilla), 2009. október 23., 72.

⁵⁵ Többek között Irsai István, Berény Róbert, Bortnyik Sándor, Csemiczky Tihamér, Adler György (Georg) és Farkas Endre művei.

⁵⁶ „El Cartel Comercial Moderno de Hungría. 1924–1942”, in:

<http://www.arteenlared.com/espana/exposiciones/el-cartel-comercial-moderno-de-hungria-1924-1942.html> (2017-02-19).

KÉPEK AZ *EL CARTELL COMERCIAL MODERNO DE HUNGRÍA, 1924–1942* CÍMŰ KIÁLLÍTÁSRÓL

1. kép: Valencia, Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat

Foto: Manuel Bruque (*EFE*)

2. kép: Sevilla, Centro Andaluz de Arte Contemporáneo

Foto: Javier Barbancho (*El País*)

A kiállítás anyagából egy háromnyelvű (magyar, spanyol, angol), 226 oldalas album⁵⁷ is megjelent, Tamási Balázs (az OSZK Plakát- és Kisnyomatványtárának osztályvezetője) bevezetőjével és a hat tematikus blokkba rendezett 102 plakát reprodukciójával. Tamási ismertetőjéből megtudjuk, hogy a kiállítás ötlete 2007-ben vetődött fel, így az előkészítés közel másfél évig tartott. A MuVIM felkérésére Bakos Katalin, a Magyar Nemzeti Galéria főmuzeológusa válogatta ki a kiállítás anyagát, melyről gondos restaurálási és retusálási műveletek után digitális fényképek is készültek. Romá de la Calle, a MuVIM igazgatójának *A plakát: művészet a funkcionalitás és az autonómia között* című írása a plakátművészet esztétikai és társadalmi szerepét elemzi, kiemelve, hogy a MuVIM korábbi kiállításai is elkötelezett szerepet vállaltak a spanyol mellett más nemzetek – Csehszlovákia, Svájc, Franciaország, Norvégia, Kuba és Irán – plakátművészetének a spanyol közönség előtti megismertetésében. A kiállítás anyagát összeállító Bakos Katalin tanulmánya részletesen bemutatja a plakátművészet speciális helyét a magyar avantgárd mozgalmon belül, idézve Kassák *A plakát és az új művészet* című programadó írását, mely a *Ma* első számában, 1916-ban jelent meg. Az említett Kassák-írás egyébként az albumban is helyet kapott a magyar mellett spanyolul, valamint a kötet végén angol fordításban is. Kassák írásából érdemes idézni azt a részt, mely a plakát művészeti értékét emeli ki:

[...] a jó plakát nem csupán, mint üzleti közvetítő jelent sokat, de mint tiszta művészi produktum is fenntartás nélkül élvezhető és értékelhető, akárcsak egy tájkép vagy egy portré. Anélkül, hogy valódi hivatását elrejténé, a festészet minden eddigi értékét magában hordhatja, sőt bármely »művészien« készített képnél könnyebben gyarapíthatja meg új értékekkel.⁵⁸

⁵⁷ AA.VV., *El cartel comercial moderno de Hungría 1924–1942*. Expo. MuVim, Valencia 2009. Centro Andaluz de Arte Contemporáneo, 2009–2010., Pentagraf, Beniparrell, 2009.

⁵⁸ Kassák Lajos, „*A plakát és az új művészet*”, in: AA.VV.: *El cartel comercial moderno de Hungría 1924–1942.*, id. mű., 49. Az említett elemzéseken kívül az albumban olvashatjuk még Nádai Pál, Hevesy Iván, Rabinovszky Máriusz, Bortnyik Sándor és Rosner Károly egy-egy írását. Kassáktól az *Útban az elementáris tipográfia felé* című írás is bekerült a spanyol fordítások közé.

A két világháború közötti magyar plakátművészet remekeiből összeállított reprezentatív válogatás – kiegészülve az Iparművészeti Múzeum saját anyagával, illetve köz- és magángyűjteményekből származó kisnyomtatványokkal és tárgyi emlékekkel – öt év késéssel, 2014-ben jutott csak el a magyar közönséghez. Az Iparművészeti Múzeum honlapján olvashatjuk, hogy „[i]lyen nagyszámú, a hazai plakátművészet fénykorából származó plakátanyag eddig még nem szerepelt magyarországi kiállításon”.⁵⁹ Meglepő tehát a spanyolországi kiállítás elsőbbsége.

Az elsőként bemutatott időszaki kiállítás kapcsán már utaltunk rá, hogy a valenciai tárlaton megjelent alkotások közül néhány már addig is spanyolországi múzeumok állandó gyűjteményét gazdagította, de ezeken túl is áttekintettük a négy legfontosabb, modern művészettel foglalkozó spanyol galéria gyűjteményét a magyar avantgárd jeles alkotóira keresve. Az eredményeket összegezve elmondhatjuk, hogy a valenciai IVAM⁶⁰, a madridi Thyssen-Bornemisza gyűjtemény⁶¹ és a szintén madridi *Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía*⁶² számos, a XX. század első harmadában született magyar alkotással büszkélkedhet. A bilbaói Guggenheim Múzeum sem maradhat ki a felsorolásunkból, mely több időszaki kiállításon mutatott be alkotásokat magyar művészekről.⁶³

Kassák spanyolországi megjelenéseinek sorát egy 2004-ben megjelent audio anyaggal zárjuk, mely a valenciai Alegro Records hanglemez kiadónál látott napvilágot CD formátumban, *Ruidos y susurros de las vanguardias 1909–1945 – Noises And Whispers in Avant Gardes, 1909–1945 (Az avantgárd zajai és suttogásai, 1909–1945)* címmel.⁶⁴ A dupla album első részén az olasz és a portugál futurizmus, valamint a német dada után következik a magyar ak-

⁵⁹ <http://www.imm.hu/hu/exhibits/view/290,mer%C3%A9szebb,+mint+a+fest%C3%A9szet++a+modern+magyar+kereskedelmi+plak%C3%A1t+1924–1942> (2017-02-19).

⁶⁰ Kassák Lajostól tizenegy (<https://www.ivam.es/fondos/?search=Kass%C3%A1k>), Moholy-Nagy Lászlótól huszonhárom (<https://www.ivam.es/fondos/?search=Moholy>), Péri Lászlótól három (<https://www.ivam.es/fondos/?search=P%C3%89RI%2C+Laszlo>), Bortnyik Sándortól egy (<https://www.ivam.es/fondos/?search=Bortnyik>) és Molnár Józseftől szintén egy (<https://www.ivam.es/fondos/?search=Molnar%2C+%C3%B3zsef>, 2017-02-19.) találatot adott ki a múzeum katalógusának internetes keresője.

⁶¹ Öt magyar avantgárd képet találtunk: Bortnyik Sándortól a *Composición II, Rosa y Azul* (1921) és az *El siglo XX* (1927) festményeket, míg Moholy-Nagy Lászlótól a *Gran pintura del ferrocarril* (1920) és a *Segmentos de círculo* (1921) című képeket. Mindkét művész életrajzi ismertetőjében megemlítik Kassák Lajost és a *Ma* folyóirat szerepét (http://www.museothyssen.org/thyssen/ficha_obra/534; http://www.museothyssen.org/thyssen/ficha_obra/1082; 2017-02-19.)

⁶² Itt elsősorban fotográfia témában találtunk magyar vonatkozásokat. Moholy-Nagy Lászlónak önálló kiállítást is szentelt a múzeum 1999. október 14. és december 2. között, „László Moholy-Nagy. Fotogramas, 1922–1943” címmel (<http://www.museoreinasofia.es/exposiciones/laszlo-moholy-nagy-fotogramas-1922-1943>); valamint: http://www.museoreinasofia.es/sites/default/files/exposiciones/folleto/1997015-fol_es-001-moholy-nagy.pdf; 2017-02-19). A *Reina Sofía* birtokában lévő tíz André Kertész-alkotás közül a Tihanyi Lajosról készült fotóportrét (1926) érdemes kiemelni, hiszen Tihanyi is Kassák köréhez tartozott és, ahogy említettük, Ivan Gollról készült grafikáját éppen 1926-ban (amikor Kertész fotója is készült) ajándékozta Kassáknak, annak párizsi látogatásakor.

⁶³ Moholy-Nagy László művei öt kiállításon is feltűntek 1998–2006 között (<https://www.guggenheim-bilbao.eus/?s=Moholy>, 2017-02-19).

⁶⁴ https://www.upv.es/intermedia/pages/laboratori/publicacions_publicacions/2004_ruidos_y_susurros/produccions_ruidos_susurros_doble_cd_e.htm# (2017-02-19).

tivizmus, majd utánunk a német Bauhaus, az agit-prop, a chilei *creacionismo*, a szürrealista „toledói rend”⁶⁵ és a francia szürrealizmus ihlette hanganyagokat hallgathatunk meg. A második lemezen az orosz kubo-futurizmus, a spanyol és a spanyol-amerikai *ultraismo*, a mexikói *estridentismo*, a madridi és valenciai frontrádió, valamint a spanyol *postismo* inspirálta felvételek szerepelnek. A *Magyar aktivizmus, 1915–25* szekción belül a *Ruidos, 1920 (Zajok, 1920)*⁶⁶ című kompozíció szerepel, melynek ihletője Kassák Lajos vizuális költészete volt – olvashatjuk az ajánlóban.⁶⁷

Kassák Lajost, mint összefoglalónkból kiderült, először irodalmárként, majd folyóirat alapítóként, a művészeti életben betöltött szervezőtevékenysége révén, és végül képzőművészként ismerhette meg Spanyolország. Révész Andor ugyan az irodalmár Kassákra hívta fel először a spanyolok figyelmét már 1919-ben (*Cosmópolis*) és 1927-ben (*La Gaceta Literaria*), mégis a két nagyszabású valenciai kiállításnak (1999, 2009) köszönhetően a festő, grafikus és reklámplakát tervező Kassák vált szélesebb körben ismertté a Pireneusokon túli országokban. Kassák írói munkássága azonban műfordítások hiányában nem is igazán juthatott el a spanyolajkú közönséghez, ezért úgy véljük, ennek az adósságnak a törlesztésével még tartozunk a hazai avantgárd fél évszázada elhunyt vezéralakjának. Az érem másik oldalának a megvizsgálása, vagyis hogy Spanyolország és a spanyol kultúra hogyan jelenik meg Kassák Lajos műveiben, illetve az általa alapított folyóiratokban, ugyancsak egy érdekes téma, ennek összefoglalására azonban már egy másik tanulmányban vállalkozunk.

⁶⁵ A mindössze négy fős spanyol szürrealista csoportosulást Buñuel, Dalí, García Lorca és Rafael Alberti hozták létre toledói tivornyázásaik alkalmával.

⁶⁶ https://www.upv.es/intermedia/pages/laboratori/publicacions_produccions/2004_ruidos_y_susurros/ruidos_y_susurros_de_las_vanguardias_disc_1/21_bruits.mp3 (2017-01-03).

⁶⁷ Az alig fél perces hanganyag szerzője Francisco Moukarzel, az előadók pedig Kristian Abad, Francisco Moukarzel és David Ruiz.

SASVÁRI EDIT, DOBÓ GÁBOR

Kassák Múzeum: a magyar avantgárd kortárs múzeuma¹

A Kassák Múzeum a történeti avantgárd egyetlen tematikus kutatóhelye Magyarországon. A Petőfi Irodalmi Múzeum filiáléjaként 1976-ban létrejött kis intézmény a magyar avantgárd kortárs szellemű múzeumaként határozza meg magát, vagyis a kortárs kultúra nézőpontjából foglalkozik történeti anyaggal, és annak kulturális piacán is jelenik meg – az elmúlt években egyre inkább globális értelemben is. Nem csak a tárgya, de a múzeum saját története is alakítja az intézmény mai identitását, helyzetét és lehetőségeit is, ami a kortárs tudományos és művészeti szcénában óriási kulturális tőkét is jelent számára².

A Kassák Múzeum 1976-tól 2010-ig: a múzeum genezise, pozíciója a Kádár-kor kultúrpolitikájában, szerepe Kassák Lajos művészettörténeti kanonizációjában

Az intézmény 1976-os alapításától fogva nem emlékházszerűen, és nem csupán egy statikus gyűjtemény lehetőségeire építette munkáját, hanem dinamikus és a látogatók részvételére is alapozó, „élő” múzeumként kívánt funkcionálni. Múzeumi stratégiája azon a tényen alapult, hogy Kassák a magyar művészettörténet különleges személyisége és a nemzetközi modernizmus ismert alakja. Ez önmagában is előnyt jelentett – összehasonlítva a lokális, a helyi nagyság szerepét betöltő karizmatikus művészek múzeumainak lehetőségeivel szemben. Kassák már az 1960-as évektől olyan, a nemzetközi művészeti szcéna számára is „konvertibilis” művésznek számított, akinek a személye és életműve alkalmasnak bizonyult a magyarországi és nemzetközi modern művészet történetéhez kapcsolódó kurrens kérdések tárgyalására.

Budapest egyik periférikusnak számító kerületében, az óbudai városközpontban, az egykori Zichy-kastélyban, 1976. november 26-án nyílt meg a Kassák Múzeum, a Kassák Lajosnéval kötött szerződésben leltárba vett hagyatéki törzsből. Ahogy Kassák személye és egész életműve, úgy a múzeum alapítása is heves vitákat kavart, legalábbis az MSZMP belső köreiben. Nem volt tisztázott ugyanis, hogy a magyar művészet e renitens, íróként akceptált,

¹ A szöveg angol változata megjelent: Edit Sasvári, Gábor Dobó (2015), “The Kassák Museum: the Museum of the Hungarian Avant-Garde”, *Letterature d’Europa e d’America*, 4, Firenze University Press, 599–610, <<http://www.fupress.net/index.php/bsfm-lea/article/view/17725/1659>>. A szerzők a Kassák Múzeum–Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársai. A tanulmány kapcsolódik a Kassák Múzeum–Petőfi Irodalmi Múzeum NKFI-120779 számú projektjéhez. Dobó Gábor a tanulmány megírásakor a Deák Dénes Alapítvány ösztöndíjában, továbbá az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásában részesült.

² Az írás teoretikus megfontolásaiban részben Sasvári Edit korábbi, múzeumelméleti kérdéseket tárgyaló szövegein alapul: (Sasvári, Csatlós 2011; Sasvári 2012).

absztrakt képzőművészként azonban elutasított alakja, a mindenkori pártvezetés által is minimum ellentmondásos személynek tartott Kassák kaphat-e önálló múzeumot? A kérdés eldöntésére tervezett Kassák-vita ugyan elmaradt, de az életmű radikális kettéválasztása a jó művész és a rossz művész Kassákra, napjainkig rányomja a bélyegét a magyar művészet egyik legizgalmasabb életművének a megítélésére.

A Kassák Múzeum korábbi története két fontosabb fejezetre bomlik, amelyet két igazgató tevékenysége fémjelez: dr. Csaplár Ferenc irodalomtörténészé (1976–2007) és András Gábor művészettörténészé (2007–2010). Csaplár tevékenysége elsősorban a hagyatéki anyag feldolgozására és kiállítások formájában történő bemutatására, valamint az életművel kapcsolatos tudományos igényű publikációk megjelentetésére irányult. Kiemelkedő szerepe volt Kassák emlékének kitartó ápolásában. Neki köszönhető, hogy az 1970-es évek végétől Kassák nemcsak íróként, hanem képzőművészként is a magyar művészeti kánon része lett. Csaplár komoly erőfeszítéseket tett a Kassák-kultusz felvirágoztatásáért, aminek következtében Kassák az úgynevezett késő kádár-kori kultúrpolitika látóterébe került. Csaplár utóda, András Gábor 2007-től mindössze három évig vezette a múzeumot. Rövid igazgatósága alatt célja a Kassák-kutatás kiterjesztése és a kassáki életműre vonatkozó kritikai szemlélet kidolgozása volt. Két tudományos konferenciát rendezett, megteremtve ezzel a kassáki életmű újabb értelmezéseinek, egy szélesebb körű diskurzusnak a lehetőségét. Mindezek mellett a konstruktivizmus mai (magyarországi) utódainak bemutatásával kapcsolta be a múzeumot a kortárs művészeti élet vérkeringésébe.

A múzeum két korábbi, markánsan különböző periódusában a Kassák-kép értelmezésének különböző szempontú megközelítéséről volt szó. Csaplárt elsősorban kanonizáló szándékok vezérelték. Nagy szerepe volt abban, hogy a magyar művészettörténet-írásban Kassák alakja mint egy monumentális emlékmű állhat előttünk. A múzeum egykori igazgatója kitűnő érzékkel ismerte fel, hogy Kassák képzőművészeti munkásságának középpontba állítása és elismertetése több lehet, mint magyar ügy, hiszen Kassák esetében egy nemzetközi kontextusban is érvényes és univerzális nyelvezetű életműről van szó. András ezt a tisztelet és elismerés alkotta Kassák-képet árnyalta, amikor az egykor élt hús-vér embert is meg akarta mutatni, annak nagyságával, esendőségével és problémáival együtt.

A múzeum hetvenes évekbeli megalapítása és működésének első évtizedei bonyolult viszonyban álltak a művész megítélésének változásával. Kassák megértésének és értékelésének a története a művész életében és halála után is ellentmondásosan alakult. Kassák az 1950-es és 1960-as években az európai szemmel periférikus magyar művészetben belül is periférikus figura szerepébe került, és csak az 1970-es években érvényesülő művészettörténeti perspektíva helyezte abba a központi szerepébe, amelyben e kis múzeumban áll előttünk. Ennek hátterében a korszak bonyolult kultúrpolitikai dinamikája sejlik fel. Kassák képzőművészeti életműve és egykori avantgárd tevékenysége a múzeum alapításának az időszakában nem volt része a Kádár-rendszer képzőművészeti kánonjának. Absztrakt képzőművészként nem ismerte őt el az államszocialista rendszer kultúrpolitikája, míg irodalmi munkásságáért Kassákot 1965-ben a legmagasabb állami kitüntetéssel, Kossuth-díjjal jutalmazta. Mindez jól jellemzi a Kassák személyével kapcsolatban kialakult ellentmondásos helyzetet. A kora Kádár-kor Kassák-értelmezésére rányomta a bélyegét, hogy 1956 után a rezsim a sztálinista ötvenes évekből örökölt szocialista realizmus szovjet eredetű doktrínája szerint absztrakció-

ellenes volt, amiből csak a hatvanas évek végétől engedett. Még 1974-ben is, amikor feltehetően Kassák özvegyének nyomására felmerült a múzeum alapításának a gondolata, a legmagasabb politikai szinteken vitáztak arról, hogy lehet-e önálló múzeuma Kassák Lajosnak Magyarországon. Az, hogy Kassák esetében felmerült az emlékmúzeum lehetőségének a gondolata, többek között azért is érdekes és további kutatásra váró kérdés, mert ez együtt járt azal, hogy Kassák személyében egy olyan művésznak adtak nagy nyilvánosságot, akivel a kultúrpolitika döntéshozói évtizedek óta vitában álltak. Az intézmény megalapítása tekinthető a Kádár-kor jellegzetes kultúrpolitikai eljárásának, amely emlékmúzeum létrehozásával igyekezett domesztikálni a vitathatatlanul baloldali, de élete nagy részében párton kívüli, sőt a pártokkal (a mindenkori kommunista párttal kapcsolatban különösen) kritikus Kassák szellemi örökségét.

A múzeum új koncepciója 2011-től

A Kassák Múzeum 2011-től egy új, háromfős stábbal kezdett el dolgozni.³ Az induláskor figyelembe kellett venni a múzeum előtörténetét ahhoz, hogy a múzeum működését, a Kassák-örökség kortárs értelmezéseinek lehetőségeit, a történeti kutatás irányait és a múzeum-kommunikáció szempontjait újra lehessen gondolni. Az új stábot óriási kihívás elé állította a Kassák-értékelés korábbi kanyargós története, amelynek végén az elismeréstől övezett „vasakarátú” és „következetes” nagymester alakja, az „örök kezdeményező”, a számos műfajban szuverénül alkotó modern mester ideálképe állt. Az új múzeumi csapat számára a legfőbb kérdés a múzeum korábbi időszakainak történetén végigtekintve az volt: hogyan tovább? Ha a Kassák-felfogás megmarad kizárólag a tisztelet és elismerés szintjén, alakja előbb-utóbb megmerevedik, és elveszti erejét. A múzeum új koncepciójának kidolgozása során szóba sem jöhetett, hogy Kassák-anekdóttákkal, vagy kisszerű leleplezésekkel keltsen érdeklődést a művész személye iránt. Nem új kultuszhely kialakítása volt a célunk, hanem Kassák tisztelete, nagyságának elismerése és megértése mellett a kritikai analízis új lehetőségeit kerestük.

Ezt két irányban tartottuk lehetségesnek: az egyik közvetlenül Kassák személyével és történetével volt kapcsolatos. A Kassákéhoz mérhető hosszú életút és sokoldalú alkotói pálya tele van olyan kihívásokkal és problematikus helyzetekkel, amelyekre a válasz nem egyszerűen esztétikai, hanem az esztétikai, az ideológiai, a történelmi és az emberi elemek, szempontok olyan komplex formációi, mondhatnánk gubancai, amelyek elemző újraértékelése, újragondolása hallatlanul izgalmas feladat. A kritikai analízis másik lehetőségét abban láttuk, hogy Kassák munkásságát, modernizmusprogramját magával az egyetemes modernizmus fogalmának és történetének kritikai analízisével egybekötve vizsgáljuk és értelmezzük újra abból a távlatból, amivel a 2000-es évek első évtizedeinek végén rendelkezünk.⁴

A 2010-es évek elején abból indultunk ki, hogy Kassák a magyarországi modernizmus legfőbb, nemzetközileg is ismert képviselője. Ezért is volt indokolt, hogy a múzeum a minden szempontból aktuális modernizmus kutatás kiindulópontja legyen Magyarországon. Ugyanakkor elképzelhetetlennek tűnt, hogy egy komplex Kassák-kutatás megoldható lenne a tágabb értelemben vett modernizmus mai szempontú kutatása nélkül. A modernizmust ma

³ Sasvári Edit művészettörténész, múzeumvezető, Csatlós Judit muzeológus, kulturális antropológus, Szőke Katalin PR-szakértő.

⁴ Lásd például: (Sasvári, Zólyom, Schulcz 2011).

már a huszadik századdal lezárult kultúrtörténeti korszaknak látjuk, ezért annak újraértékelése egyike a nagy aktuális feladatoknak. Ennek megfelelően a vele foglalkozó kutatási attitűd változóban van. Ez volt az oka annak, hogy mind a Kassákkal kapcsolatos kutatási programot, mind a kiállítási programot a történelmi modernizmus kérdéseinek feldolgozása irányában bővítettük.

A magyarországi modernizmus történetének nincs önálló kutatóhelye, mint ahogyan önálló monográfia sem készült ebben a témában. Kézenfekvőnek látszott tehát egy erre a tematikára profilírozott műhelyt, kutatóközpontot létrehozni a Kassák Múzeumban, amely legfőbb kulcsa lehet a Kassák Múzeum hazai és külföldi pozícionálásának, és eredményeit kanalizálni lehet a nemzetközi modernizmuskutatás más műhelyeihez is. Ez a törekvés azt az alapkérdést is felvetette, hogy milyen keretek között tárgyalható a kelet-európai avantgárd művészet: nemzeti, regionális vagy globális összefüggésben?

A szorosan vett szakmai kutatási feladatok mellett a közönséghez való viszony kérdését is újra kellett gondolni. A Kassák Múzeum működésének korábbi évtizedeiben földrajzilag is periférikus, lokális kismúzeumnak számított a látogató közönség szemében. Az intézménynek ezt a „helyi értékűnek” tekintett jelentőségét a korábbi periódusokban az is erősítette, hogy a múzeum a művészet viszonylag szűk szeptetének a bemutatására vállalkozott, és elsősorban egy szűk rétegizlést kívánt kielégíteni. A Kádár-kor kultúraszervezési gyakorlatára jellemző módon a múzeumnak az évtizedek során egyetlen alkalmazottja volt, az igazgató, így a Kassák Múzeum ügye valójában a direktor magányügyévé vált. Az új koncepció fontos célja volt tehát, hogy a múzeum kilépjen ebből a szűköségéből, és a lehető legnagyobb nyitottsággal forduljon a korábnál szélesebb szakmai és „laikus” közönség felé, illetve széleskörűen építse szakmai, társadalmi és médiakapcsolatait.

Az archívum mint múzeumstratégiai kérdés

A múzeumkritikus avantgárd művészet bemutatása alapvető problémákat vet fel múzeumi környezetben. Az avantgárd szubverzív gesztusai ellentmondanak a múzeumi elveknek azal, hogy egy szabályozott társadalomban szabálytalan mozgásteret hoznak létre. Ennek a jelenségnek a múzeumi körülmények között történő bemutatása problematikus (gondoljunk csak a műtárgy–nem műtárgy viszonylat bonyolult múzeumi prezentációs kérdésére). Kassák esetében ezekre a kérdésekre különösen nagy hangsúly esik, mivel Kassák az egyik úttörője volt annak a ma is aktuális gondolkodásmódnak, amely a művészeti tevékenységet nem kizárólag az esztétikai határokon belül képzelet el. Kassák múzeumi bemutatása az elmúlt évtizedek során hagyományosan képzőművészeti munkásságán keresztül zajlott, de felmerült a kérdés, hogy a kétezertízes években vajon valóban Kassák képzőművészeti tevékenysége-e a legérdekesebb? Hiszen van az életműnek egy másik, kortárs szempontból nézve jóval aktuálisabb része is: Kassák szerkesztői tevékenysége, társadalmi aktivitása, mozgalmatszervező tevékenysége, nemzetközi kapcsolatrendszere, magatartása és személyisége. Mindezek a szempontok Kassák hagyományos prezentálásában, absztrakt festményein keresztül nehezen lennének csak bemutatathatók. A fenti szempontok jelentőségét azokon a dokumentumokon keresztül lehet megragadni, amelyek az archívum részbe esnek. A múzeumok azonban az archívum részét hagyományosan külön, háttéranyagként kezelték, amely ritkán kerül kiállítási térbe. Ennek elsősorban történeti és múzeumpolitikai okai vannak, és szerepet játszik benne az avantgárd művészet méltatlan elutasítása is a Kádár-rezsim részéről. Ezzel magyarázható, hogy a történeti avantgárd legszélesebben vett, múzeumi szempontból „értéktelen-

nek” ítélt dokumentumait ma főként magángyűjtemények őrzik. Ezért is szerepel hangsúlyos helyen a Kassák Múzeum programjában a magyarországi és külföldi avantgárd anyagot őrző magángyűjtemények szisztematikus bemutatása.

Az archívumokra ma nem csupán mint régi dokumentumokat őrző raktárra, hanem saját történettel is rendelkező, dinamikus rendszerként tekintünk. Ez különösen igaz a történeti avantgárd archívumaira, amelyek felépítését gyakran az avantgárd alkotók önarchiváló tevékenysége teszi jellegzetessé és leolvasható róluk az alkotók saját, és a később a művészarchívumokat befogadó intézmények gyűjtési szempontjainak a története is. Ez érvényes a Kassák Múzeum archívumára is, még akkor is, ha Kassák Lajos nem fordított olyan kitüntetett figyelmet saját örökségének szisztematikus gondozására, mint a történeti avantgárd más jelentős alkotói. Élethelyzete sem engedte meg, hogy olyan gondosan archiválja levelezését, mint például André Breton, akinek az archívuma a papíralapú kiadások után ma már az interneten is hozzáférhető (Goutier 2009; Association Atelier André Breton). Kassák nem ragasztgatta évtizedeken keresztül albumokba a tőle és róla megjelent cikkeket, mint Carlo Carrà (Archivio del '900), vagy F. T. Marinetti (Giroud 2004). Kassák továbbá nem avatta összművészeti alkotássá a saját archívumát, mint a Merz-művészeti munkáihoz hasonló naplót vezető Kurt Schwitters (Nantke, Wulff 2014), vagy a múzeumát saját maga megalapító Fortunato Depero (Belli 2004), aki ezzel az olasz futurizmus kutatóit mai napig komoly emlékeztetpolitikai kérdések elé állítja (Berghaus 1996). Kassákból tehát hiányzott a program-szerű öndokumentálási kényszer, amit gyakori költözései és szegényes életkörülményei eleven lehetetlenné is tettek volna.

A Kassák Múzeum több ezer levelet, analektát, kéziratot és kiadványt tartalmazó archívuma azonban mégis sokat elmond a magyar avantgárd, sőt a huszadik századi magyar kultúra történetéről. A magyar avantgárd alakulásáról és fogadtatásáról nem csupán a gyűjteményben őrzött dokumentumok beszélnek, hanem a gyarapodás különböző szakaszai is, hiszen a múzeum gyűjteménypolitikai megfontolásai is az avantgárd örökség értelmezésének tekinthetők. A gyűjtemény története a magyar avantgárd keletkezésének, működésének és fogadtatástörténetének évtizedeiről nyújt információkat. Követhetővé teszi Kassák lapszerkesztési tevékenységét, következtetni enged Kassák és a magyar értelmiség szélesedő, gyakrabban inkább szűkülő nemzetközi tájékozódásának természetére, illetve belső szellemi vitáira. A Kassák Múzeum archívuma betekintést enged a magyar kiadástörténet és kiállításpolitika változásaiba, valamint vizsgálhatóvá teszi a magyar huszadik század cenzúratörténetét (Kassákot az ezerkilencszáztíz-es évektől kezdve minden rezsim elhallgattatta – az úgynevezett „konszolidált” Kádár-kort leszámítva, amely ha az absztrakt festő Kassákot nem is, de a realista írók kanonizálta és Kossuth-díjjal jutalmazta). Az archívum komplexitása tehát sokféle reflexióra ad lehetőséget egy kutató számára. Sokkal problematikusabb azonban az a kérdés, hogy milyen problémák, kérdések merülnek fel az archívumi anyag kiállításán történő bemutatásakor.

Kiállítások: az avantgárd történeti vizsgálata és kortárs értelmezése

A Kassák Múzeum egyik fontos célja, hogy az archívumot a történeti és kortárs kiállításokon a korábbi múzeumi háttérszerepéből főszereplővé léptesse elő, annak a művészettörténeti szemléletváltásnak a jegyében, amely szerint a művészet, különösen a modern művészet, nem csupán az esztétikai törvények belső, immanens logikája szerint értelmezhető. A feladat sokkal bonyolultabb – széles társadalmi kontextusban kell gondolkodni róla. Ma már látszik,

hogy a lezárult huszadik század művészetének értelmezése nem lesz képes másként megújulni, csak a kontextus szövetének a tudatosítása révén. Ez a szerteágazó, bonyolult munka a kutatás és gyűjtés szempontjainak összekapcsolásával nagy lehetőségekkel kecsegtet. A Kassák Múzeum ezért történeti és kortárs kiállításaival a kontextusvizsgálatot tekinti egyik fő feladatának.

A Kassák Múzeum történeti kiállításaiiban egy korábban inkább múzeumi háttéranyagként szereplő dokumentumtípus, az avantgárd lapok jelentik a vezérfonalat. Ennek első felütése az új állandó kiállítás megrendezése volt 2011 tavaszán, amely Kassák lapjait helyezte a közép-pontba. Mindezzel nemcsak Kassák életművének legfontosabb korszakait lehetett kijelölni, hanem plasztikussá lehet tenni e mozgalom művészeti, társadalmi és politikai közegét is.

Az avantgárd lapok hazai és külföldi kiállítási prezentációjában hagyományosan többnyire a borítók kapják a főszerepet, melyek a vizuális erejükkel műtárggyá váltak a kiállítóteremben. Az avantgárd mozgalom e radikális szellemi médiumai azonban szemmel láthatóan feszengenek ebben az esztétikai aurában. Ezt felismerve a fő kérdés az volt a számunkra, hogyan lehet „kinyitni” e magazinokat kiállítási szituációban, és érzékletesen bemutatni azt a történeti, társadalmi és művészeti kontextust, az avantgárdban zajló vitákat, a különböző irányok és platformok küzdelmét, amelyek egyébként vakfoltra esnek az avantgárd művészet esztétikai prezentációjában.

A Kassák Múzeum kiállításai a *periodical studies* által ihletett kutatásokkal és a történeti avantgádról az utóbbi években megnyílt tárlatokkal összhangban az avantgárd folyóiratot a maga összetettségében vizsgálják, amelyben társadalmi, politikai, művészeti és gazdasági problémák találkoznak. (Brooker, Thacker 2009; Dobó 2014). Ennek megfelelően a Kassák Múzeum az avantgárd lapok komplex vizsgálatával mutatja be a több évtizeden keresztül lapszerkesztőként is működő Kassák tevékenységét a múzeum állandó kiállításán.

Korábban már szó esett arról, hogy a Kassák Múzeum fontos szerepet tulajdonít a magángyűjtemények bemutatásának, mivel az avantgárd múzeumi környezetben másodlagosnak tartott kurrens dokumentumai leginkább magánkézben őrződtek meg nagyobb egységekben. Az *avantgárd magángyűjteményekben* című kiállítás-sorozat foglalkozik az avantgárd periodikákra és dokumentumokra épülő magángyűjteményekkel, amelyek nem csak az avantgárd kiadványok említett határhelyzetét (műtárgy–nem műtárgy) vizsgálják, hanem a magángyűjtemények sajátos, az állami gyűjtéspolitikától eltérő szerkezetét is elemzik. Az eddig bemutatott budapesti Kiss Ferenc-gyűjtemény, a zágrábi Marinko Sudac-gyűjtemény (Sudac, Branko 2012) egyik érdekessége éppen az, hogy nem követik az uralkodó művészeti kánon szerint tájékozódó állami intézmények gyűjteményezési stratégiáját, hanem privát szempontok alapján képesek elbeszélni egy adott történelmi pillanatot. A Marinko Sudac gyűjtemény koncepciója két szempontból is figyelemreméltó: az egyik, hogy az avantgárd internacionális karakterét alapul véve regionális, kelet-közép-európai anyagot gyűjt, másrészt párhuzamosan gyűjti, „összeolvashatóvá” téve a történeti avantgárd és a ’60-as, ’70-es évek avantgárdjának jelenségeit.

Az archívum és a történeti kontextus kutatása nem csak a Kassák Múzeum történeti kiállításain kap fontos szerepet, hanem a kortárs művészet viszonylatában is. A Kassák Múzeum elsősorban olyan kezdeményező és kritikai szellemű kortárs művészeket mutat be, akik munkáikkal aktuális társadalmi kérdésekre, magára Kassákra, a történeti avantgárd öröksé-

gére, vagy annak bizonyos eljárásaira reflektálnak, és akik gyakran támaszkodnak a Kassák Múzeum archívumára, vagy a történeti avantgárdot érintő kutatásokra. Ezek a művészek, akik közül sokan nemzetközi sikereket is elértek, kiállításukat nem egyszerűen (a történeti avantgárdot is érintő) kutatásra építik, hanem magát a kiállítást is kutatásként képzelik el, vagyis a művek segítségével egy-egy korszak vagy problematika felfedezését kínálják fel a látogatóknak. A művészeti tevékenység kutatásként történő felfogása önmagában avantgárd technika újraértelmezésének tekinthető: elég a szürrealisták „kutatóintézetére” gondolnunk, a Bureau de recherches surréalistes-ra. A történeti avantgárd kortárművészeti újragondolására jó példa Kaszás Tamás történeti kutatásokat is felhasználó 2014-es kiállítása, amely az avantgárd művészek utópikus elképzelései és azok megvalósulása közötti feszültségeket tematizálta. A „*Mégsem olyan mély az árok, mint ahogy a mérnök kiszámította*” című kiállítás többek között Kassák reklámművészettel kapcsolatos elméleti írásaival és munkáival foglalkozott. A Kassák úgynevezett „reklámkioszkjai” által közvetített ideológia rekonstruálása, a reklámkioszokról később készült modellek, illetve a Kaszás által újraalkotott installációk együttes bemutatása árnyalt és kritikus értelmezését adták a történeti avantgárd örökségének. Ahogy Kaszáshoz hasonlóan más kortárs művészek is támaszkodnak a történeti avantgárdral kapcsolatos kutatásokra, úgy a múzeum történeti kiállításain is dolgoznak kortárs művészek. Az egyik ilyen első együttműködés a *Design Tett (Design Act)* című kiállítás kapcsán született a Technika Schweiz művészcsoporttal (László Gergely, Rákosi Péter és Katarina Šević). A *Design tett* című kiállítás történeti példákon keresztül arra a kérdésre kereste a választ, hogy a grafikai és tipográfiai megoldások miként tesznek szert jelentésre, hogyan képesek a társadalomra vonatkozó kritikái álláspontokat és elképzeléseket közvetíteni, milyen módon mozdítják elő a változásokat. A kiállítás célja volt, hogy elősegítse a mai mozgalmak és a civil szféra kommunikációs technikáinak és vizuális formáinak megértését, akár tudatosabb alkalmazását, amiben nagy segítségünkre voltak a kortárs művészek. Hasonló logikával épült fel a *Tettek ideje: lakhatási mozgalmak a 20. században* (2017) című kiállítás a Kassák Múzeum, a Közélet Iskolája és Thury Lili képzőművész részvételével. Rudas Klára *A Tett* című folyóirat megjelenésének századik évfordulóján megnyílt *Jelzés a világba: háború ∩ avantgárd ∩ Kassák* (2015) című kiállításon alkalmazott újszerű infografikájával a kurátorokkal egyenrangú értelmező szerepbe lépett képzőművészként. Az infografika ma elterjedt és népszerű szemléltetési forma a múzeumi kiállításokon, amely többnyire látványos, dekoratív, illusztráló funkciót játszik a kiállításban. Rudas Klára esetében azonban ennél sokkal többről van szó: a kiállításon az infografika mint az értelmezés egyik fontos eszköze jelenik meg és egyenrangú minőséget képvisel a kuratori / kutatói koncepcióval azzal, hogy vizualizálni képes azt. Rudas Klára munkája azért is újszerű, mert módszerével múzeumi, kiállítási környezetben ki tudtuk nyitni végre az avantgárd lapokat és szuggesztíven meg tudtuk jeleníteni e lapok lényegét adó szellemi tartalmakat, a korabeli dokumentumok közötti bonyolult kapcsolatokat, fel tudtuk idézni az avantgárd alkotók által is használt technikákat. Ez a módszer jelenik meg a *Vízirli: munkáskultúra a Duna partján* (2016) és az *Elképzelné egy mozgalmat: a Ma Budapesten* című kiállításokon is (2016–2017), jellegzetes arculatot kölcsönözve a Kassák Múzeum kiállításainak.

Kutatás: feltárás, értelmezés, közzététel

A Kassák Múzeumban folyó kutatómunka során fontos szerepet kap a történeti kontextusok feltárása, tudományos szempontok szerinti feldolgozása és szakszerű közzététele. A múzeum

ennek érdekében fiatalokból álló kutatócsoportokat integrál, workshopokat és konferenciákat szervez, kiadványokat jelentet meg, és bekapcsolódik digitális filológiai munkákba. A múzeum kutatásai interdiszciplináris együttműködésre és nemzetközi kapcsolatokra épülnek. Az interdiszciplinaritás és a nemzetközi perspektíva érvényesítése nem csak a korszerű tudományosság követelménye, hanem a kutatás tárgya, az avantgárd vizsgálata is megköveteli. Az avantgárd alkotók ugyanis a művészi kifejezőmódok közötti határok lebontására törekedtek, sőt, új területeket kívántak meghódítani a művészet számára. Mindezt pedig egy országhatárokon is átívelő, rendkívül sűrű hálózatban tették, amely az alkotók közötti hatékony kommunikációra épült. Ennek megfelelően a téma kutatásához sem elegendő a *csak* művészettörténeti, vagy *csak* irodalomtörténeti szempontok érvényesítése. A múzeum *Kassák Lajos avantgárd lapjai interdiszciplináris megközelítésben (1915–1928)* című kutatási programjában ezeken a tudományterületeken kívül a történettudomány, az értelmiségtörténet és a folyóirat-kutatás (*periodical studies*) szempontjait is felhasználja a téma minél teljesebb megértéséhez. A Kassák Múzeum másik kutatócsoportja az 1960-as évek művészetére koncentrálna hasonló megközelítésből. A második világháborút követő évtizedekben a szovjet érdekszféra országaiban érvényesülő kultúrpolitikai, művészeti és társadalmi dinamikák vizsgálata több szempont, és a nemzetinél tágabb perspektíva érvényesítését kívánja – a történeti avantgárd folyóiratainak vizsgálatához hasonlóan.

A magyar avantgárd megértéséhez szűknek bizonyulnak a nemzeti keretek: ez a felismerés vezeti a múzeumot regionális, nemzetközi workshopok és konferenciák megszervezésére is, amelyek közül a legnagyobb szabású a visegrádi országok kutatóinak részvételével létrejövő 2015 őszi *Local Contexts / International Networks – Avant-Garde Magazines in Central Europe (1910–1935)* című konferencia volt. A múzeum továbbá konferenciákat szervezett az MTA Irodalomtudományi Intézetével közösen 2016-ban a dada centenáriumára *Dada Techniques in East-Central Europe (1916–1930)* címen, illetve ugyanebben az évben az Translocal Institute for Contemporary Art-tal közösen az 1960-as és 1970-es évek művészetéről *Contested Spheres: Actually Existing Artworlds under Socialism* címen. Az avantgárd interdiszciplináris értelmezésének másik fórumát jelentik az aktuális kiállításokhoz, vagy a folyamatban lévő kutatásokhoz kapcsolódó előadássorozatok, amelyeken különböző tudományterületekről érkező elismert szakemberek adnak elő. A tudományos ismeretterjesztőként pozícionálható előadások egyszerre jelentenek szakmai inspirációt az avantgárd kutatóinak és nyitják meg a témát az érdeklődők számára. A Kassák Múzeumban zajló kutatómunkát egyetemi kutatószemináriumok egészítik ki, amelyek során a hallgatók élesben kapcsolódhatnak be a múzeumban létrejövő kiállításokat előkészítő kutatásokba. A múzeum a kutatások eredményeit a hagyományos papíralapú kiadványok mellett az intézmény webes felületein teszi közzé: az intézmény honlapján, illetve az ahhoz kapcsolódó *Online Avant-Garde Database* portálon. A múzeum a Petőfi Irodalmi Múzeum a kritikai kiadásokat is közzétevő *Digiphil* projektjébe is bekapcsolódott, méghozzá az első magyar avantgárd lap, *A Tett* digitalizálásával és szakszerű jegyzetelésével.⁵ Ez jelenti az első lépést a rendkívül nehezen hozzáférhető magyar avantgárd lapok szakmailag igényes közzétételéhez. A múzeum az avantgárd kutatását nemcsak a tudományos diskurzusba kívánja becsatornázni, hanem a szakmainál szélesebb körben is hozzáférhetővé kívánja tenni.

⁵ A Digital Manuscripts to Europeana (DM2E) projekt részeként. Projektvezető: Palkó Gábor.

Kapcsolatok: hozzáférhetőség, arculat, oktatás

A Kassák Múzeum az egész társadalom érdeklődésére számot tartó, felvilágosodás kori múzeumok örökösének tekinti magát. Ennek megfelelően saját feladatát egy informatív, az oktatásra és a látogatók részvételére is nyitott múzeum működtetésében találja meg. Annak érdekében, hogy a múzeum minél szélesebb rétegeket érjen el, az intézmény a kétezer-tízes évek elején a kulturális piac egyik fontos szereplőjeként fogalmazta újra magát, amely képes világos és vonzó üzenetet közvetíteni a közönség felé. Az üzenet szerint a Kassák Múzeum a magyar avantgárd kortárs múzeuma. Az üzenet közvetítésében fontos szerepet játszik a múzeum arculata. A múzeum honlapjain és állandó kiállításán is érvényesülő, Lepsényi Imre által létrehozott vizualitás visszautal a történeti avantgárdra is, de anélkül, hogy másolná a kassáki formákat. Lepsényi találmányos dizájnjának hatékonyságát az is mutatja, hogy a múzeum 2012-ben elnyerte a nagy presztízsű Red Dot- és Good Design-díjakat.⁶ A Kassák Múzeum az intézményben végzett munka hozzáférhetővé tételének másik fontos eszközét az oktatásban látja. A múzeumban zajló múzeumpedagógiai foglalkozások az óvodás csoportoktól a középiskolás korosztályig zajlanak. A múzeum a területen is alkalmazza azokat a módszereket, amelyeket az avantgárd alkotók a művészeti neveléssel, oktatással kapcsolatban kidolgoztak. A vizuális nevelés fontosságát felismerő elképzeléseikkel összhangban a gyerekeknek szóló múzeumpedagógiai foglalkozások az alapvető formák és színek, az anyagok és technikák megismerésén és kreatív felhasználásán alapulnak. A középiskolásoknak szóló foglalkozások olyan kulturális stratégiákkal ismertetik meg a fiatalokat, amelyek egyaránt jelen vannak a történeti avantgárdban és kortárs mindennapjainkban. A foglalkozások során a diákok reflektáltak és a megfelelő történeti távlatban elemzik saját mediatizált világukat. Így válik a Kassák Múzeum a magyar avantgárd kutatóközpontjává, értékeit közvetítő és bemutató intézménnyé, amely fontos feladatának tekinti a kortárs művészet és társadalom aktuális kérdéseinek nyílt felvetését is, híven Kassák szellemiségéhez.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Archivio del '900, Mart, <www.mart.tn.it/archivio>, (08/2015).

Association Atelier André Breton, <<http://www.andrebretton.fr/>>, (08/2015).

Belli Gabriella (2004), "Il caso Mart: una novità nel panorama della museografia italiana", in Vincent Giroud, Paola Pettenella (a cura di), *Dall'avanguardia alla memoria*, (atti del convegno 13–15 marzo 2003), Rovereto, Mart–Skira, Ginevra–Milano, 19–24.

Berghaus Günter (1996), "Depero's Apologetic Defense of his Collaboration with fascism", in Günter Berghaus, *Futurism and politics*, Berghahn Books, Oxford, 290–308.

Brooker Peter, Thacker Andrew (2009), "General Introduction", in Peter Brooker, Andrew Thacker (eds.), *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines, vol. 1, Britain and Ireland, 1880–1955*, Oxford University Press, Oxford, 1–26.

Csatlós Judit, *Design tett: társadalom formáló design Kassák Lajos munkásságában* (kiállítás, 2013. október 12. – 2014. február 9.), Kassák Múzeum, Budapest, <<http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=46>>, (08/2015).

⁶ Red dot-díj: <<http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=34>>; Good Design-díj: <http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=good_design>, (08/2015).

- Csatlós Judit, Kaszás Tamás: *„Mégsem olyan mély az árok mint ahogy a mérnök kiszámította”* (kiállítás, 2014. július 5 – 2015. szeptember 21.), Kassák Múzeum, Budapest, <<http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=63>>, (08/2015).
- Csatlós Judit, *Vízizrí: munkáskultúra a Duna partján* (kiállítás, 2016. március 4 – 2016. június 5.), Kassák Múzeum, Budapest, <<http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=156><http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=156>>, (08/2017).
- Csatlós Judit, Őze Eszter (Kassák Múzeum), Csécssei Ilona, Csengei Andrea, Palotai Magdolna, Szombathy Károly, Udvarhelyi Éva Tessa (Közélet Iskolája), Thury Lili, *Tettek ideje: lakhatási mozgalmak a 20. Században* (kiállítás, 2017. január 26 – 2017. április 2.), Kassák Múzeum, Budapest, <<http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=235>>, (8/2017).
- Dada Techniques in East-Central Europe (1916–1930)*, 2016. október 13–15, Kassák Múzeum, Budapest, <<http://kassakmuzeum.hu/en/index.php?p=kutatas&id=210>>, (8/2017).
- Digiphil.hu, <<http://digiphil.hu/>>, (08/2015).
- Digital Manuscripts to Europeana (DM2E), <<http://dm2e.eu>>, (08/2015).
- Dobó Gábor (2014), „Interview with Evanghelia Stead”, Online Avant-Garde Database, <http://avantgardedb.org/2_evanghelia_stead>, (08/2015).
- Dobó Gábor, Rudas Klára, Szeredi Merse Pál, *Jelzés a vilába: háború n avantgárd n Kassák* (kiállítás, 2015. június 26. – 2015. november 8.), Kassák Múzeum, Budapest, <<http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=102>>, (08/2015).
- Dobó Gábor, Rudas Klára, Szeredi Merse Pál, *Elképzelni egy mozgalmat: a Ma Budapesten* (kiállítás, 2016. szeptember 24 – 2017. január 15.), Kassák Múzeum, Budapest, <<http://kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=202>>, (08/2017).
- Giroud Vincent (2004), *“I Libroni di Filippo Tommaso Marinetti: un progetto digitale”*, in Vincent Giroud, Paola Pettenella (a cura di), *Dall'avanguardia alla memoria*, (atti del convegno 13–15 marzo 2003, Rovereto), , Mart–Skira, Ginevra–Milano, 337–346.
- Goutier Jean-Michel, éd. (2009), *André Breton: Lettres à Aube, 1938–1966*, Gallimard, Paris.
- Local Contexts/International Networks: Avant-Garde Magazines in Central Europe (1910–1935)*, konferencia, 2015. szeptember 17–19, Kassák Múzeum, Budapest, <http://www.kassakmuzeum.hu/en/index.php?p=avant-garde_magazine>, (08/2015)
- Nantke Julia, Wulff Antje, Hrsgg. (2014), *Kurt Schwitters: Die Sammelkladden 1919–1923: Bleichsucht und Blutarmut, Gästebuch für die Merzausstellung, Schwarzes Notizbuch VI, 8 uur, Kritiken, Spezialhaus für Abfälle, Lose Kritiken*, De Gruyter, Berlin.
- Online Avant-Garde Database, <<http://avantgardedb.org>> (08/2015).
- Petőfi Irodalmi Múzeum, <<http://www.pim.hu>>, (08/2015).
- Sasvári Edit, Csatlós Judit, eds. (2011), *Kassák! A Kassák Múzeum állandó kiállítása*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
- Sasvári Edit, Zólyom Franciska, Schulcz Katalin, Hrsgg. (2011), *Lajos Kassák: Botschafter der Avantgarde 1915–1927*, Literaturmuseum Petőfi, Budapest.
- Sasvári Edit, Csatlós Judit, *Az avantgárd magángyűjteményekben I.: A Kiss Ferenc-gyűjtemény* (kiállítás, 2011. november 26. – 2012. január 15), Kassák Múzeum, Budapest, <<http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=7>>, (08/2015).
- Sasvári Edit (2012) „Szüksége van-e a (neo) avantgárdnak múzeumra?”, in Turai Hedvig, Székely Katalin (eds.), *Helyszíni szemle. Fejezetek a múzeum életéből*. Ludwig Múzeum, Budapest, 141–160.
- Sudac Marinko, Franceschi Branko, eds. (2012), *A kölcsönös hatások körei: a MA és a Zenit a Marinko Sudac Gyűjteményben*, Kassák Múzeum–Avantgárdkutató Intézet, Budapest–Zágráb.
- Sudac Marinko, Franceschi Branko, *Az avantgárd magángyűjteményekben II.: A kölcsönös hatások körei, A MA és a Zenit a zágrábi Marinko Sudac-gyűjteményben* (kiállítás, 2012. január 28. – 2012. április 22.), Kassák Múzeum, Budapest, <<http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=9>>, (08/2015).

H I V A L K O D Á S N É L K Ü L

Kinyilatkoztatás
a szív és agy kinyilatkoztatása.

Érzéseim felszállnak a magasba
gondolataim tova gördülnek
a tengerpart fövényén.

Irigylem a madarat hogy szárnyával
az ég bársonyát érinti
s a halakat is irigylem
hogy némán usznak a vizek mélyén.
Nem hallják a kétségbeesés sirárait
a végzet órájának kotyogását.

Élek.

~~harcolok.~~

~~És ki nem döntenek a sorból.~~

~~És ki nem döntenek a sorból.~~

Róberta bejelenés
a szillogizmus.

Kezves Iliá Mihály
küldtem a két verset. Köszönöm,
hogy gondolt rám.

Vidnyánszky
Kassák Lajos

KASSÁK LAJOS *HIVALKODÁS NÉLKÜL* CÍMŰ VERSÉNEK A TISZATÁJ SZERKESZTŐSÉGÉHEZ ELJUTTATOTT KÉZIRATA

A művet a Tiszatáj folyóirat 1966. márciusi számában nyitóversként közölte. Iliá Mihály, a versrovat akkori szerkesztője a gépelt íráson a szerző által lehúzott, az utolsó versszak terjedelmét (2-4. sort) érintő részek megtartására tett javaslatot 1966. január 23-án, Szegeden kelt, Kassáknak elküldött levelében. A költő postafordultával érkező (1966. II. 1-i keltezéssel ellátott, kézirásos) válaszában jóváhagyta a vers „törlések nélkül” való közzétételét (http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/4021/1/tiszataj_1966_003_171.pdf).

A későbbi kiadásokban (mind az 1968-as *Üljük körül az asztalt*, mind a Kassák Lajos *Összes versei* című kötetekben) az utolsó versszak mégis következetesen rövidebb változatában szerepel, így a Tiszatáj által közreadott forma egyszerűen bizonyult és sajátos betekintést engedett a költői szöveg alakulásának-alakításának szerzői és szerkesztőségi gyakorlatába.

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

